

Т. БОБОЕВ

ШЕЪР ИЛМИ ТАЪЛИМИ

(Ўзбек шеърини поэтикасидан сабоқлар)

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги наирга тавсия этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

Таниқли адабиётшунос олим ва методист, филология фанлари номзоди, доцент Тўхтамурод Бобоев қаламига мансуб мазкур қўлланмада ўзбек шеърини илми асослари — шеър тузилиши қонуниятлари ва шеърини нутқ бадиятини ўрганиш масалалари чуқур ёритилган. Унда, хусусан, бармоқ ва аруз шеър тизимлари, шеър тузилиши мезонлари — ритм, вазн, қофия, банд ва шеърини нутқ бадияти воситалари — троплар, шеър санъатлари ва поэтик синтаксис илмидан дидактик сабоқлар берилган.

Китоб умумтаълим мактаблари ўқувчилари, ўрта махсус ва олий ўқув юрталари талабалари, адабиёт муаллимлари ва шеърини мухлислари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор *С. Мамажонов*.

Тақризчилар: филология фанлари докторлари, профессорлар *Н. М. Маҳмудов, Ҳ. Ҳомидов, Б. Тўхлиев*.

Б 79

Бобоев Т.
Шеър илми таълими.— Т.: Ўқитувчи, 1996.—344-б.

ББК 83. ЗЎз—7я73

Б 4306010400—138
353(04)—96 —194—96

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996

ISBN 5-645-02768-X

СУЗ БОШИ

Шеършунослик — шеър илми, жумладан шеър тузилиши ва шеърый нутқ хусусиятлари ҳақидаги фан. Бу фаннинг илдиэлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Утмиш мадрасаларимизда «Илми аруз», «Илми қофия», «Илми санойнъ», «Илми муаммо» сингари шеършуносликка доир фанларни ўрганиш урф бўлган эди. Дарвоқе аждодларимиз шу фанлар йиғиндисидан «Адабиёт назарияси» сифатида фойдаланиб келганлар. Эндиликда бу фанлар «Тарихий поэтика» деб юритилмоқда. Утмишда тарихий поэтиканинг йирик нуктадонлари етишиб чиққан. Ўзбек халқи шеърыйи назарияси қадимдан шаклланиб келган. Афсуски, шеър илмининг ўтмишдаги алломалари яратган нодир илмий асарлар ҳамон изчил ўрганилмасдан ва тўла тарғиб қилинмасдан келинмоқда. Ваҳоланки, тарихий поэтика илми ҳозирги даврда, биринчидан, ўзбек адабиёти назарияси тарихини ишлаб чиқишга имкон берса, иккинчидан, ёшларни шеър илми дурдоналаридан баҳраманд қилиши муқаррардир. Ҳа, тарихий поэтика бебаҳо ва нодир илм хазинасидир. Ундан баҳраманд бўлиш — истиқлол даври шеър мухлисларининг бурчи! Айни чоқда, ҳозирги ўзбек шеършунослиги ҳам катта ютуқларга эришганки, булардан баҳра олмоқ жуда-жуда зарур. Бунинг учун тарихий поэтика ва ҳозирги шеършунослик ютуқларини ўрта ва олий мактабга етарли даражада олиб киришимиз керак.

Хўш, ўрта ва олий мактабларимизда шеър таълими кўнгилдагидек боряпти, деб бўладими? Афсуски, на олий ўқув юртларимизда, на ўрта мактабларимизда шеър илми таълимига етарли эътибор берилляпти, деб айтиш қийин. Умумтаълим мактабларимизнинг амалдаги ўқув-методик адабиётларига назар ташласангиз, уларда «Шеър тузилиши» ва «Махсус тасвир воситалари» сингари бир-икки мавзунини умумий тарздагина ўрганиш кўзда тутилганлигини пайқай оласиз. Оқибатда кўпчилик ўқувчи-ёшлар шеър илмидан дурустроқ хабардор бўлмай, мактабни битириб кетмоқдалар. Олий ўқув юртла-

римиэнинг филология, ўзбек тили ва адабиёти факультетларида ҳам шеърят илми таълими замонамиэнинг юксак талаблари даражасида утиляпти, деб оулмаиди. Бу ҳолни ўқув-методик адабиётлар мисолида ҳам яққол куриш мумкин. Талабалар, асосан, «Адабиётшуносликка кириш» курси доирасидагина шеърят илмидан қисқа ва умумий тарзда тасаввурга эга бўлиш билан чекланмоқдалар. Олий ўқув юртларида «Ўзбек шеършунослиги», «Аруз поэтикаси», «Қофия илми», «Шеър санъатлари илми», «Поэтик стилистика» каби махсус фанларни ўрганишига вақт етмадимкан?!

Дарҳақиқат, ўзбек шеърятини илмини пухта билмай туриб, адабиёт муаллими бўлиш мумкин эмаслиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Ўқув-методик адабиётимизда, адабиёт ўқитиш жараёнида йўл қўйиб келинаётган мана шу камчиликка бироз бўлса-да чек қўйиш мақсадида мазкур дарслик-қўлланманни яратиш лозим топилди. Шунини ҳам айтиш керакки, поэтика — кўп қиррали ва мураккаб илм. Бинобарин, мазкур китоб ўзбек шеърятини поэтикасининг барча масалаларини ўз ичига қамраб олиш даъвосидан узоқда. Унда, асосан, бармоқ ва аруз шеър тизимлари қонуниятлари, шеър тузилиши мезонлари ва шеърини нутқ бадиятини таъминловчи асосий воситалар ҳақида сабоқлар берилган, холос. Муаллиф ўз имкониятлари доирасида «Аруз илми», «Қофия илми», «Муаммо илми», «Шеър санъатлари илми» каби қадимий ўқув фанлари анъаналарини ҳозирги шеършунослик фани ютуқлари заминида қайта тиклашга ҳаракат қилган.

Шеър илми таълимини умумтаълим мактабларидан, адабиётни чуқурлаштириб ўрганадиган мактаб (ёки синф)лар, нафис санъат лицейларидан, махсус ўрта педагогика ўқув юртларидан бошлаш лозим. Олий адабий таълимда эса бу жараён ўз интиҳосига етказилади: поэтика таълими изчил илмий тус олади. Олий мактаб адабиёт муаллиmlари шеърят илми таълими билан тизимли ва мунтазам шуғулланишлари лозим. Ана шундагина бўлажак адабиёт муаллиmlари шеърят назарияси билан пухта қуролланиш имконига эга бўладилар.

Китобхонлар эътиборига ҳавола қилинаётган мазкур китоб ўқувчи-талабаларга ўзбек шеърятини илмидан муайян даражада сабоқ бера олар, деган умиддамиз.

МУҚАДДИМА

*Шеър*ият (поэзия)— ўзига хос, мураккаб, бой ва юксак санъат. У инсон қалбининг нозик ҳис-туйғуларини, фикр ва ҳиссиётларини, эҳтирослар кураши ва ривожини таъсирчан тусда акс эттиради. Поэзия, худди проза (наср) ва драматургия сингари, ранг-баранг мавзуларда баҳс юрита олади. Унинг тасвир имкониятлари бениҳоя кенг. «Чинакам лирика бошқа ҳар қандай ҳақиқий поэзия (адабиёт — Т. Б.) каби инсон юрагининг чинакам мазмунини ифода қилиб бериши керак,— деб уқтиради машҳур немис файласуфи В. Ф. Гегель.— Бироқ ҳамма нарса ва ҳатто энг холис, энг моддий ҳодисалар ҳам лирик мазмун касб этар экан, шахсан ҳис қилинган, кўнгил қўрида йўғрилган, тасаввур қилинган ва ўйланган ҳолда гавдаланмоғи лозим»¹.

Дарҳақиқат, поэзия ҳаётни, инсонни тасвирлар экан, тасвир объекти шоир томонидан чуқур ҳис этилган, эстетик ўзлаштирилган бўлиши билан бирга, ижодкорнинг қалб қўри-ла йўғрилган бўлмоғи лозим; тасвир объекти шоирнинг қалб мулкига айланган тақдирдагина лирик ҳодиса юз беради.

Биз тасвир объектининг шоирнинг шу предметга эҳтиросли муносабати, ҳис-туйғулари воситасидагина ҳис этамиз.

Хўш, поэзия нима?

В. Г. Беллинский «М. Лермонтов шеърлари» номли мақоласида поэзиянинг моҳиятини қуйидагича образли қилиб тушунтириб берган: «Шундай қилиб, поэзия, асосан, ҳаёт, моҳият, таъбир жонз бўлса, ҳаётнинг нафис эфири, триплъ — экстракти, квинт эссенциясидир. Поэзия боғда барқ уриб очилган гулни батафсил тасвир этмайди, лекин унинг таркибидаги бошқа унсурларни ташлаб юбориб, унинг фақат муаттар ҳидини, рангларидаги на-

¹ Гегель. Эстетика.— М.: Искусство, 1971, Т. 3, 504-бет.

фис товланишни олади ва улардан ўзининг боғдагидан яхшироқ, сўлимроқ гулини яратади. Поэзия — бу, гўдакнинг беозор табассуми, тиниқ ингоҳи, жарангдор кулгиси ва шўхчан қувончидир. Поэзия — бу дилбар ёноғидаги қирмизи ибо, денгиздек теран, осмондек зангор кўзларидаги сокин ёлқин ёки тим қора кўзларидаги чақмоқдек оташ, мрамор елкалари узра ёйилган қўнғироқ сочлар тўлқини, нозик сийнасининг ҳаяжони, кумуш овозидаги сўлимлик, оҳанрабо такаллумидаги мусиқа, қадди-қоматининг мавзунлиги ва хушбичимлиги, сумбатининг кўркамлиги, жозибатор ҳаракатларидаги гўзаллик ва ҳузурбахшлик... Поэзия — бу, турмушнинг ёрқин танта-наси, бизга камдам-кам юз очадиган ҳаёт ҳаловати. Бу — завқ-шавқ, ҳаяжон, маҳлиё бўлмоқ. Бу — эҳтирос фароғати, туйғулар тўлқини ва бўрони, муҳаббат тошқини, лаззат қувончи, ғам нашъаси, изтироб ҳузурини... Бу — қандайдир кўнгилни ҳаминша ўзига тортадиган... эҳтиросли, зориққан соғинч иштиёқи... Бу — бутун борлиқни бағрига босиш ва унга сингиб кетишга бўлган... чанқоқлик... Бутун олам, барча ранглар, бўёқлар ва оҳанглар, табиат ва ҳаётнинг барча шакллари поэзия ҳодисаси бўлиши мумкин... Поэзия — бу, башар ҳаётининг тепиб турган юраги, унинг қони ва жони, унинг шуъласи ва қуёши»¹

Аллома адибимиз Абдурауф Фитрат «Шеър ва шонрлик» (1919 йил) мақоласида «шеър надур?» деган саволга қуйидагича жавоб қайтарган: «...шеърда кишиларнинг қонини қайнатғувчи, сингирларини ўйнатғувчи, миясини титратғувчи, сезгусини қўзғатғувчи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз «вазн» ва «қофия»си бўлсун, шеър бўла олмайду... Чин шеър юрак сезгуларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса сўзнинг беағидир» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995 йил 16 июнь).

Атоқли сўз устаси Абдулла Қаҳҳор «Поэзия юксак санъатдир» номли мақоласида шеърга шундай таъриф беради: «Шеър — фикр экстракти бўлиши жиҳатидан ҳикмат, кўнгилга йўл топиши, ундан ўзига ҳамоҳанг садо чиқариши жиҳатидан мусиқа.

¹ Белинский В. Г. Адабий орзулар.— Тошкент, Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 103—105-бетлар.

Шеър — ошиқнинг оҳи, мусибат дийданинг кўз ёши, саодат ва сурур ифодаси бўлган қаҳқаҳа товуши.

Шеър — кўнгилнинг ойнаси, кўнгилда нима бўлса, шуни акс этади.

Шеър — маъсум гўдак, риёни билмайди. Риё бўлган ерда шеър йўқ.

Шеър — бир мўъжиза...

Поэзия — юксак санъат¹.

«Адабиётшунослик терминлари луғати»да «Шеър— оҳанг жиҳатидан бир тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқ» деб таъкидланади². Бу таърифнинг, бизнингча, бир кемтиги бор: шеър фақат ҳис-туйғулар ифодасидан иборат эмас, балки унда фикр ҳам бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, шеърда ҳис-туйғулар қобиғига ўралган поэтик фикр ифода этиладигани, буни унутмаслик керак.

Бу ўринда академик — адиб Ойбек домла айтган фикрларни эслаш жонздор. У бир мақоласида «Лирика нима? Қандай асарларга лирик асарлар деймиз?» деб савол қўяди ва шу саволга ибратли жавоб қайтаради. Чунончи: «...ривоя ва драматик асарлар воқеалар, фактлар ила машғул бўлиб, лирика фақат «ички ҳаёт»ни, фикр, туйғуларни тараннум этар, деган натижа чиқариш ҳам тўғри эмас... Ривояда воқеалар, ҳодисалар ва уларнинг очилиши, инкишофи биринчи ўринда турар, лирикада, шеърда субъектнинг воқеага муносабати, яъни тасвир қилинаётган турмуш воқеаларини кечиниш, ҳис этиш катта роль ўйнайди...

Лирикада шоир маълум бир ҳодисани, маълум бир объектни гавдалантириб, сўнгра бунга ўз қарашларини, ўзида қўзғалган туйғуларни ифода қилар...

Қуруқ фактларни қайд қилиш, кишига ҳаяжон бера олмайдиган фикрлар ва ҳолларни қатор тизиш билан ҳеч қандай лирика ва шеър яратиб бўлмас. Оддий гаплар, сийқа образлар на ақлга, на кўнгилга бирон нарса бағишламас...

¹ Қаҳқор А. Асарлар (олти томлик), 6- том.— Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1971, 253- бет.

² Адабиётшунослик терминлари луғати.— Тошкент, «Ўқитувчи», 1970. 247—248- бетлар.

Кўп кишилар лирикани фақат туйғу, ҳисдан иборат, деб ўйлайдилар. Бу тамоман нотўғри... Чунки улар фикр ила туйғунини механик айириб қўядилар. Ҳақиқатда, фикрий мазмун ила боғланмаган «муस्ताқил» туйғу, ҳис йўқдир. Шоир лирикага фикр ва туйғуларини шундай бириктирадики, натижада лирик юксаклик вужудга келади. Лирик юксаклик асарнинг ҳаяжон кучини оширар...

Бизча, лирика объект, ташқи реалликка асосланади. Фикр, туйғу, сезгиларни объектив реаллик бизга бағишлайди, булар унинг инъикосидир»¹.

Шоира Зулфия «Шеърининг катта карвони» номли мақоласида шундай дейди: «Лирика — инсон қалбини, замондош қалбнинг кашф этиши, унинг орзу ва туйғуларини, муқаррар драмаларини идрок этиши демакдир. Инсоннинг руҳий олами нечоғлик чуқур пайқаб ва билиб олинса, шеърини шу қадар бой ва таъсирчан бўлади»².

Поэзия мароқли фантазия ва жозибали оҳангларга бой. Шеърда фикр-мулоҳаза, ҳис-туйғу шаклан сиқил, мазмунан қуюқ, жозибали ва мусиқий тусда — образли ифодаланади. Шеър пўлатдек тобланиши, чиннидек жаранглаши керак. Шундагина у китобхон қалбини ҳаяжонга солади — унга маънавий озиқ беради. Шунга кўра, шеър — бениҳоя масъулиятли санъат; шеърини қобилният — ноёб истеъдод. Чиннакам шоир мана шу масъулиятни чуқур ҳис этади.

Сизга бағишланур, ўқувчим,
Ижодимнинг энг асл боби.
Куйга тўлиб янграр сиз учун
Юрагимнинг олтин рубоби.

Агар шеърим бахш этолса завқ,
Фикрингизни ўраса нурга.
Қалбингизга тўлдиролса шавқ,
Қувонардим бутун умрга

деб ёзганида шоир Уйғун шеърнинг жамият олдидаги мана шу масъулиятини назарда тутган дейиш мумкин.

¹ Ойбек. Асарлар (ўн томлик), 9-том.— Тошкент, Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 189, 190, 191, 192, 193-бетлар.

² Ҳаёт кўзгуси. Адабий-танқидий мақолалар.— Тошкент, 1984, 15-бет.

Шеършунослик... Ўтмишда тарихий поэтиканинг йирик нуктадонлари етишиб чиққан. Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Халил ибн Аҳмад, Шамсиддин Муҳаммад бин Қайси Розий, Рашидиддин Ватвот, Арузий Самарқандий, Мирзо Муҳаммад бин Абдулваҳоб Қазвиний, Абубакр Саккокий, Саъдиддин Тафтазоний, Хожа Наср Тусий, Шайх Аҳмад Тарозий, Абдураҳмон Жомий, Сайфи Бухорий, Муҳаммад Авфий, Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоий, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Воҳид Табризий сингари алломаларнинг араб, форс ва туркий тилларда поэтика ҳақида ёзган рисолалари Шарқ халқлари, шу жумладан ўзбек халқи шеърини назарияси қадимдан ривож топганлигини кўрсатади.

Асримишнинг 20—30-йилларида Абдураҳмон Саъдий, Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Вадуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Олим Шарафиддинов, сал кейинроқ Иззат Султон сингари алломалар шеърини илми бобида қалам тебратган бўлсалар-да, шеършунослигимизда моҳият эътибори билан 60—80-йилларда бурилиш юз берди. Бу даврда Иззат Султон, Содик Мирзаев, Ҳамид Сулаймон, Мақсуд Шайхзода, Воҳид Абдуллаев, Маҳмудали Юнусов, Раҳмат Мажидий, Фулом Каримов, Натан Маллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Шоислом Шомухамедов, Салоҳиддин Мамажонов, Озод Шарафиддинов, Умнат Тўйчиев, Нуриддин Шукуров, Раҳмонқул Орзибеков, Наим Каримов, Ёқубжон Исҳоқов, Ботирхон Акрамов, Иброҳим Ғафуров, Иброҳим Ҳаққул, Нуъмонжон Раҳимжонов, Баҳодир Саримсоқов, Алибек Рустамов, Сувон Мелиев ва бошқа олимларимишнинг тадқиқотлари ўзбек шеършунослиги фани тараққиётини янги босқичга кўтарди. Бу фан ютуқларини умумлаштириш—ундан ёшларни баҳраманд қилиш—шу кунимишнинг долзарб вазифаларидан биридир.

Хўш, ўрта ва олий мактабларимишда ўзбек шеършунослигини ўрганиш кўнгилдагидек боряпти деб бўлади-ми? Бу саволга жавоб топиш учун, лоақал, ўқув-методик адабиётларга бирозгина назар ташлаш kifоя қилади. Проф. Абдураҳмон Саъдийнинг 1924 йилда нашр қилинган «Амалий ва назарий адабиёт дарслари» (ўрта мак-

таблар учун) дарслигида шеър тузилиши ва шеърний тил хусусида мухтасаргина маълумот берилган. Чунончи, китобнинг иккинчи боби («Тилда сўзларнинг қўлланилиши ҳам услуб масалалари»)да адабий асар тилида сўзларнинг туб маъно ва кўчма маъноларда қўлланилиши, ўхшашлик кўчимлар ва ўхшашсиз кўчимлар; истиора, киноя, ўхшатиш, сифатлаш, туртма, жонлантириш, муболаға, қаршилантириш, такрор, сўроқ бериш, нидо, хитоб, қайтиш, кесиш, билмасликка солиш; сочма ва тизма нутқ; вазн, битим (қофия), оҳанг, йиғиб тарқатиш ҳақида қисқа-қисқа маълумот берилган, холос. Дарсликда шеър тузилиши мезонлари тизимли ва изчил ёритилмаган, аруз ва бармоқ қонуниятлари кўрсатилмаган. Шунингдек, китобда шеърний нутқ бадийяти ҳам тўла очилмаган. Шунга қарамай, бу китоб ўз даврида катта воқеа бўлган. Муаллифнинг хизмати шундаки, у биринчилар қаторида адабиёт назарияси ҳақидаги шарқона тасаввурларимизни бироз бўлса-да кенгайтиришга — Оврўпа ва рус адабиётшунослиги ютуқлари билан ўқувчиларни таништиришга ҳаракат қилган. Муаллифнинг назарий мавзуларни амалий машғулотлар жараёнида мустаҳкамлаш зарурлиги борасидаги тавсиялари методик жиҳатдан ижобий ҳодисадир... Аммо, таассуфлар бўлсинки, олим шарқона адабиёт назарияси («Илми аруз», «Илми қофия», «Илми бадийъ»)ни ўта тор рамкага солиб қўйган, уни юзаки ва нонзчил ёритган. Бу шеърят поэтикасига нописандлик билан қарашдан бошқа нарса бўлмаса керак! Китобнинг жиддий методологик камчилиги шу!

Проф. Абдурауф Фитрат 1926 йилда адабиёт муаллимлари ва ҳаваскорлари учун «Адабиёт қондалари» номли қўлланмасини чоп қилдирди. Бу қўлланмада ўзбек шеърятини поэтикаси масалалари аввалги дарсликка нисбатан бироз кенгроқ ёритилган. Қўлланмада «Шеър», «Бармоқ вазни», «Аруз, аруз усуллари», «Арузнинг бизнинг тилга ярамоғанлиги», «Қофия», «Форс, араб арузида тизим шакллари» сарлавҳалари остида ихчам-ихчам шарҳлар берилган. «Услубнинг хусусий ҳоллари» бобида эса сифатлаш, ўхшатиш; истиора, киноя, мажоз, жонлантириш, сўраш, муболаға, ундаш, қаршулик, қайтиш, кесиш, бурилиш-илтифот, сўз ўйинлари, тажнис, лаффу

нашр (йиғиб тарқатиш), сажъ, таърих, муаммо ҳақида маълумотлар мавжуд. Шу маънода бу китобдан ҳозир ҳам фойдаланса бўлади. Аммо китобда ўша даврнинг мафкуравий курашлари ҳам ўз изини қолдирганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Хусусан, алломанинг арузга салбий муносабати яққол кўзга ташланиб туради. Сирасини айтганда, муаллиф арузни чуқур тушунади, ҳатто у ўзбек мумтоз адабиётида қўлланилган арузнинг бир неча вазнларини биринчи бўлиб аниқлайди, уларга илмий шарҳ беради. Аммо «...аруз вазни билан шеър сўйлашга давом эта берганда бора-бора тилимиз билан аруз вазнининг бир-бирига келишиб қолиши мумкинми?». дея савол қўйган олим шундай жавоб қайтаради: «Албатта, мумкин. Бироқ форсий, арабий сўзлар билан, ҳам форсицанинг васфи, изофий таркиблари билан тилимизни тўлдирмоқ шарти билан мумкиндир. Бу ишдан на манфаат кўрамиз, уни билмайман... **Бизнинг тилимизни форси-араб сўзлари билан тўлдирмоғонча у вазнларни усталик билан ишлатмак мумкин эмасдир**»¹. Мана, Фитрат домланинг хулосаси! Албатта, бу хулоса ўзини оқламади — ҳамон ўзбек шоирлари бармоқ билан бирга арузда ҳам маҳорат ила шеър битишмоқдалар...

Умуман айтганда, Фитрат домла ҳам ўзбек шеърини поэтикаси масалаларига ўз китобидан етарли ўрин ажратмаган ва изчиллик билан тўла ёритмаган. Абдурауф Фитрат домла 1936 йилда эълон қилган «Аруз ҳақида» деган қўлланмасида аруз поэтикасини кенгроқ ва чуқурроқ шарҳлаган бўлса-да, аввалги салбий муносабатидан бутунлай воз кеча олмаган.

Ўзбек шеърини поэтикаси масалаларини ёритишда Иззат Султоннинг 1939 йилда чоп қилинган ўрта мактаблар учун «Адабиёт назарияси» дарслиги ўттизинчи йиллар адабиётшунослигининг жиддий ютуқларидан бири бўлиб қолди. Негаки, бу дарсликда адабиёт назарияси, шу жумладан ўзбек шеърини поэтикаси асослари аввалги дарслик-қўлланмаларга нисбатан бирмунча илмийроқ ва изчилроқ ёритилган — шеър тузилиши мезонлари, аруз ва бармоқ тизимлари қонуниятлари ҳақида

¹ Фитрат. Адабиёт қондалари.— Самарқанд — Тошкент: Ўздавнашр, 1926.—44-бет.

илк назарий тушунчалар берилган. Китобнинг «Шеър тузилиши» деб номланган олтинчи бобида ритм, вази, бармоқ вази, аруз вази, қофия ва эркин шеър ҳақида фикр юритилган. Муаллиф негадир банд ҳақида махсус тўхталмаган, оқ шеър унутилган... «Бадний асарнинг тили» деб номланган учинчи бобида бадний тил унсурлари: сифатлаш, ўхшатиш, метафора, метонимия, символ, аллегория, муболаға таъриф-тавсиф қилинган-у, негадир шеър санъатлари, поэтик синтаксис бутунлай унутилган, махсус бадний тасвир воситалари ҳам тўла ёритилмаган. Лекин, шунга қарамасдан, бу дарслик қарийб саксонинчи йилларгача ҳам ўрта, ҳам олий мактабларда асосий қўлланма бўлиб хизмат қилган — минг-минглаб ёшларга адабиёт назариясидан сабоқ берган.

Кейинги йилларда педагогика фанлари доктори, проф. Асқар Зуннунов ўрта мактабларда адабиёт назариясини ўрганиш борасида самарали илмий-методик изланишлар олиб борди: у дастлаб «5—10-синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш» номли қўлланмасини яратди, сўнг филология фанлари номзоди Н. Т. Ҳотамов билан ҳамкорликда 1978 йилда «Адабиёт назариясидан қўлланма» ва 1982 йилда «Адабиёт назарияси» дарслигини чоп эттирди. Бу дарслик, шубҳасиз, саксонинчи йиллар руҳида яратилган. Унда шеър поэтикаси масалаларига муайян ўрин ажратилган. Муаллифлар шеър тузилиши мезонлари — ритм, бўғин, туроқ, вази (бармоқ вазилари ва аруз вазилари), эркин шеър, қофия, радиф, нақарот, рефрен, банд ҳақида қисқа-қисқа маълумотлар берганлар. Китобнинг бадний асар тили масалаларига бағишланган иккинчи бўлимида жонлантириш, сифатлаш, ўхшатиш, муболаға, литота, антитеза, сарказм, метафора, метонимия, перифраз, киноя, аллегория, символ ҳақида маълумотлар мавжуд. Хусусан, дарсликда бадний нутқнинг интонацион — стилистик ифода усуллари (интонация, параллелизм, анафора, такрор, инверсия, риторик мурожаат, нидо, хитоб) ҳақида қисқагина билим берилганки, аввалги дарслик-қўлланмаларда бундай маълумотлар йўқ эди. Демак, муаллифлар ўзбек шеърини поэтикаси ҳақида нисбатан кенгроқ маълумот беришга ҳаракат қилганлар, бу ижобий ҳодисадир. Бироқ, муаллифлар ўзбек шеърини поэтикаси асос-

ларини ёритишда ўз салафларидан унчалик узоқлашиб кетганлари йўқ. Ҳатто дарсликда шеър санъатлари тилга ҳам олинмаган, поэтик фигуралар, махсус бадний тасвир воситалари чуқурроқ очилмаган. Шунингдек, шеър тузилиши қонуниятлари, аруз ва бармоқ ҳақидаги фикр-мулоҳазалар чуқурлаштиришга муҳтож.

Дорилфунунлар ва педагогика институтлари филология, ўзбек тили ва адабиёти факультетларида бир-бирига узвий боғлиқ бўлган иккита назарий курс ўқитилади: биринчи курсда «Адабиётшуносликка кириш» ва бешинчи курсда «Адабиёт назарияси» ўқув фанлари ўрганилади. «Адабиётшуносликка кириш»да адабиёт назариясининг асосий тушунчалари қамраб олинади (шунинг учун ҳам бу ўқув фанини «Адабиёт назарияси асослари» деб аташ лозим). Бу фан беш йил давомида ўрганиладиган адабиётшунослик фанлари («Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи», «Ҳозирги ўзбек адабиёти тарихи», «Ўзбек болалар адабиёти», «Ўзбек адабий танқидчилиги», «Ҳозирги адабий жараён...»)ни ўрганиш учун зарур бўлган назарий шарт-шароитларни яратишга қаратилган. Бешинчи курсда ўтиладиган «Адабиёт назарияси» эса якунловчи—умумлаштирувчи фандир. Бизни қизиқтираётган муаммо—ўзбек шеърини поэтикаси асослари—шеър тузилиши мезонлари ва шеърини нутқ баднийати эса ҳозирга қадар «Адабиётшуносликка кириш» курси доирасида ўрганиб келинмоқда. Фикримизча, яқин келажакда олий ўқув юртларининг бакалавр курсларида «Ўзбек шеършунослиги» махсус фан сифатида алоҳида ўтилиши зарур. Негаки, «Адабиётшуносликка кириш» доирасида ўзбек шеърини поэтикаси асосларини муфассалроқ ўрганишга имкон бўлмаётир. Олий ўқув юртларининг магистратура курсларида эса «Аруз илми», «Бармоқ шеър тизими асослари», «Қофия илми», «Шеър санъатлари илми» каби шеършунослик ўқув фанларини ўрганиш кўзда тутилиши зарур. Ана шундагина бўлажак адабиёт муаллимлари ва адабиётчилар ўзбек шеършунослик илми билан тўла қўролланиб чиқадилар.

Ҳўш, «Адабиётшуносликка кириш» ўқув фани дарслик-қўлланмаларида ўзбек шеърини поэтикаси асослари қай даражада ёритилган?

«Ўқитувчи» нашриёти 1979 йилда мазкур сатрлар муаллифининг «Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича ўқув-методик қўлланмасини ва Н. Шукуров, Н. Ҳотамов, Ш. Холматов, М. Маҳмудовларнинг «Адабиётшуносликка кириш» дарслигини чоп қилди (дарсликнинг тузатилган ва тўлдирилган иккинчи нашри 1984 йилда босилди). Бу китоблар олий ўқув юртлари филология факультетлари (биринчи курс) талабалари учун яратилган биринчи дарслик-қўлланма сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу, албатта, муаллифларнинг олий таълим соҳасидаги хизматларидир. 1995 йилда Э. Худойбердиевнинг маданият ва санъат институтлари талабалари учун «Адабиётшуносликка кириш» дарслиги нашр қилинди. Тўғри, бу дарслик-қўлланмаларда, табиий равишда, ўрта мактаб дарсликларига нисбатан ўзбек шеърини поэтикаси асослари кенгроқ, чуқурроқ ёритилган. Аммо уларда ҳам поэтика замон талаблари даражасида ёритилган деб бўлмайди. Хусусан, аруз назарияси, қофия илми, шеър санъатлари, шеърини нутқ синтаксиси ё мутлақо четлаб ўтилган, ё ноизчил, саёзроқ ёритилган. Қисқаси, амалдаги дарслик-қўлланмаларда ўзбек шеърини поэтикаси асослари назарияси етарли даражада ёритилган, деб бўлмайди. Ваҳоланки, бизнингча, биринчи курс талабалари поэтикани дурустгина ўзлаштирган бўлишлари зарур. Бунинг устига, мазкур китобларда ҳозирги кун нуқтаи назаридан эскириб қолган қарашлар ва ақидалар ҳам йўқ эмас. Хуллас, проф. А. Саъдийнинг «Амалий ва назарий адабиёт дарслари» дарслигидан бошланган «тажриба» (шеърини поэтикасига етарли эътибор бермаслик) ҳамон ўрта ва олий мактаб дарслик-қўлланмаларида турли шакл ва кўринишларда давом этиб келмоқда.

Замонамизнинг йирик алломаси ва таниқли адабиётшунос Иззат Султон 1980 йилда олий ўқув юртлари бешинчи курс талабалари учун ўзининг қарийб қирқ йиллик илмий-иждоий изланишлари самараси бўлмиш «Адабиёт назарияси» дарслигини нашр эттирди (бу китобнинг иккинчи нашри 1984 йилда амалга оширилди). Дарсликда адабиёт назариясининг кўпгина масалалари пухта ёритилган — муаллифнинг ўта билимдонлиги, чуқур илмий фикрлаши, жаҳон ва рус адабиёти, хусусан,

Ўзбек мумтоз адабиёти ва ҳозирги ўзбек адабиёти тарихини чуқур билиши ҳар бир масала талқинида сезилиб туради. Дарсликнинг «Шеърый нутқ» деб номланган олтинчи бобида шеър тузилиши мезонлари—ритм, бармоқ тизими асослари, аруз назарияси, қофия, банд мухтасар, аммо изчил баён қилинган. Бироқ, муаллиф негадир «Шеър санъатлари», «Шеърый нутқ синтаксиси» ва «Мумтоз қофия илми» масалаларини деярли четлаб ўтган. Дарсликда «Бадий тил воситалари» сарлавҳаси остида муболаға, сифатлаш, жонлантириш, ўхшатиш, метафора, метонимия ҳақида қисқа-қисқа маълумотлар берилган. Хуллас, отахон олимпизмга дарсликнинг янги нашрида ўзбек шеърини поэтикаси масалаларини янада тўлароқ ёритишига хоҳиш билдирмоқчимиз. Яна бир истак: ўзбек шеър тузилиши ва шеърый нутқ масалалари биринчи курсда ўрганилиши инобатга олинса дуруст бўларди. Акс ҳолда ўқиш-ўқитиш ишларимизда бирмунча чалкашликлар келиб чиқиши мумкин.

Узоқ йиллар давомида ўқув-методик адабиётда (дастур, қўлланма, дарслик, ўқув режаларида), шу билан боғлиқ ҳолда ўқитиш жараёнида ўзбек шеърини поэтикаси масалаларига етарли эътибор берилмай келинмоқда. Оқибатда ёшларга ўзбек адабиёти назарияси, унинг миллий ўзига хослиги, чуқур тарихий илдизлари етарли даражада ўргатилаётир, деб айтиш қийин. Ўқув-методик адабиётимиздаги мана шу камчиликка бироз бўлса-да хотима бериш — адабиёт мухлисларига ўзбек шеърини поэтикаси асосларидан изчил ва тизимли сабоқ бериш мақсадида мазкур қўлланма яратилди.

Биринчи бўлим ШЕЪР ТУЗИЛИШИ МЕЗОНЛАРИНИ УРГАНИШ

I БОБ. БАРМОҚ ШЕЪР ТИЗИМИ

Шеър тузилиши — шеърий нутқ музиқийлиги ва ритмини уюштирувчи усул, адабий-бадий восита. Шеърий нутқ насрий нутқдан шеър тузилиши қондаларига амал қилиниб яратилганлиги билан фарқ қилади. Шеър тузилиши деганда мураккаб тизимни кўз олдимишга келтирамиз. Чунки шеър тўқимасида кўплаб ғоявий-бадий унсурлар бўлади. Мавзу, ғоя, нақарот, банд, ритм, вазн, қофия, интонация, пауза, урғу, поэтик фигуралар, фонетик усуллар, бадий санъатлар, образ, сюжет, композиция, конфликт, бадий тил унсурлари ва бошқаларнинг муайян бир тизимга уюшувидан шеър пайдо бўлади. Шеър тузилишида иштирок этувчи унсурларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин. Чунки, ғоя, мавзу, образ, сюжет кабиларни мазмунга оид унсурлар ва музиқийлик, ритм, вазн, қофия, банд, конфликт, композиция, бадий тил сингариларни шаклга оид унсурлар сифатида кўздан кечирса бўлади. Бироқ, шеър тўқимасидаги барча унсурларнинг бир-бирига чамбарчас боғлиқлигини — уларни бир-биридан сира ажратиб бўлмаслигини ёддан чиқармаслик шарт. Ҳатто шеърда бир унсур иккинчисига ва, айни чоқда, иккинчиси биринчисига ўтиб туриши, баъзан бир унсур ҳам мазмун, ҳам шакл вазифасини ўташи (образ каби) мумкин. Шеърда мазмун ва шакл бир бутун ҳолда воқе бўлади. Шеър тўқимасидаги мазмунга оид унсурларни шаклда ифодаланган (шаклли) мазмун ва шаклга оид унсурларни мазмунли шакл деб билмоқ керак. Шунга кўра, «мазмунни ифодаловчи шакл, — деб таъкидлайди В. Г. Белинский, — бир-бирига шундай боғлиқки, шаклни мазмундан ажратиш — мазмунни йўқ қилиш, мазмунни шаклдан ажратиш — шаклни барбод қилини демакдир»¹. Агар шеърда-

¹ Белинский В. Г. Собр. соч. в трех томах, Т. 3, М., ГИХЛ, 1948, 138-бет.

ги мазмун ва шакл мутаносиблиги ҳақида фикр юртиладиган бўлса, буюк даҳо Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги қуйидаги фикрларни эслаш кифоядир:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маони қошида ҳўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни дағи дилкаш анга.

Англашиларлики, назм (шеър)да шакл ҳар қанча гўзал бўлмасин, унда маъни (мазмун) етакчи роль ўйнайди. Шеърда маъни ёқимли бўлмас экан, уни маъқуллаб бўлмайди. Шеърнинг сурати (шакли) гўзал (мукамал) бўлиши ва шу суратнинг зимни (замини)да шунга монанд мазмун турмоғи лозим. Демак, шеърда мазмун билан шакл бир-биринга тўла мос бўлмоғи ва ҳар иккаласи ҳам мукамаллик касб этиши зарур экан. Агар шоир шеърда мазмунгагина эътибор бериб, шаклга бепарволик қилса — вульгар социологизм ва аксинча, шаклга катта эътибор қилса-ю, мазмунни унутса — формализм оқими пайдо бўладикки, буларнинг ҳар иккаласи ҳам чинакам шеърятнинг кушандасидир. Шу сабабли талабалар шеър тузилишини ўрганиш жараёнида масаланинг ана шу жиҳатларига алоҳида эътибор бермоқларини лозим.

* * *

Агар биз жаҳон поэзияси тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унда ранг-баранг шеър тизимлари қўлланилаётганини пайқаймиз. Чунки шеър тизимлари миллий тилларнинг табиати билан боғлиқдир. Жаҳон халқлари тиллари эса табиатан хилма-хил бўлиб, улар турли-туман онлаларга мансубдир. Турли онлаларга мансуб бўлган миллий тилларда шу тиллар табиатига мос шеърний нутқ тизими, шеър тузилиши усуллари қўлланилиши табиийдир. Ҳар бир шеър тизимида шеър яратиш, яъни вазн ва ритми, мусиқийликни вужудга келтириш усуллари ўзига хос бўлади. Чунончи, беқарор урғули тил-

ларда вазни вужудга келтириш учун мисраларда урғунинг бир хилда келиши шарт бўлса, барқарор урғули тилларда вазн учун урғунинг аҳамияти йўқ. Сўзлар бири-биридан овознинг паст-баландлиги жиҳатидан фарқ қилувчи тилларда мисралардаги овознинг бир хилда бўлиши зарур бўлса, бошқаларида бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ ва ҳоказо.

Шеършуносларимизнинг уқтиришларича, шеър тўқнасида ҳам миллий, ҳам байналмилал жиҳатлар мавжуд. Чунончи, қофия миллий тил билан боғлиқ миллий унсур саналса, банд барча тиллар учун муштарак ҳодиса — байналмилал унсур ҳисобланади.

Жаҳон халқлари шеъриятида қўлланилаётган асосий шеър тизимлари: метрик (антик), силлабик, тоник, силлабо-тоник, гекзамер, дольник шеър тизимлари...

Ғарбда қўлланиб келинган энг қадимги шеър тизими — **антик (метрик) тизим** бўлиб, унда бўғиннинг қисқа-чўзиқлиги ҳисобга олинган. Қисқа бўғинни айтиш учун кетадиган вақт «мора» деб юритилган, чўзиқ бўғин икки мора вақт бирлигини ташкил қилган. Қисқа ва чўзиқ бўғинлар маълум бир стопа (туроқ)ни ташкил этган ва шу стопаларнинг такрорланиши натижасида шеър ритми вужудга келган. Антик шеърда қофия бўлмаган. Ҳиндларнинг «жати» ёки «матрик» деб аталган шеър тизими антик шеърга яқин туради. «Мора» деб аталган антик шеър бирлиги бунда «метра» деб юритилади.

Силлабик шеър — мисралардаги бўғинларнинг тенг миқдорда бўлишига асосланади. Бундай шеърда ўрта бўғин урғули бўлади. Силлабик шеър тузилишида мисралар жуфт-жуфт қофияланади ва кўпинча қофиялар икки бўғинли бўлиб, урғу иккинчи бўғинда бўлади. XVII—XVIII аср бошларидаги рус шеърияти ана шу усулда яратилган. Ҳозирги даврда поляк, француз ва серб шеърияти силлабик усулда давом этмоқда.

Тоник шеър тузилиши — шеър мисраларидаги урғуларнинг бир текисдаги миқдорига асосланади. Бу вазнда ритм барча мисралардаги бир миқдордаги урғуларнинг такроридан келиб чиқади. Чунончи, шеърнинг биринчи мисрасида тўртта урғу бўлса, қолган мисраларда ҳам тўрттадан урғу бўлиши шарт.

Тоник шеър тузилиши тизими рус шеъриятида қадим-

дан мавжуд. Барча былиналар, қадимги рус халқ қўшиқлари, притчалар шу вазнда яратилган А. С. Пушкин шеърӣй эртақларини тоник шеър тизими асосида ёзган. Хусусан, рус халқ поэтик ижодида шу усул кенг қўлланилган.

Силлабо-тоник шеър тузилиш тизими бўғинлар ва урғуларнинг миқдори ҳамда тартибига асосланади. Урғули ва урғусиз бўғинларнинг бир тартибда келиши антик поэзиядаги қисқа-чўзиқ бўғинларнинг маълум тартибда такрорланишига ўхшайди. Антик шеър тузилишига хос бўлган стопа силлабо-тоник шеър учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Силлабо-тоник шеърда баъзан қофия бўлмаслиги мумкин — бундай шеърни «оқ шеър» деб юритишади. Силлабо-тоник тизими Россияда XVIII асрнинг 30- йилларида В. К. Треднаковский ва, хусусан, М. В. Ломоносовнинг рус шеър тузилишини ислоҳ этиши натижасида келиб чиқди ва рус шеърининг асосий шеър тизими бўлиб қолди. Шунингдек рус поэзиясида икки мураккаб ва уч мураккаб стопали вазнлар ҳам кенг тарқатилган.

Гекзаметр — жаҳон шеъринида кенг тарқалган шеър йўли. Бу усул талабига кўра, шеър мисрасида неча стопа бўлса, албатта, худди шунча урғу ҳам бўлади, яъни ҳар бир стопа бир урғуга эга бўлади. Мисраларнинг шу тартибда бир текис такроридан шеър ритми келиб чиқади.

Умуман айтганда, шеършуносликда жаҳон шеърини шеър тизимларини икки типга, яъни **квантитатив** (немисча: миқдор) ва **квалитатив** (лотинча: сифат, урғули)га ажратиб ўрганиш анъанаси мавжуд. Квантитатив шеър тузилиши бўғинларнинг қисқа-чўзиқлигига, миқдори ва тартибига асосланади. Бу турга ҳинд, юнон, араб, форс-тожик ва туркий аруз шеър тизими мансуб. Квалитатив шеър тузилиши ё бўғин миқдорига, ё урғули-урғусиз бўғинларнинг сони ва тартибига таянади. Силлабик, тоник, силлабо-тоник шеър тизимлари шу гуруҳга киради. Рус, француз, поляк шеър тизимлари, туркий халқларнинг бармоқ (силлабик) тизими шу қонуниятга амал қилади.

Маълумки, ҳар қандай шеър тизимининг заминида бўғин (ҳижо) туради. Бироқ турли шеър тизимлари бўғинга турли нуқтан назардан қарайди. Масалан, силла-

бик (бармоқ) тизими бўғинларнинг миқдорига, тоник тизим бўғинларнинг урғули-урғусизлигига, аруз эса ҳижолаарнинг қисқа-чўзиқлигига асосланади...

Ўзбек шеър тизимлари ҳам ўзига хосдир. Шеършунос олим У. Тўйчиев ўз тадқиқотларида ўзбек шеърини беш шеър тизими асосида яратилганлигини таъкидлайди¹. Булар — бармоқ тизими, аруз тизими, бўғин-урғу тизими, миқдор-урғу тизими ва қоришиқ тизим. Шулардан фақат иккитаси, яъни бармоқ ва аруз тизимлари ўзбек шеър тузилишининг асосини ташкил қилади. Негаки, ўзбек шеърини, асосан, бармоқ ва арузда яратилган. Қолган уч шеър тизими — бўғин-урғу, миқдор-урғу ва қоришиқ тизимлари қўшимча (кейинчалик пайдо бўлган ҳолда) дирки, булар у қадар кенг тарқалмаган. Шунга кўра, ўқувчи-талабалар аруз ва бармоқ тизимларини пухта ўзлаштиришлари талаб этилади, қолганларидан хабардор бўлсалар, ҳозирча етарлидир.

Бармоқ шеър тизими асослари

Ғоя — ҳар қандай санъат асарининг «қони ва жони». Шеър ҳам ғоя билан тирик. Аммо турли санъат асарлари ғояни турли йўсинда ифодалайди. Шеърнинг ўзига хослиги шундаки, у ғояни мусиқий йўсиндагина акс эттиради. Мусиқийлик — шеърнинг бош ифода воситаси. Бас, шундай экан, шеърда қандай воситалар — унсурлар ёрдами билан мусиқийликка эришилади деган савол туғилиши табиийдир. Бу — шеър тузилишидаги марказий масала. Шеър мезонлари ва меъёрлари ҳақидаги сабоқларни мана шу масалани ўрганишдан бошлаш зарур.

Аввало шунини айтиш керакки, шеърда мусиқийликни вужудга келтирувчи бир қанча «техник» унсурлар мавжуд. Бундай унсурларни ўтайдиган вазифасига кўра қуйидагича икки гуруҳга ажратиб ўргатиш мумкин: а) асосий унсурлар — ритм (зарб), вазн, қофия, банд; б) ёрдамчи унсурлар — интонация, поэтик синтаксис, шеър санъатлари.

Энди шу унсурларни бирма-бир кўздан кечирайлик.

¹ Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари, Т., «Фан» 1981.

Ритм (зарб)

Ритм (юнонча: *rhythmos* — вазидош, оҳангдош) — шеър мисраларидаги бир-бирига тенг нутқ бўлаклари-нинг бир текисда изчил такрорланиб келишидан пайдо бўладиган оҳангдошлик (зарб). Бу оҳангдошликни биз шеър ўқиладиган пайтдагина ҳис қила оламиз. Ритм шеър мусиқийлигини таъминлайди. Шу сабабли ритмсиз шеърни тасаввур қилиб бўлмайди. Шеър «ритми» атамаси амалда «зарб» ҳам деб юритилади.

Ҳаёт — ритм манбан. Масалан, одам ер ағдаришда, ўтин ёришда, пиёда юришда муайян меъёردа ҳаракат қилади. Акс ҳолда одамнинг хатти-ҳаракатлари кутилган натижанг бермайди. Кетмон чопишда, ўтин ёришда ва пиёда юришдаги мана шу меъёр — ритмнинг ўзгина-сидир. Аслида ритм меҳнат жараёнида келиб чиққан. Мусиқа ҳам ритм (узун ва қисқа, паст ва баланд товушларнинг бир меъёردа такрорланиши)га асосланади. Рақс ҳам ритмга амал қилади. Халқ қўшиқларининг негизини ритм ташкил этади... Ҳаракат жараёнида ритм пайдо бўлади, аммо ҳар қандай ҳаракат ҳам ритм яратавермайди. «Ҳаракатнинг муайян ўлчовга риоя қилиши, изчил такрорланиши ва унинг инсон томонидан ҳис қилиниши мумкинлиги ритмнинг муҳим хусусиятидир»¹.

Шеър ритми, одатда, вазн, бўғин, туроқ, туркум, пауза, банд, қофия, интонация, поэтик фигуралар, поэтик фонетика, шеър санъатлари билан узвий боғлиқ бўлади. Турли шеър тизимларида шеър зарбининг ўзига хос жиҳатлари бўлади. Чунончи, бармоқ вазнидаги шеърда зарб мисралардаги бўғинларнинг миқдор жиҳатидан муайян такроридан, туроқларнинг миқдори ва тартибидан, бандларнинг бир хилда такрорланишидан, қофия, радиф, рефрен, нақаротлардан келиб чиқади. Аруз вазнидаги шеърда эса ритм мисралардаги ҳижола-ринг миқдори ва сифати («—», «V»), шунингдек руқналарнинг миқдори ва тартиби бир текисда такрорланишидан, вазндан, банд тартибидан, қофия, радиф ва бошқалар-

¹ Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т., «Фан» 1966, 276-бет.

дан пайдо бўлади¹. Бу ўринда бармоқ вазнида ёзилган бир шеърдан мисол олиб кўрайлик:

3 3 3
Булутнинг / чоклари / сўкилди, / =9 бўғин
3 3 3
Марварид / доналар / тўкилди, / =9 бўғин
3 3 3
Сабзанинг / қомати / букилди, / =9 бўғин
3 3 3
Кўнглимдек / баҳорлар / чоғида. / =9 бўғин

Шоир Амин Умарийнинг «Ёмғирда» шеърдан олинган бу банднинг ҳар бир мисраси тўққиз бўғинли бўлиб, улар уч туроққа ажралган. Схемаси: 3+3+3=9. Мана шу схема шеърнинг қолган барча мисраларида ҳам айнан такрорланади. Чунончи, шу шеърнинг охириги бандини текшириб кўрайлик-чи:

3 3 3
Шеърларим / чечагим, / ҳаётим, / =9 бўғин
3 3 3
Шеърларим / бойликдир, / бисотим, / =9 бўғин
3 3 3
Ёмғирдан / намланмас / қанотим, / =9 бўғин
3 3 3
Ошаман / булутлар / тоғидан! / =9 бўғин

Хуллас, 3+3+3=9 схемасининг бир текисда ва изчил такроридан мазкур шеърнинг ритми келиб чиққан.

Ҳар бир шеърда аниқ бир схема асосидаги изчил ва бир текисдаги такрорлар бўладикки, булар мазкур шеър ритмини вужудга келтиради. Қисқаси, ритм — шеърнинг калби. Ритми вужудга келтирувчи асосий унсурлардан бири — вазндир. Вазн эса бўғин (ҳижо), туроқ, туркум.

¹ Шеършунослигимизда, хусусан, таниқли олим У. Тўйчиев асарларида шеър тузилиши қонуниятлари ва унсурлари (ритм, бўғин, туроқ, бош туроқ, туркум, вазн ва унинг типлари қофия, банд...) ёритилганки, биз мазкур қўлланмада аша шу тадқиқотларга таяниб (ижодий озиқланиб), таълимий мақсадда шеър тузилиши унсурларини қисқа-қисқа кўздан кечириш билан чекланамиз, холос.

пауза, урғу каби унсурлардан пайдо бўладикки, энди биз мана шу унсурларни кўздан кечирайлик.

Бўғин — бир нафас зарби билан айтиладиган товуш ёхуд товушлар бирикмаси, сўзнинг мустақил талаффуз қилиниши мумкин бўлган бўлаги. Бўғинлар нутқ товушларидан таркиб топади. Нутқ товушларини эса икки хил бўлади: унли товушлар (а, я, э, е, и, о, ё, у, ю, ў) ва ундош товушлар (б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш; қ, ғ, ҳ). Бўғин тузилишида, асосан, унли товушлар муҳим роль ўйнайди — унли товушларсиз бўғин бўлмайди — сўзда неча унли товуш бўлса шунча бўғин мавжуддир. Бўғинлар тузилишига кўра, бир товушли ва кўп товушли бўлади. Агар бўғин бир товушли бўлса, унда, албатта, бир унли товуш бўлиши шарт; кўп товушли бўғин таркибиде, албатта, бир унли ҳамда бир, икки ёки ундан ортиқ ундош товуш бўлади. Кўп товушли бўғинларда унли товуш ундош товушдан (бўғинда бир ундош товуш бўлса) олдин, кейин (ёхуд бўғинда икки ёки ундан ортиқ ундош товуш бўлса), ундош товушлар орасида келиши мумкин.

Бўғинлар ўз тугалланишларига кўра, икки хил бўлади: очиқ бўғини ва ёпиқ бўғини. Агар бўғин унли товуш билан тугаган бўлса, очиқ бўғин, ундош билан тугаган бўлса, ёпиқ бўғини деб юритилади. Шунингдек, бўғинлар урғули ва урғусиз бўлади. Агар бўғинга урғу тушган бўлса, урғули бўғини ва урғу тушмаган бўлса, урғусиз бўғини деб аталади. Бўғин ёхуд бўғинлар бирикмасидан сўз таркиб топади. Инсон фикри сўз ва сўзлар воситасида ифодаланади. Шунга кўра, бўғин жонли сўзлашув нутқида ҳам, адабий асарда ҳам муҳим роль ўйнайди. Кичик бир мисол сифатида қуйидаги байт мисраларидаги сўзлар ва бўғинларнинг тузилиши ҳамда улар ўтаган вазифа ҳақида ўйлаб кўринг:

4

4

4

Дар—я—си кўп / дард—га да—во, / я—ли—я—ли, / = 12
4 4 4

Лим—лим о—қар, / бўл—мас а—до, / я—ли—я—ли, / = 12

(Миртемир)

Бўгин мумтоз шеърятимизда ҳижо деб юритилган; арузда ёзилган шеърда қисқа ва чўзиқ ҳижолар тартиби ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Бўгин (ва унинг ранг-баранг кўринишлари) сиз шеър мисраларини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Чунки шеърнинг қалби бўлмиш мусиқийлик ва ритми вужудга келтиришда энг фаол иштирок этувчи унсур — бўгиндир. Шеърятда бўгин кичик ритмик бўлак ҳисобланади. Мисол:

3 3 3

Ўт—миш—нинг / жа—фо—ли / қўй—ни—да / = 9 бўгин

3 3 3

Жон—те—мир / лар жу—да / кўп бўл—ган. / = 9 бўгин

(Уйғун)

Бу шеърнинг ҳар бир қатори — мисра ва икки қатор (мисра) йиғиндиси — байтдир; ҳар бир мисрада тўққизтадан бўгин бўлиб, улар учтадан гуруҳга (туруққа) ажралган (схемаси: $3+3+3=9$). «Жонтемир» поэмаси мана шу шаклда ёзилган.

Бармоқ тизмида бўгинлар туроқларни, туроқлар туркумини, туркум вазнини, вазн ритми, ритм мусиқийлигини, мусиқийлик поэтик гоёни вужудга келтиради. Шеър унсурлари бир-бири билан узвий боғлиқликда, бир-бири билан мустақкам алоқага киришгандагина ўз вазифасини ўтай олади.

Туруқ. Бармоқ тизмида бўгинларнинг муайян гуруҳларга ажралиши оқибатида пайдо бўладиган ритмик бўлак туруқ деб юритилади. Уз вазифасига кўра бармоқдаги туруқ (стопа) аруздаги рукнга яқин туради. Туруқлар шеърда туркумини вужудга келтиради. Юзакироқ қараганда, туруқ ва туркум бир-бирига ўхшаб кетади, аммо улар айнан бир унсур эмас. Агар мисрадаги бўгинларнинг гуруҳланишидан туруқлар пайдо бўлса, мисра ёхуд байтда туруқларнинг миқдори ва уюшув тартибидан туркум яратилади.

Мисол:

6 5

Қаҳ—ра—мон бў—либ қайт, / қу—чоқ о—чай мен, / = 11

А—низ бош—ги—нанг—дан / гул—лар со—чай мен, / = 11
(Миртемир)

Демак, ҳар бир мисрада ўн биттадан бўғин бўлиб, улар иккитадан гуруҳга ажралади: биринчи гуруҳ 6 бўғин ва иккинчи гуруҳ 5 бўғиндан таркиб топган. Булар туроқлардир. Мисралардаги туроқларнинг миқдори (иккита) ва уюшув тартиби (6+5=11)—туркумдир. Шеър ўн бирлик туркумида ёзилган.

Туроқ биринчи галда ритмга хизмат қилади. Мисол:

$$\begin{array}{ccc} 3 & 3 & 3 \\ \text{Кў—пир—ди, / қай—на—ди / зўр тўл—қин, /} & = 9 \end{array}$$

$$\begin{array}{ccc} 3 & 3 & 3 \\ \text{Ҳай—қи—риб / ғов—лар—ни / су—ра—жак. /} & = 9 \end{array}$$
 (Уйғун)

Бу байтдаги ҳар бир мисра тўққиз бўғиндан таркиб топган. Бўғинлар эса уч гуруҳга ажралган. Схемаси: 3+3+3=9. Иккинчи мисра ҳам шу схема асосида пайдо бўлган. Шеър мисраларидаги бўғинларнинг шу хилда гуруҳларга ажралоши — бўғинларнинг туроқланиши деб юритилади. Демак, туроқлар бўғинлардан таркиб топар экан. Шеър мисраларидаги бўғинларни туроқларга ажратишдан мақсад шуки, шу туроқлар қўйилган жойда паузалар (тўхташлар) бўлади — шеър ўқиладиган пайтда эса, албатта, паузаларга амал қилинади. Юқоридаги байт мисралари учга бўлиб ўқиладиган. Шу тариқа, шеърнинг оҳанги — ритми пайдо бўлади, мусиқийлик юзага чиқади.

Шунинг ҳам айтиш керакки, йирикроқ шеърнинг асарда мисралардаги бўғинларнинг туроқланиш тартиби муайян қонуният асосида ўзгариб ҳам туради.

Бармоқ вазидаги шеър туроқлари бўғинларнинг миқдорига, аруздаги шеър рукнлари эса ҳижоларнинг ҳам миқдорига, ҳам сифатига қараб фарқланади. Ҳозирги ўзбек шеъринида (бармоқда) бир бўғиндан тартиб саккиз ва ҳатто ундан ортиқ бўғиндан таркиб топган туроқлар учрайди.

Мисоллар:

1. Алишерга алла айтиб ухлатган

Сен — она. // = 1+2 бўғинли туроқ.

Оғушида Бобур камолга етган
Сен — она. // = 1+2 бўғинли туроқ.

(*Миртемир*)

2. Сукунат — шоирнинг сўзлари.

Айта... / = 2 бўғинли туроқ
Олмай... / = 2 бўғинли туроқ
Кетган... / = 2 бўғинли туроқ
Сўзлари. / = 3 бўғинли туроқ

(*Омон Матжон*)

3. Она менинг ҳаққим кўп

Қуёшдан / = 3 бўғинли туроқ
Гуллардан / = 3 бўғинли туроқ
Ва сендан / = 3 бўғинли туроқ

(*Рауф Парфи*)

4. Халқ денгиздир, / халқ тўлқиндир, / халқ кучдир /
= 4+4+3 б. т.

Халқ исёндир, / халқ оловдир, халқ ўчдир... / =
= 4+4+3 б. т.

Халқ қўзғалса / куч йўқдирким, / тўх-тат-син. / =
= 4+4+3 б. т.

Қувват йўқким, / халқ истагин / йўқ этсин. / =
= 4+4+3 б. т.

Халқ исёни / салтанатни / йўқ қилди, / = 4+4+3
б. т.

Халқ истади, / тож ва тахтлар / йиқилди... / = 4+4+
+3 б. т.

(*Чўлпон*)

5. Қор капалаги — / = 5 б. т.

Поёнсиз гала... / = 5 б. т.

Шамол парраги / = 5 б. т.

Тинмай айланар / = 5 б. т.

Қорларни хирмон / = 5 б. т.

Қаби совувар... / = 5 б. т.

(*Ойбек*)

6. Бир ўлкаки, / тупроғида / олтин гуллайди, / = 4+
+4+5 б. т.

Бир ўлкаки, / қишларида / шивиллар баҳор. / = 4+
+4+5 б. т.

Бир ўлкаки, / сал кўрмаса, / қуёш соғинар... / =
=4+4+5 б. т.

Бир ўлкаки, / ғайратидан / асаби чақнар. / =4+
+4+5 б. т.

Бахт тошини / чақиб, бунда / куч гувиллайди. / =
=4+4+5 б. т.

(Ойбек)

7. Ҳаддим борми сизга / бир сўз демакка, / =6+5 б. т.

Ҳатто узр айтмоққа / сиғарми ҳаддим? / =6+5 б. т.

Сизнинг ҳуснингизга / боққали якка / =6+5 б. т.

Қанча савдоларни / бошдан ўтказдим. / =6+5 б. т.

(Абдулла Орипов)

8. Дўсту қардошдир азалдан=8 б. т.

Ўзбегим тожик билан=7 б. т.

Иккисен бир байт ғазалдан=8 б. т.

Ўзбегим тожик билан.=7 б. т.

(Абдулла Орипов)

9. Сен менинг севгим эдинг,=7 б. т.

Севгим ҳамон сенсан ўзинг.=8 б. т.

Қалбга ошно бўлса ким — бу=8 б. т.

Бегумон, сенсан ўзинг.=7 б. т.

(Эркин Воҳидов)

Ўзбек шеърида туроқланиш тартиби бениҳоя ранг-барангдир. Ҳатто, бир вазнда туроқланиш тартиби ҳар хил бўлиши мумкин:

3 3 3
Чашмадек /зиллодир /дилларим, / =9

3 3 3
Ёмғирдан / кўкарди / йўлларим/ =9

(Амин Умарий)

4 5
Сен одамнинг / тинглаб сўзини, / =9

4 5
Булоқларнинг / очдинг кўзини. / =9

(Ҳамид Олимжон)

Кўрниб турибдики, 1- мисол: $3+3+3=9$; 2- мисол: $4+5=9$ схемаси асосида ёзилган. Бинобарин, иккала шеър ҳам (гарчи тўққиз бўғинли бармоқ вазнида ёзилган бўлса-да) ритм-оҳанг жиҳатидан бир-биридан жиддий фарқ қилади. Бундан ташқари, бармоқ тизимидаги шеърда вазн, асосан, бўғинларнинг сонига боғлиқ бўлса, ритм шу бўғинларнинг қай тартибда гуруҳланишига, яъни туроқлар тартибига ҳам боғлиқ.

Бош туроқ. Мисрадаги бўғинларнинг туроқланиши жараёнида оддий туроқ (кичик ритмик пауза)лардан фарқли ўлароқ бош туроқ (катта ритмик пауза) ҳам бўлади. Одатда бош туроқ мисра ёхуд байтнинг охирида келади, баъзан мисра ичида келиши ҳам мумкин. Шоир Амин Умарийдан бир шеърий парча келтирамиз:

4	4	5	
Қандай яхши, / бахт сингиган / диёнинг бўлса, // = 13			
4	4	5	
Қандай яхши, / мактабларинг, / гулзоринг бўлса. // = 13			
4	4	5	
Қандай яхши, / посбонларинг, / шунқоринг бўлса, // = 13			
4	4	5	
Қандай яхши, / дарсда яхши / дилдоринг бўлса. // = 13			

Оддий туроқ бир чизиқча / ва бош туроқ икки чизиқча // билан белгиланса (шеърни ўқиш жараёнида туроқдан сўнг камроқ тиниш — кичик ритмик пауза ва бош туроқдан кейин кўпроқ тиниш — катта ритмик пауза бўлади), юқоридаги шеърий парчанинг ҳар бир мисрасида бир бош туроқ ва икки оддий туроқ бор: биринчи ва иккинчи туроқ — оддий туроқ, мисра сўнггида келган учинчи туроқ бош туроқдир. Мана шу туроқлар шеър ритми — оҳангини вужудга келтирган.

Шоир Абдулла Ориповнинг «Ният» шеърисида туроқланиш тартиби қуйидагича:

6	5	
Ҳаёт дегани шу, / қалбнинг тубида // = 11		
6	5	
Қолгуси шодлик ҳам, / қайғу ҳам қатор. // = 11		
6	5	
Ва лекин умримни / аввал-сўнггида // = 11		

Ватансиз тасаввур / этмоғим душвор. // = 11

Демак, туроқланиш тартиби: 6+5. Ҳар бир мисранинг сўнги туроғи — бош туроқ.

Бош туроқнинг аҳамияти шундаки, шеър мисраларидаги оддий туроқлар тартиби ўзгарса (бузилса ҳам), бош туроқ ўзгармаса, шеър вазни, ритми, мусиқийлиги бузилмайди. М и с о л:

2 4 2 3
Қалбим / қолган эди, / бир чоғ / бу ерда, //
= 2+4+2+3 = 11

 6 2 3
Сизнинг дилингиз-ла / жўнаб / кетгандим. //
= 6+2+3 = 11

3 3 3 2
Аждодим, / авлодим / қибласи — элда //
= 3+3+3+2 = 11

 6 2 3
Қалбимни соғиниб / шеърлар / битгандим //
= 6+2+3 = 11

2 4 2 3
Қани / бунда ташлаб / кетган / у қалбим //
= 2+4+2+3 = 11

Демак, шеърнинг биринчи мисраси 6 (2+4)+5 (2+3)=11; иккинчиси 6+5 (2+3)=11; учинчиси 6 (3+3)+5 (3+2)=11; тўртинчиси 6+5 (2+3)=11; бешинчиси 6 (2+4)+5 (2+3)=11 схемасида ёзилган; ҳар бир мисрада бош туроқ ўз ўрнида айнан сақланган, аммо оддий туроқлар сон ва тартиб жиҳатдан ўзгарган (бузилган). Шунга қарамай шеър вазни, ритми, мусиқийлиги деярли бузилмаган.

Туркум. Дарҳақиқат, бармоқ тизимида фаол роль ўйновчи унсур — бўғин (миқдори ва тартиби) эканлиги ўз-ўзидан англашиларилидир. Зеро, шусиз шеър вазнини ҳам, ритминини ҳам, мусиқийлигинини ҳам тасаввур қилиб бўлмайди.

Мисраларда муайян қонуният асосида такрорланиб, шеър вазнини, (бинобарин ритминини) вужудга келтирувчи бўғинлар гуруҳи (миқдори) туркумларни яратади.

Чунончи, тўққиз бўғинли мисра асос бўлган шеър «тўққизлик туркум» деб аталади. Мисол:

Тоғ-лар-да-ги қил-қи-зил ло-ла=9 бўғин
Бў-либ гў-ё ё-қут пи-ё-ла.=9 бўғин

Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеърдан олинган юқоридаги байтдан маълум бўладикки, мазкур шеър «тўққизлик туркум»да ёзилган экан.

Абдулла Ориповнинг «Суврат ва сийрат» шеърдан бир байт олиб кўрайлик. Мана у:

Май-ли, сув-ра-тим-га боқ-қи-ду қу-вон,=11 бўғин
Ле-кин сий-ра-тим-га таш-ла-ма на-зар.=11 бўғин

Бу шеър ўн бир бўғинли мисра асосида ёзилган экан — бу «ўн бирлик туркум» ҳисобланади ва ҳоказо.

Ўзбек шеърлятида бир неча туркум (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 лик)лар мавжуд:

Учлик туркуми

Зим—зим—зим,
Кўп, сў—зим.
Ди—лим—да.
Би—лим—дан,
Ши—мир—сам,
Дил хур—санд.

(Н. Сулаймон)

Тўртлик туркум

Ва—тан кўр—кам,
Ба—ҳор ўл—кам (Мирмуҳсин)

Бешлик туркум

Ём—ғир ё—ға—лоқ
Ям—я—шил ўт—лоқ.
Эн—ди эк—ин—лар
Чи—қа—рар қу—лоқ.

(Шукур Саъдулла)

Олтилик туркум

Мен ба—ҳор кел—ган—да
Ос—мон—га бо—қа—ман.

Ос—мон—нинг кўк—си—га
Юл—дуз—лар та—қа—ман.

(Муҳаммад Али)

Еттилик туркум

Ҳар ше—ърим—да бир ба—ҳор
Гул—лар со—чиб ку—ла—ди.
Тил—ла—рим—да тит—роқ соз—
Э—мас, се—винч тў—ла—дир. *(Уйғун)*

Саккизлик туркум

Ру—бо—бим то—ри ик—ки—дур:
Би—ри қув—ноқ, би—ри маҳ—зун,
Қи бай—тим сат—ри ик—ки—дур:
Би—ри дил—хуш, би—ри дил—хун.

(Эркин Воҳидов)

Тўққизлик туркум

Юр—тим, сен—га шеър бит—дим бу кун,
Қи—ё—синг—ни топ—ма—дим ас—ло.

(А. Орипов)

Унлик туркум

Че—чак о—чил—ди боғ—лар—да бу кун,
Бул—бул чи—қа—рар ё—қим—ли бир ун.

(Боту)

Ун бирлик туркум

Сен—да а—ба—дий—сан, эй о—на ти—лим,
Сен—да а—ён бўл—гай шаф—қа—тим,

қаҳ—рим. *(Рауф Парфи)*

Ун иккилик туркум

О—да—мий—лик ил—ми—ни жо эт—ди қалб—га,
Ҳар сў—зи—да меҳ—ри—ги—ё, му—ал—ли—мим.

(Юсуф Шомансур)

Ун учлик туркум

У—нут бўл—ган қў—шиқ—лар—нинг
на—қа—рот—ла—ри
Э—лас—э—лас ёд—га со—лур бу—юк
жанг—лар—ни.
(Абдулла Шер)

Ун тўртлик туркум

Сун—бул со—чинг—га гул—ми, гул ло—ла—ми
та—қиб—сан,
Гул ло—ла мис—ли яш—наб дил—лар—га хўп
ё—қиб—сан. (Туроб Тўла)
Ганг дар—ё—си шо—вул—лаб ун—га қў—шиқ
куй—лай—ди,
О—шиқ йи—гит боқ—қан—дай сев—ги—ли—син
кў—зи—га. (Б. Бойқобилов)

Ун бешлик туркум

Ям—я—шил саҳ—ни би—лан ос—мон ка—би
кенг—дир бу боғ.
Ер—га кўк туш—ган ка—би юл—дуз қа—тор
минг—лаб чи—роғ. (Фафур Фулом)

Ун олтилик туркум

На бўл—гай бир на—фас мен ҳам я—но—ғинг уз—ра
хол бўл—сам,
Ла—бинг яп—ро—ғи—дин том—ган ки гў—ё қат—ра
бол бўл—сам. (Ҳамид Олимжон)
Тез пок ў—либ ос—мон ю—зи, дил—лар—дан ҳам
кет—ди ка—дар,
Чаҳ—чаҳ н—ла қуш—лар ке—либ, юз оч—ди
гул—лар бе—ха—тар. (Омон Матжон)

Ун еттилик туркум

Туҳ—фа э—тай сиз—ни ёр—га, ёр кўк—си—га сиз
бе—ринг чи—рой,
Чи—рой бе—риб, ёр қал—би—ни э—та о—линг
му—ҳаб—бат—га бой. (Эътибор Охунова)

Бармоқ тизимидаги туркум бажарадиган вазифасига кўра аруз тизимидаги баҳрга ўхшаб кетади. Арузда ҳар бир баҳрдан бир неча вазнлар келиб чиққани каби бармоқдаги ҳар бир туркумдан вазнлар (ритмик ранг-барангликлар) келиб чиқиши мумкин.

Умуман, юқорида қайд этилган туркумлардан, хусусан, еттилик, тўққизлик ва ўн бирлик туркумлари шеърятимизда кенг қўлланилган. Хуллас, туркум шеър вазнини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Сирасини айтганда, шеър қайси туркумда ёзилган бўлса, вазнининг номи ҳам шу туркумга нисбат берилади. Чунончи Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеъри

Те-ра-зам-нинг ол-ди-да бир туп=9 бўғин
Ў-рик оп-поқ бў-либ гул-ла-ди...=9 бўғин

байти билан бошланади. Демак, бу шеър тўққизлик туркумда ёзилган ва шунга кўра унинг вазни — тўққиз бўғинли бармоқ вазни деб юритилади.

Вазн

Вазн (ар. وزن — ўлчов, тарози, кўплиги авзон) — шеър ўлчови, меъёри.

Вазн шеърний нутқни насрий нутқдан ажратиб турувчи асосий унсурлардан ҳисобланади. Одатда, бир туркумдаги шеър мисраларни, байтларни ва бандларида туроқлар ва бош туроқларнинг муайян қонуният асосида иншлатилишидан келиб чиқадиган ритмик ҳодиса—оҳанг *вазн* деб юритилади¹. Шу ваздан, юқорида таъқидланганидек, бўғинларнинг миқдори туркумни белгиласа (чунончи, тўққиз бўғинли мисра тўққизлик туркум деб юритилса), туркумдаги туроқлар ва бош туроқларнинг сонни вазни, уларнинг жойлашини тартиби ритми вужудга келтиради. Масалан:

6

5

1. Сенга мафтун бўлиб, / севиб қолганим, // = 11

¹ Қаранг: Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т., «Уқитувчи» нашриёти, 1980, 307-бет; Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т., «Фан» нашриёти, 1966, 65-бет.

$$\begin{array}{ccc} 6 & & 5 \\ \text{Ишқинг оловида/ ўртанганим рост //} & = & 11 \\ 6 & & 5 \\ \text{Сенинг ёдинг билан / нафас олганим, //} & = & 11 \\ 6 & & 5 \\ \text{Исминг такрорлашга / ўрганганим рост. //} & = & 11 \\ & & \text{(Зулфия)}$$

$$\begin{array}{ccc} 4 & & 4 & & 3 \\ 2. \text{ Пилт-йилт этиб / танга-танга / ёғди қор, //} & = & 11 \\ 4 & & 4 & & 3 \\ \text{Оппоқ бўлди / мен юрган кенг / таниш йўл. //} & = & 11 \\ 4 & & 4 & & 3 \\ \text{Вақтим кўп чоғ. / Атрофим қор. / Беғубор. //} & = & 11 \\ 4 & & 4 & & 3 \\ \text{Осмон гўё / қор қоплаган / жатта йўл. //} & = & 11 \\ & & \text{(Ҳасан Пўлат)}$$

Ҳар иккала мисолимиз ҳам бир туркум — ўн бирлик туркумда ёзилган шеърлардан олинган, аммо уларнинг ритмлари икки хил: биринчиси $6+5$ ва иккинчиси $4+4+3$ дир. Бу шеърлар вазнларининг тўлиқ номлари — Зулфиянинг шеъри $6+5=11$ лик бармоқ вазни ва Ҳасан Пўлатнинг шеъри $4+4+3=11$ лик бармоқ вазни. Шунингдек, ўн бирлик туркумдаги шоир Шухратнинг қуйидаги шеъри:

$$\begin{array}{ccc} 3 & & 3 & & 5 \\ \text{Эй дўстим, / ўксима, / ёрнинг қошига //} & = & 11 \\ 3 & & 3 & & 5 \end{array}$$

Бир кунин, / албатта, / етиб борасан. // = 11

бошқа ритмда, яъни $3+3+5=11$ лик бармоқ вазнида ёзилган.

Эки тўққизлик туркумда ёзилган қуйидаги шеърларнинг ритмларига диққат қилинг-а:

$$\begin{array}{ccc} 3 & & 3 & & 3 \\ 1. \text{ Чашмадек / зилолдир / дилларим, //} & = & 3+3+3=9 \\ 3 & & 3 & & 3 \\ \text{Ёмғирдан / кўкарди / йўлларим. //} & = & 3+3+3=9 \\ 3 & & 3 & & 3 \\ \text{Атирлар / сепгувчи / гулларим, //} & = & 3+3+3=9 \end{array}$$

3 3 3
 Гам чекмас / булбулнинг / доғида. // =3+3+3=9
 (Амин Умарий)

4 5
 2. Ҳаёт деган / мунис бир санам // =4+5=9
 4 5
 Шодлик майин / тутди қўлимга. // =4+5=9
 4 5
 Ёлқинланган / лоларанг бу жом // =4+5=9
 4 5
 Сархушликни / солди дилимга. // =4+5=9
 (Барот Бойқобилов)

Англашиларлики, Амин Умарий ҳам, Барот Бойқобилов ҳам тўққизлик туркумда қалам тебратган, бироқ ритмлари бошқа-бошқа: 3+3+3=9 ва 4+5=9. Шу каби мисолларни яна келтиравериш мумкин.

Хуллас, шеър мусиқийлигини вужудга келтиришда ритм қанчалик ҳал қилувчи роль ўйнаса, вазн эса ритмни яратишда шунчалик муҳим аҳамият касб этади. Вазн ритм, банд каби унсурлар билан узвий боғлиқ ҳолда ўз вазифасини ўтайди.

Турли шеър тизимларида вазн турлари турли йўللار билан пайдо бўлади: бармоқ тизимида кўпинча шеърнинг биринчи мисрасидаги бўғинларнинг миқдори, туроқларнинг сони ва жойлашishi бошқа мисраларда ҳам муайян тартибда такрорланиб келишидан вазн ҳосил бўлса, аруз тизимида шеърнинг биринчи мисрасидаги ҳижолаарнинг миқдори ва сифати, рукиларнинг сони ва тартибининг бошқа мисраларда айнан такрорланишидан вазн пайдо бўлади. Бармоқ тизимида ёзилган шеърда вазннинг пайдо бўлиши масаласини олиб кўрайлик:

4 5
 Ҳад юракнинг / бир баҳори бор, // =9 бўғин
 4 5
 Ҳар бир қалбга / ишқ бўлар меҳмон. // =9 бўғин
 4 5
 Ҳар юракда / гуллар муҳаббат, // =9 бўғин

Бўстон этар / уни бегумон. // =9 бўгин

(Ҳамид Олимжон)

Бу шеърнинг биринчи мисрасидаги бўгинларнинг миқдори (9 бўгин) ва туроқларнинг сони (икки) ҳамда тартиби (4+5) бошқа мисраларда айнан такрорланиб, шеър вазнини вужудга келтирган. Демак, шеър 4+5 схемали 9 бўгинли бармоқ вазнида ёзилган.

Юқоридаги шеър вазнини аниқлаш учун, дастлаб, биринчи мисрадаги бўгинларни бармоқларимизни букиш йўли билан санаб чиқамиз (9 бўгин экан), иккинчидан, унда нечта туроқ борлигини (иккита туроқ бор экан) ва улар қай тартибда жойлашганини (4+5 тартибида экан) аниқлаймиз. Оқибатда биринчи мисранинг бўгинлар миқдори ва туроқлар сони ҳамда тартиби аниқ бўлиб қолади (схемаси: 4+5=9 экан). Аниқланган мана шу схема асосида шеърнинг барча мисраларини бирма-бир текшириб чиқамиз (шеърнинг барча мисраларида 4+5=9 схемаси айнан сақланган экан).

Бармоқ тизими вазнларга ниҳоятда бойлиги билан ажралиб туради. Шеършунослигимизда бармоқ тизимидаги вазнларнинг (тузилишига кўра) қуйидаги типлари аниқланган: содда вазн, қўшма вазн, мураккаб вазн, өркин вазн ва аралаш вазн. Энди мана шу вазн гуруҳ (тип)ларини кўздан кечирамиз.

Содда вазн. Бу вазнда ёзилган шеърдаги мисралар бўгинларнинг умумий миқдори жиҳатидан бир-бирига тенг бўлади. Содда вазн, туроқланиш тартибидан қатъи назар, бир туркум донрасидан четга чиқмайди. Муайян бир туркумгагина асосланган туроқлар тартиби *содда вазн* деб юритилади. Ўзбек шеъринида содда вазнлар 2 туроқдан 6 туроққача (баъзан бундан ортиқ ҳам) бўлиши мумкин. Содда вазнлар туроқлар тартиби жиҳатидангина эмас, балки умумий туроқлар сони жиҳатидан ҳам бир-биридан ажралиб туради. Вазнлар бир хил ёхуд турли хил туроқлардан ташкил топади.¹

¹ Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси, Т., 1966, 69- бет.

Мисол:

Завқ уйғонар / боққан кишида, // = 9 бўғин

Шунча кўркам / бўлмиш пахтазор. // = 9 бўғин

(Уйғун)

Чиройлидир / гўё ёш келин, // = 9 бўғин

Икки дарё / ювар кокилин. // = 9 бўғин

(Ҳамид Олимжон)

Пигитликнинг / олтин фаслига // = 9 бўғин

Қадам қўйган / қутлуғ кунданоқ, // = 9 бўғин

Етмоқ учун / бир ёр васлига // = 9 бўғин

Ким ўтказмас / тунларни уйғоқ. // = 9 бўғин

(Б. Бойқобилов)

На кўкнинг / фонари / ўчмасдан // = 9 бўғин

На юлдуз / сайр этиб / кўчмасдан. // = бўғин

(Уйғун)

Юқорида келтирилган шеърини парчалар тўққиз бўғинли бармоқ вазнида ёзилган, аммо туруқланиш тартиби икки хил: $4+5=9$ ва $3+3+3=9$. Шеърларнинг биринчи мисрасидан тортиб сўнги мисрасигача тўққиз бўғинли (тўққизлик туркум) бармоқ вазнида ёзилган. Демак, юқоридаги шеърлар содда вазн типиде яратилган экан. Шунингдек, шоир Чўлпоннинг «Севги ва салтанат» шеъри саккизлик туркум усулида ёзилган, яъни шеърнинг қайси бир мисрасини олиб кўрсангиз ҳам унда саккиз бўғин борлигини пайқайсиз. Солиштириб кўринг:

Кенг талада кийик ўйнар,
Кийик кўзин йиғит ўйлар.
Кийик кўзи кўнгиш тортар,
Ошиқ кўрса дарди ортар.

.
Тангри севги яратғондир,
Яйловларга тарқатғондир,
Ўрдалари бек — хонларнинг
Ўясидир ёмонларнинг.

Қўшма вазн. Шеър икки туркумда ёзилган бўлса, унинг бир мисраси бўғинлари сони бир хил ва бошқа мисрасидаги бўғинлар сони бошқа хил бўлади; улар муайян қонунят (тартиб) асосида бутун шеър давомида такрорланиб туради. Шеър тузилишининг бу усули қўшма вазни вужудга келтиради. Мисоллар:

Боқмам ерлик наволарга, = 8
Билмам, қачон қайтаман. = 7
Мен дардимни ҳаволарга, = 8
Шамолларга айтаман. = 7

(Рауф Парфи)

Кел, дўст бўлсанг, кўз ёшимга боқма, = 9
Эриб кет шодлигимда! = 7
Рақиб бўлсанг ёнимда оқма = 9
Ботасан гирдобимда. = 7

(Зулфия)

Мен жилғаман, = 4
Дарё бўлиб тўлгим келади. = 9
Она юртим, = 4
Сенга ўғлон бўлгим келади. = 9
Бугун сенга = 4
Фақатгина шеър бағишладим. = 9
Керак бўлса, = 4
Жонни фидо қилгим келади. = 9

(Эркин Воҳидов)

Кўз ўнгимда эрир туман = 8
Қояларнинг тўшида. = 7

Қуёш — олтин сават, турар = 8
Хув чўққининг бошида. = 7

(Омон Матжон)

Оғир бир уйқуда = 6
Ётарди дунё. = 5
Сархуш шоир каби = 6
Инграрди жаҳон. = 5

(Абдулла Орипов)

Дейдиларким, шаҳримда бир гўзал бормиш, = 12
Ҳар оқшом боққа кириб мани сўрармиш. = 12
Изларимни тополмай оҳлар урармиш = 12
Гир-гир юрармиш, = 5
Ҳайрон бўлармиш. = 5

(Миртемир)

Алишерга алла айтиб ухлатган = 11
Сен — она. = 3
Оғушида Бобур камолга етган = 11
Сен — она. = 3

(Миртемир)

Менинг чегарамга қадам босган = 10
Кимдир ўзи, тушунтир менга. = 9
Жавоб бердим: қуёш, ҳали бу оз, = 10
Бир кун меҳмон бўламиз сенга. = 9

(Уйғун)

Умуман, 15, 16 бўғинли вазн кўпинча қўшма вазн дейилади. Чунки уларни 7—8 бўғинли ёхуд 8—8 бўғинли мисралар ташкил этади. Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достони таржимаси мана шундай қўшимча вазнда бажарилган.

Демак, қўшма вазининг ўзига хослиги шуки, шеърда бир хил вазнли мисраларнинг такроридан эмас, балки икки хил вазнли мисраларнинг муайян қонуният асосидаги такроридан ритм келиб чиқади. Қўшма вазн шеърнинг ритмик имкониятларини оширадиган воситалардан биридир.

Мураккаб вазн. Шеър уч ва ундан ортиқ туркумда ёзилган бўлиши мумкин, бундан қўшма вазннинг мурак-

каб тури пайдо бўлади. Агар қўшма вазндаги шеър икки туркумнинг тартибли такроридан ҳосил бўлса, мураккаб вазндаги шеър эса уч ва ундан ортиқ туркумлар заминига таянадиган туроқлар тартиби асосида яратилади. Шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома» лирик достони, шоирнинг ўзи таъкидлаганидек, саккиз вазнда ёзилган. Бу асар — мураккаб вазнининг мумтоз намунасидир. Бу ўринда шоир Чўлпоннинг «Бинафша» шеърини эслайлик. Тўғри, бу шеърнинг дастлабки икки банди (11—9; 11—9 ва 12—9; 12—9 тарзида) қўшма вазнда яратилган (банддаги биринчи мисра билан учинчи ва иккинчи мисра билан тўртинчи мисра алоҳида-алоҳида вазнларда), яъни ўн бирлик ва тўққизлик, ўн иккилик ва тўққизлик вазиларида) ёзилган. Қолган бандлардаги мисралар бир неча вазнлар (учлик, олтилик, тўққизлик, саккизлик, ўн иккилик вазнлар) да яратилган. Демак, «Бинафша» — мураккаб вазнли шеърнинг ҳақиқий намунаси.

Эркин вазн — рус ва усмонли турк шеърнамуналаридан ўзбек шеърнамунасига ўтган янги шеър йўли. Ўзбек адабиётидаги илк эркин шеър намуналарини усмонлик турк адабиётидан сабоқ олган Абдурауф Фитрат яратган. Эркин вазндаги шеърнинг рус адабиётидаги асосчиси шоир В. В. Маяковскийдир.

Шоир В. В. Маяковский янги дунё, янги кишиларнинг хилма-хил кайфиятларини ўзининг шакли билан ҳам тўла ифода қила оладиган, ҳаяжонли нутққа яқин жанговар руҳли шеър яратиш иштиёқида бўлган. Шу мақсадда рус мумтоз шеърнамунасини асос қилиб олиб, шу шеър тизимига бир қанча ўзгаришлар киргизиб, янги шеър шакли — эркин вазни яратди. Бу янги вазнининг «Эркин шеър» деб аталишининг боиси шундаки, шоир шеърнинг шаклида анъанавий шеър қоидаларидан бирмунча четга чиқди. Лекин эркин шеърнинг ҳам ўз қонуниятлари бор. Эркин шеър пала-партиш ёзилиб кетилаверадиган вазнсиз, тартибсиз мисралар тизмаси эмас. Эркин шеърнинг асосий шарт шаклнинг мундарижага тўла мувофиқ бўлишидир. Эркин шеърда сатрлар шундай тартибда бўлиши керакки, бунинг натижасида шеърдаги интонация шоирнинг фикрларини, руҳий ҳолатини, ҳис-туйғуларини, кайфиятини тўла ифода этсин.

Эркин вазннинг муҳим хусусиятларидан бири — айрим мисралардаги бўғин (сўз)ларни (маъно ва интонацияни кучайтириш мақсадида) бир неча қаторга зинапоя тартибда жойлаштириш (градация усули)дир. Эркин шеърда мусиқийлик ўзгариб, товланиб туриши мумкин. Бунинг боиси шундаки, бир шеърда шоир бир нечта ритмик ўлчовлардан фойдаланади, бир туроқ тартибидан иккинчи туроқ тартибига кўчаверади...

Эркин шеърда аруз вазнларидагидек мисралардаги ҳижолаарнинг сони ва сифатига ёхуд бармоқнинг бошқа вазнларидагидек, мисрадаги бўғинларнинг миқдорига эмас, балки интонацияга катта аҳамият берилади. Бундай шеърда қайси сўз ёхуд сўзлар бирикмасини ажратиб айтиш зарур бўлса, шу сўзларгина алоҳида-алоҳида сатрга тизилади. Бу шеърда, одатда, иккилик, учлик, тўртлик ва бошқа туркумлар (муайян қонуният асосида) аралаш қўлланилаверади.

Эркин вазннинг яна бир хусусияти шундаки, унда вазн, қофия, банд қурилишида анча эркинлик, қадимий қоидалардан бирмунча четга чиқиш юз беради. Мисралар ва зинапоялардаги бўғинлар сони ҳам тенг бўлавермайди. Бу эркинликнинг асосида ҳам маълум бир қонуният ётади, албатта. Бу қонуният — мантиқий босим қонуниятидир, яъни қайси сўзни ажратиб, алоҳида таъкидлаб айтиш зарур бўлса, шу сўз алоҳида сатрга тизилади, қайси тартиб шоирнинг ҳис-ҳаяжонини ва шоирона фикрини тўла ифода этса, сўзлар шу тартибда сатрларга тизилади. Масалан, Ғафур Ғулом «Сен етим эмассан» шеърда худди шу усулни қўллаган:

Чўчима жигарим,

Ўз уйингдасан.

Бу ерда

на ғурбат,

на офат,

на ғам.

Бунда бор:

ҳарорат,

муҳаббат,

шафқат.

Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.

Сен етим эмассан
Ухла жигарим.

Еки шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Озарбайжонга хат» шеъриси ҳам эркин вази хусусиятлари яққол кўзга ташланиб туради. Шу шеърдан олинган қуйидаги парчага бир назар солинг-а:

Кучоқлайди
 Ҳар бир диёр,
 ишқ-ла
 бошқа диёрни,
Куррадаги харитада
 Ҳамроҳ бўлса
 бўёқлар...
Салом сенга
 Эй орқадеш,
 маслакдош,
 Озарбайжон!
Сенга қўлни
 чўзаётир
 пахтакор
 Ўзбекистон.

Бу шеъринг парча тенг бўғинли мисралардан иборат эмас. Уларни жамлаб бир миқдордаги бўғинли мисралар чиқариб бўлмайди. Шунингдек, уларни қўшиб ўқиганда ҳаяжонли интонация бутунлай йўқолиб кетади. Бу парчаларда мумтоз шеърятимиздагидек аниқ вази ҳам сезилмайди. Қофиялаш ҳам, туроқлар ҳам эркин. Шундай бўлса ҳам, уларда ритм ва мусиқийлик бор. Мана шу — ҳақиқий эркин шеър.

Ўзбек шоирлари Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир, Мақсуд Шайхзодалар эркин шеъринг мумтоз намуналарини яратишган.

Эркин шеър (вази)нинг яна бир тури—сарбаст (верлибр)дир. Одатда сарбастда мумтоз шеър тузилиши (туроқ, қофия, ритм, поэтик фикр йўналиши...) қоидаларига деярли амал қилинмайди. Унда, асосан, ўзига хос шеъринг мантиққа амал қилинади. Сарбастнинг бу хусусияти шоирга ҳаётнинг мураккаб жиҳатлари ҳақида, долзарб ва кескин муаммолар хусусида жўшқин ва эр-

кин, айни чоқда, ошкора, дангал фикр юритишга йўл очади¹.

Сарбаст Ғарб ва Шарқ халқлари адабиётларида тарқалган. Чунончи, турк шоири Нозим Ҳикмат, Чили шоири Пабло Неруда ва бошқалар верлибрда маҳорат кўрсатган. Ўзбек шоирларидан Миразиз Аъзам, Рауф Парфи, Омон Матжон ва бошқалар сарбастда анча-мунча тажриба тўплаган. Шунингдек, кенжа авлод шоирларимиздан Абдували Қутбиддин, Азиз Санд, Яҳё Тоға, Чори Аваз, Аъзам Ўктам, Зебо Мирзаева, Ҳамроқул Асқар, Баҳром Ғойиб, Равшан Файз, Рауф Субҳон, Тўра Мирза, Берди Раҳмат, Жамол Сабриддинлар ҳам сарбастда ижодий изланишлар олиб бормоқдалар.

Қуйидаги мисолларни таҳлил қилиб кўрайлик:

1. Ё фалак! Бу не ҳол! Жаллод!
Фирибгар, жодугар, сен мени алдаб,
Қаритиб қўйибсан кунимдан бурун!

(Омон Матжон)

2. Етим қилмоқ бўлдилар озодликни
Фақат
Яна ўзларини етим қилдилар
Пабло.
Етар, бас марсия.
Эй сиз ғафлат супрасида биқсиб тўйганлар,
Эй сиз қурбонликка
Қуёшни сўйганлар!

(Рауф Парфи)

3. Мен биринчи ёмғир бўлиб ёғгим келади
Ўзбекистон ерларига.
Мен кекса чинорларнинг салобати бўлиб,
Яшагим келади Ўзбекистонда.

(Миразиз Аъзам)

Аралаш вазн. Аралаш вазн рус эркин шеъри таъсирида пайдо бўлган ва рус шоирлари асарларини ўзбекчага

¹ Қаранг: Шукuroв Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш, Т., «Ўқитувчи», 1979, 154—155- бетлар.

таржима қилиш жараёнида шеърятимизга кириб келган. Аралаш вазнининг икки кўриниши бор: а) аралаш вазндаги шеърда бир йўла содда ва қўшма вазнлардан фойдаланилади; б) бу хил шеърда содда, қўшма ва эркин вазн принципларига амал қилинади. Бир йўла содда, қўшма ва эркин вазнлар принципларига амал қилиниб ёзилган шеър аралаш вазнда яратилган шеър ҳисобланади. Шоир Миртемирнинг «Онагинам» шеъри аралаш вазнининг яхши намунаси сифатида «Адабиёт назарияси»нинг иккинчи жилдида муфассал таҳлил қилинган¹. Машҳур шоиримиз Фафур Ғулом бисотидан олинган қуйидаги шеър ҳам аралаш вазнда битилган:

Жабҳа бўйлаб оғир кураш = 8

тинмай оқади. = 5

Қум-кесақдан кўп бемадор қирғоқлар = 11

Упирилади, увалади, = 8

Даҳшат тантана, = 5

Ҳайқиради бўйдоқ қаҳ-қаҳ билан пўртана = 13

Гирдобларга учраб қолган, йиртиқ елканли = 13

бир синиқ кема = 5

Бир бешикдай чайқалади = 8

пассажирларни = 5

қалблари каби. = 5

Эшкак қўлдан чиққан, умид қуйруққа = 11

Пассажирлар жавдиратиб = 8

телба кўзларин = 5

солар йироққа = 5

У... ҳу... поёнсиз, кўринмас соҳил, = 10

Ё нажот илдиз. = 5

Бармоқ шеър тизимидаги вазнлар типларининг умумий манзараси ана шулардан иборат.

Банд

Банд (сфора)²— шеърнинг алоҳида қофияланиш тартибига эга бўлган йирик ритмик бўлагидир. У нисбий тугал фикр ёки ҳиссиётни ифодалайди. Банд — қофия

¹ Қаранг: Адабиёт назарияси, 2- том, Т., «Фан», 1979, 346—348-бетлар.

² Одатда банддан олдин аруз ва қофия ҳақида тўхталиб ўтилади. Биз бу анъанадан сал чекиниб, аруз ва қофия сабоқларига махсус боблар ажратилгани маъқул кўрдик.

ва интонация билан бириккан (уюшган) мисраларнинг муайян тартиб асосида такрорланиши. Банд йирик шеър-рий асар мазмунини пешма-пеш (босқичма-босқич), изчил очиб боришда восита бўлади. Негаки, бандда асар мазмунига тааллуқли ғоя ва ҳиссиёт бутунлай тугалланмасдан, ўзидан кейинги ёки олдинги банднинг боши ёки давоми сифатида ҳам майдонга чиқади — фикр ва туйғу бир банддан иккинчи бандга кўчади. Шу тариқа, шеърда мавзу, ғоя ва руҳий ҳолат бирлигидан ташқари, мантқий ва синтактик бирлик ҳам пайдо бўлади¹.

Демак, шеърда ритм, вазн, қофия ва бандлар восита-сида фикр юритилади, ҳаёт бадий ифодаланади. «Шеърда бандсиз музиқийликни ва унинг биринчи унсури бўлган ритми тасаввур қилиш қийин. Бандни шеър музиқийлиги шаклланадиган ва рўёбга чиқадиган асосий майдон деб аташ мумкин, чунки муайян туроқ ва вазн орқали шакллана бошлаган шеър ритми банд орқалигина ўз тақомилига эришади; вазн банд мисраларида такрорланади, мисралар эса маъно ва интонация жиҳатидан бир бутун ҳолда гуруҳ-гуруҳ бўлиб келади. Мисралар гуруҳи мисраларнинг бошқа гуруҳлари орқали вазн ва қофияланиш жиҳатидан маълум қонун асосида такрорланади, натижада маълум бир шеър ритми вужудга келади. Шеър ритми бандлардаги қофиялар асосида келиб чиқадиган оҳангдошлик билан қўшилиб, музиқийликни вужудга келтиради»².

Шеър бандлари бир неча белгилари билан ажралиб туради. Чунончи, шеър бандлари, биринчидан, ҳам мазмун, ҳам поэтик синтаксис, ҳам композиция, ҳам ритмик-интонация жиҳатидан нисбий тугаллик касб этса, иккинчидан, банд мисраларининг миқдори бир хил ва қофияланиш тартиби изчил бўлади. Шунингдек, банд баъзан шеър жанрини белгилаши ҳам мумкин. Бу ўринда банд ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўлиш мақса-

¹ Бу ўринда шаклан банд билан шеър тенг бўлган рубоий ва туюқ каби кичик лирик жанрлар мустаснодир. Банд ва унинг вазн-фаси ҳақида яна қараг: Ўзгат Султон. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 343—353-бетлар.

² Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т., «Фан», 1966. 131—132-бетлар.

дида Ҳамид Олимжоннинг «Дарё кечаси» шеърдан қуйидаги парчани ўқиб кўрайлик:

Дарё гўзал... осмонда юлдуз,
Ой сузмоқда адир устидан.
Соя солган кўкдан оқ булут
Фазоларга ўз уйқусидан.

Бу парчада юқорида қайд этилган банднинг аксарият белгилари мавжуд. Масалан, парчада, биринчидан, яхлит бир манзара ифодаланган, иккинчидан, интонацион бир бутунлик бор, учинчидан, а—б—в—б схемаси асосида қофияланган, тўртинчидан, парчада тўрт мисра (ҳар бир мисрада тўққиз бўғин)... мавжуд. Мана шу тартиб шеърнинг барча бандларида айнан сақланган. Биринчи бандда тасвир этилган дарё манзараси кейинги бандларда янада кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган. Демак, шеърнинг умумий тўқимасида банд ҳам салмоқли ўрин тутади.

Банд тузилиши. Умуман айтганда, ўзбек шеъри бандида икки мисрадан тартиб йнгирма тўрт мисрагача бўлиши мумкин. Ўзбек мумтоз шеъриятида (таркиббанд ва таржиъбандларни мустасно қилганда) икки-саккиз мисрали бандлар кўп учрайди. Ҳозирги ўзбек шеъриятида эса учлик, еттилик, тўққизлик, ўнлик, ўн бирлик, ўн учлик, ўн бешлик ва ўн олтилик сингари ўнга яқин янги шеърый бандлар пайдо бўлган¹. Адабиётшуносликда шартли равишда иккиликдан олтиликкача бўлган бандлар — содда бандлар; еттиликдан ўн олтиликкача бўлган бандлар — мураккаб бандлар деб юритилади. Шунинг ҳам айтиш керакки, юқорида қайд этилган 2—24 мисрали шеърый бандлар вазн, туркум, туроқ, бўғин, қофияланиш тартиби жиҳатидан яна кўплаб шеърый шакллarga ажралади. Чунончи, икки мисрали банд (жуфт қофияланувчи мисралар) ритм жиҳатидан ҳар хил шаклда бўлиши мумкин: Адҳам Раҳматнинг «Алифбе» шеърдаги икки мисрали бандлар етти бўғинли вазнда, Ойбекнинг «Зафар ва Зухро» поэмасидаги икки мисрали бандлар эса 4+4+4 вазнида ёзилган...; тўрт мисрали

¹ Қаранг: Адабиёт назарияси, 2- том, Т., «Фан» 1980, 385—388-бетлар.

бандлар, кўпинча, 5, 4+3, 4+5, 6+5, 4+4+4, 4+4+5, 4+4+4+3 вазнларида ёзилади. Ёхуд, олти мисрали банд 19 хил кўринишга эга... Мумтоз шеъриятимизда кўп ишлатилган шеъринг бандлар махсус номлар билан юритилган: иккилик — маснавий, учлик — мусаллас, тўртлик — мураббаъ, бешлик — мухаммас, олтилик — мусаддас, еттилик — мусаббаъ, саккизлик — мусамман, тўққизлик — мутассаъ ёхуд тасни, ўнлик — муашшар ёхуд машру... Шу нарсани ёдда тутиш керакки, мумтоз адабиётимизда шеър қайси банд усулида ёзилган бўлса, кўпинча, шу усул муайян шеър жанрига ҳам нисбат берилган. Шу маънода маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман каби истилоҳлар, биринчидан, банд номларини ифодалаган бўлса, иккинчидан, муайян банд усулида ёзилган шеър жанрини ҳам белгилаб берган¹. Чунончи, мухаммас, биринчидан, банд номи, иккинчидан, шеър жанри каби.

Ўзбек мумтоз адабиётида «таржиъбанд», «таркиб-банд» ва «соқийнома» каби жанрларда ёзилган шеърларнинг банд тузилиши ҳам ўзига хосдир. Ҳозирги замон ўзбек шеъриятидаги эркин шеър, хусусан, сарбаст шеърнинг ҳам бандлари бошқача — улар мумтоз шеърят анъаналари қолипига сиғмайди. Ҳозирги адабиётимиз — (эркин шеърни мустасно қилганда) да шеър, асосан, бир хил банд усули (яъни шеърнинг биринчи банди қандай шаклда бўлса, бошқалари ҳам шу усулда) да ёзилади. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Аёл» шеъри тўрт мисрали банд усулида ёзилган. Шеърда ўнта банд бўлиб, уларнинг ҳар бири тўрт мисрадан тузилган. Ҳатто банднинг ички қофия тартиби (а+б+а+б) ҳам, мисралардаги бўғинлар сони ҳам (11 бўғин), туроқлар тартиби ҳам (6+5) бир хил.

Қиёслаб кўринг-а:

Биринчи банд

Иигитлар мактубин битганда қондан,

$$— а — 6+5=11$$

Келинлар фироқдан чекканда ёҳу.

$$— б — 6+5=11$$

¹ Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси, Т., «Фан», 1966, 130—162-бетлар.

Унинг ҳам паноҳи қайтмади жангдан, — а — 6+5=11
 Ун тўққиз ёшида бева қолди у. — б — 6+5=11

Унинчи (сўнгги) банд

Қатто зеб-зийнатни юлқиб зиёда, — а — 6+5=11
 Ҳайкал ҳам қўйингиз бамисли хаёл. — б — 6+5=11
 Шундайлар бўлмаса агар дунёда, — а — 6+5=11
 Бу қадар муҳтарам бўлмасди аёл. — б — 6+5=11

Баъзан ижодий тажрибада бир асарда икки ёки ундан ортиқ банд усулларидан фойдаланиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бу ҳол, кўпинча, йирик шеърини асарларда содир бўлади. Масалан, Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» каби дostonларида шу ҳодиса учрайди. Банд турларининг бундай ўзгаришлари (муайян тартиб асосида) мусиқий ранг-барангликни вужудга келтиради.

Энди ўзбек шеъринида кўп қўлланилган баъзи бандларни қисқа-қисқа тавсифлаб ўтайлик:

а) Маснавий (ар. *مسنوی* — иккилик — қофияланиш тартиби: а+а, б+б, в+в, г+г...) — икки мисрадан иборат бўлган шеър банди. Ҳазалларнинг бандлари: а+а, б+а, в+а... д+а, е+а... ва фард (икки мисрали) шеърлар: а+а (ва, ҳатто, баъзан а+б, яъни қофиясиз) схемасида қофияланади.

Мумтоз адабиётимизда воқеабанд (кичик) лирик шеърлар ҳам, йирик ҳажмли дostonлар ҳам маснавий деб юритилаверган (агар улар икки мисрали банд усулида ёзилган бўлса). Алишер Навоийнинг «Хамса»си, Муқимийнинг «Танобчилар»и маснавий усулида ёзилган.

Мисол:

Ҳунарни асрабон неткумдур охир?! — а
 Олиб туфроққа му кеткумдур охир?! — а
 (Алишер Навоий)

Ҳозирги замон ўзбек шоирлари ҳам маснавийга тез-тез мурожаат қиладилар. Масалан:

Бахт нима? Ҳаётми ва ёким хаёл?	— а
У недур? Мулкми ё умр безавол?	— а
Менинг назаримда буларнинг бари	— б
Бахт деган дарахтнинг шохобчалари.	— б
Бахтга ўша чой ҳам дахлдор эрур,	— в
Ақл ҳам, чирой ҳам дахлдор эрур.	— в
Ҳаётнинг ғалвали гулдуросидан,	— г
Қувончи, ташвиши, хуш садосидан	— г
Пироққа тушмасак, бахтдир мана шу,	— д
Қандайдир муаллақ манзил эмас у.	— д
Бахт тенгдир шонру бастакорга ҳам,	— е
Абдурайим деган пахтакорга ҳам.	— е

(Абдулла Орипов)

Шоир Ҳамид Олимжон «Энг гуллаган ёшлик чоғимда» деб бошланадиган шеърини иккилик банд усулида (а+а, б+б, в+в...) ёзган. Бу шеърининг вазни: 4+5=9. Текшириб кўринг-чи:

Энг гуллаган ёшлик чоғимда,	— а
Сен очилдинг кўнгил боғимда.	— а
Шунда кўрди кўзим баҳорни.	— б
Шунда қалбим таниди ёрни.	— б

Шоир Миртемирнинг «Бўлмаса» шеъри ҳам маснавийда битилган (қофияланиш схемаси: а+а, б+б, в+в, г+г...). Темур Фаттоҳ «Чироқлар» шеърида иккилик бандларни а+а, б+б, в+в... шаклида қофиялаган. Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри маснавийнинг мумтоз намунасидир (вазн схемаси: 4+5=9).

б) Мусаллас (ар مثالث — учлик) — уч мисрали банд усулида ёзилган шеър.

Бу усул ўзбек мумтоз адабиётида кенг тарқалмаган, аммо ҳозирги шеърятимизда сийрақроқ бўлса-да, ишлатилиб турибди. Масалан, Шўҳратнинг «Олма» (қофияланиши: а+б+б, в+г+г...), Мирмуҳсиннинг «Хат ёзаман» (қофияланиш тартиби: а+б+а, в+г+в...), «Боғ

қўшнимиз» (қофияланиши: а+б+а, в+г+в...), Азиз Абдураззоқнинг «Табиат соз» (қофияланиши: а+а+а, б+б+б...) шеърлари мусаллас усулида ёзилган. Ғарб ва рус адабиётида бу усул кенг қўлланилади. Шеър ёзишнинг бу усулини Ғарбда терцина (италиянча: *terzina* — учлик) деб аташади. Терцинада қофия тартиби: биринчи бандда биринчи мисра учинчи мисра билан қофияланади, иккинчи мисра эса иккинчи банднинг биринчи мисраси билан қофияланади ва ҳоказо. Терцина охирги банднинг икки мисраси билан қофияланувчи алоҳида мисра билан тугалланади. Жаҳон адабиётининг машҳур намояндаларидан бири — Дантенинг «Илоҳий комедия»си терцина усулида ёзилган ва бу шоҳ асар шоир Абдулла Орипов томонидан ўзбек тилига терцинада маҳорат билан таржима қилинган. Бир мисол:

Мубҳам йўллар оша иккимиз танҳо.	— а
Кетиб борар эдик бесўз, бекалом	— б
Икки оға-ини дарвишдай гўё.	— б

Ўтган ҳодисотни эсласам тамом	— в
Қурбақа ва сичқон — Эзоп масали	— б
Хаёлимни қайта айлар эди ром.	— а

Яна мисоллар:

Ҳавонинг юзи,	— а
Заҳарли кўзи	— а
Мулойимлашди...	— б

Шарқнинг малаги,	— в
Най камалаги	— в
Кўкка улашди...	— б

(Чўлпон)

Шоир Омон Матжоннинг «Баҳор нафаси» шеъри ҳам уч мисралик банд усулида ёзилган. Аммо унинг ички тартиби ўзига хос. Шеърда тўртта учлик банд бор. Барча бандларнинг биринчи мисралари («Учрашувимизга яқин қолди») — рефрен. Шеърнинг қофияланиш тартиби: а+б+в, г+д+в, е+ё+в, ж+з+в. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир банднинг учинчи мисраларигина ўзаро

қофияланган, қолган икки мисраси қофиясиз. Аммо бандларнинг биринчи мисралари рефрен бўлганлиги туфайли шеър ритмида сустлик сезилмайди. Қуйидаги икки бандни ўқиб кўринг-а:

Учрашувимизга яқин қолди — рефрен
Қишнинг таъқибидан қочиб —
Дарахтин тарк этган япроқлар билан.
Учрашувимизга яқин қолди — рефрен
Тошларини лола ёпиб гизлаб,
Булут тўпланаётган тоғлар билан.

Усмон Носирнинг «Балиқчи» шеъридаги учлик бандлар бошқача тартибда:

Оқ булутлар қўзғалди,
Тоғдан нари йўл олди.
Очилди кўм-кўк осмон...
Узоқда юлдуз кўрдим,
Соҳилда бир қиз кўрдим
Боққан билан тўймасман...

в) Мураббаъ (ар. **مربع** — тўртлик) — ўзаро қофияланган тўрт мисралик банд усулида ёзилган шеър.

Мураббаънинг қофияланиш тартиби: биринчи банд мисралари ўзаро бир текисда қофияланади (а + а + а + а), кейинги бандларнинг дастлабки уч мисраси ўзаро қофияланади ва тўртинчи мисраларигина биринчи банднинг тўртинчи мисрасига қофиядош (б + б + б + а) бўлиб келади.

Мисол:

Қўйма жоно, сурма, шахло кўзларинг, — а
Оҳуларни қилди шайдо кўзларинг, — а
Мардум ичра солди ғавғо кўзларинг, — а
Мардумлари, магар, тарсо кўзларинг. — а
Эй париваш гулпираҳан суманбар, — б
Назокатда қаддинг сарву синовбар, — б
Букун боқмай ошиқларга баробар, — б
Қилмас андишан фардо кўзларинг. — а

(Муқимий)

Мураббаъ қофиясининг бу тартиби, асосан, мумтоз адабиётимизга хос.

Шеър тузилишининг мураббаъ усули ҳозирги ўзбек шеъриятида ҳам кенг қўлланилмоқда. Аммо анъанавий қофияланиш қонунияти ўзгарган. Натижада тўртлик бандларда қофияланишнинг ранг-баранг кўринишлари пайдо бўлган. Қофияланиш тартиби хилма-хил бўлган тўртлик банд усулида Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Амин Умарий, Усмон Носир, Зулфия, Абдулла Орипов ва бошқа шоирларимиз баракали ижод қилишган.

Мисол:

Яшаганинг бир олтин замон.	— а
Сен боғимнинг тоза гулисан.	— б
Сенга ёрдир шараф билан шон,	— а
Сен боғимнинг ҳур булбулисан.	— б

(Уйғун)

Боғимда анорим бор,	— а
Чертганда дуторим бор,	— а
Ширмон юз нигорим бор,	— а
Йилларим, фаслим кўркам.	— а

(Амин Умарий)

Эҳ, сиз тоғлар, нақадар кўркам!	— а
Сизга берар илк нурин қуёш.	— б
Пар булутлар, марварид қорлар	— в
Юксак чўққи узра қўйган бош.	— б

(Абдулла Орипов)

Юлдузи йўққа боқай,	— а
Юлдузим талош бўлур.	— б
Кундузи йўққа боқай,	— а
Кундузим талош бўлур...	— б

(Абдулла Орипов)

г) Мухаммас (ар. *خمسة* — бешлик) — мумтоз адабиётимизда ўзига хос қофияланиш тартибига эга бўлган бешлик банд усулида ёзилган шеър.

Қофияланиш тартиби: биринчи банд мисралари ўзаро бир хилда қофияланади (схемаси: а+а+а+а+а), кейинги бандлардаги дастлабки тўрт мисра ўзаро қофияланиб, сўнгги бешинчи мисралар биринчи банднинг бешинчи мисраси билан оҳангдош (схемаси: б+б+б+б+а) бўлади.

Мисол:

Сояедурменки, боқмас офтобим ким десун?— а
Бора-бора кетди қадрим, интихобим ким десун?— а
Бир ўқутмайдур битиб берган китобим ким десун?— а
Ул тағофул пешага ҳоли харобим ким десун?— а
Ҳажрида мундоғ мени кўрган азобим ким десун?— а

Ошносидин кечиб, бегоналарга ёр, ёр,— б

Бу аламларга чидолмай, кўз ёшимдур шашқатор,— б
Ҳеч душман бўлмасун кўйида мендек хору зор — б
Кундузи бир ерда бир дам олмай орому қарор,— б
Лаҳзае йўқ кечалар кўзларда хобим ким десун?— а

(Муқимий)

Мухаммас, одатда, икки хил бўлади: а) бир шоирнинг ўз мухаммаси (табъи худ — ўз таъби); б) бошқа шоирга эргшиб, ўхшатма усулида ёзилган мухаммас («мухаммаси тахмис»). Муқимийнинг юқорида келтирилган мухаммаси «мухаммаси табъи худ», яъни шоирнинг ўз мухаммаси. Мухаммаси тахмис (бошқа шоирдан икки мисра олиб, вазнда ҳам, қофияда ҳам, ритмда ҳам шунга монанд уч мисрани ўзи қўшади — шу тариқа бешлик банд яратилади), усулида ҳам ўтмишда бир қанча асарлар яратилган. Устоз шоирларга мухаммас боғлаш анъанага айланиб кетган. Биргина мисол:

Неча муддат, кеча-кундуз кўрганинг агёр эди,— б
Шу сабабдин ҳар тукум жисмимда гўё мор эди.

— б

Шом вақтидек, Муқимий, рўзгорим тор эди,— б
Шукр, Фурқат фурқатингда хастаю бемор эди,— б
Бир боқишда айлади дардимға дармон кўзларинг.

— а

Бу бешлик банд — Муқимийнинг мухаммаси тахмис усулида ёзилган «Кўзларинг» радифли ғазалининг сўнг-

ги банди. Бу банднинг дастлабки уч мисраси Муқимий-ники, сўнгги икки мисраси Фурқатники. Муқимий мисралари Фурқат мисраларидаги вазн, ритм, қофияга тўла монанд. Шунингдек ҳар иккала шоир мисралари мавзу ва ғоя жиҳатдан бир бутунликка эга.

Ҳозирги ўзбек шеъриясида ҳам бешлик банд усулида шеър ёзиш кенг тарқалган. Аммо ҳозирги шоирлар мухаммаснинг темир қонуниятларини жиддий ислоҳ қилишган. Фафур Ғулом, Ойбек, Уйғун, Усмон Носир, Раъз Бобожон, Миртемир, Ҳамид Ғулом, Ҳасан Пўлат, Адҳам Раҳмат ва бошқа шоирлар бешлик банд усулида баракали ижод қилишган. Фафур Ғуломнинг «Бу — сенинг имзонг» шеъри шу усулда яратилган асарларнинг гўзал намунаси:

Галаба умрининг қомус мазмуни,— а
Безаги, якуни — ҳар битта хатинг.— б
Озодликка чанқоқ элларга етгач,— в
Кулбасин ёритур албатта хатинг,— б

Азиз ватандошим,

Бу — сенинг имзонг — г

Яна бир мисол:

Енгилма, азизим, енгилма фақат,— а
Мағлубни кўришга йўқ менда тоқат.— а
Тик тутиб юришга яралган-ку бош.— б
Дилимни зимистон ўрайди қат-қат,— а
Агар кўзларингда кўрмасам оташ.— б

(Саида Зуннуова)

д) Мусаддас (ар. *مسدس* — олтилик) — ҳар бир банди олти мисрадан иборат бўлган шеър.

Мусаддаснинг қофияланиш тартиби: биринчи банд мисралари ўзаро бир текисда қофияланади (схемаси: а+а+а+а+а+а), қолган барча бандларнинг беш мисраси алоҳида ва олтинчи мисралари биринчи банднинг олтинчи мисраси билан оҳангдош бўлади (схемаси: б+б+б+б+б+а, в+в+в+в+в+а).

Адабиётимиз тарихида яна шундай мусаддаслар ҳам учрайдики, уларнинг биринчи бандлари ўзаро бир хилда қофияланади, қолган барча бандларнинг биринчи —

тўртинчи мисралари алоҳида бир хилда қофияланиб, сўнгги байтлари ўрнида биринчи байтнинг сўнгги байти рефрен сифатида такрорланиб келаверади. Мисол:

Сайдинг қўябер, сайёд, сайёра экан мендек, — а
 Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек, — а
 Ўз ёрини топмасдин овора экан мендек, — а
 Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек, — а
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек, — а
 Куйган жигари-бағри садпора экан мендек. — а

Кес риштани ким: қилсун чаппаклар отиб жаста, — б
 Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари хаста. — б
 Тоғларға чиқиб бўлсун ёри била пайваста, — б
 Кел, қўйма бало доми бирла они по баста, — б
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек, — а
 Куйган жигари-бағри садпора экан мендек. — а

(Фурқат)

Ҳозирги ўзбек шоирлари ҳам олтилик банд усулида шеър ёзишни кенг қўллаб келишмоқда. Чўлпон, Ғафур Гулом, Ойбек, Уйғун, Рамз Бобожон, Ҳасан Пўлат ва бошқалар олтилик банд усулида кўплаб шеърлар ёзишган. Бироқ ҳозирги шеърятимиздаги олтилик банд усуллари ўтмишдаги мусаддас қонуниятларидан фарқ қилади. Чунончи, шоир Чўлпоннинг «Шарафли хизмат» шеърдан олинган қуйидаги олти мисралик бандни кўздан кечиринг-а:

Ўзбек қизи ўз оғзи-ла айтолмаган сўзини — а
 Сенинг ўткир тилинг билан эшиттирди элига. — б
 Ўзбек қизи сил оқартган, сўлғин, ғамгин юзини — а
 Кўрсатди-да сен орқали, қутултириш йўлига — б
 Букун юртнинг ҳар ерида ўзни тиккан йигитлар, — в
 У қопқора пардаларга: «Йиртил, энди бас!»
 дейлар! — в

Ёки яна бир мисол:

Йиллар ўтди, бироз улғайдик, бу кун — а
 Ватан хизматига бир қадар дастёр. — б
 Олам ташвишидан юракда тўлқин, — а

Ватан қудратидан қалбда ғурур бор. — б
 Энди сен чорласанг, токи танда жон, — в
 Лаббай деяжакман, Ватан — онажон. — в

(Абдулла Орипов)

е) Мусамман (ар. *مضمن* — саккизлик) — саккиз мисрали банд усулида ёзилган шеър.

Мусамманнинг биринчи мисралари ўзаро бир хилда қофияланади (схемаси: а+а+а+а+а+а+а+а), қолган барча бандлардаги дастлабки ҳар етти мисра алоҳида бир хилда қофияланиб, саккизинчи мисраларигина биринчи банднинг саккизинчи мисрасига оҳангдош бўлади (схемаси: б+б+б+б+б+б+б+а, в+в+в+в+в+в+в+а каби).

Адабиётимиз тарихида яна шундай мусамманлар ҳам учрайдики, уларнинг ҳар бир бандининг биринчи-олтинчи мисралари алоҳида қофияланиб, сўнгги икки мисра референ бўлиб келади.

Мисол:

Эй ноз қаламравини шоҳи,	— а
Иқлими карашма каж кулоҳи,	— а
Жаврингда мани гадойи роҳи.	— а
Аҳволини айладинг табоҳи,	— а
Чиқти фалак узра дуди оҳи,	— а
Сансан бу жаҳонда додхоҳи,	— а
Ор этма асиру мубталодин,	— б
Дардинг била тун кун ошнодин.	— б
Эй зулфи бинафша хатти райҳон,	— в
Жавру ситамингда бағримиз қон.	— в
Хор илгида чокдур гирибон,	— в
Ғам шоҳида булбулам хуш илҳон,	— в
Чун тўтийи рози шаккаристон.	— в
Муштоқ лабингда дерман, эй жон,	— а
Ор этма асиру мубталодин,	— б
Дардинг била тун-кун ошнодин.	— б

(Ҳувайдо)

Шеърнинг қолган бандлари ҳам шу хилда давом этган.

Саккиз мисралик банд усули ҳозирги ўзбек шеърлятида ислоҳ қилинган ҳолда кенг қўлланилмоқда. Гафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Рамз Бобожон, Асқад Мухтор, Миртемир ва бошқа шоирлар ижодида маҳорат билан ишлатилган. Бу ўринда севимли шоиримиз Эркин Воҳидовнинг «Фироқ ҳақида» шеърда қўлланилган бир саккизлик бандга эътиборингизни торттиш жоиздир. Мана шу саккиз мисралик банд (тузилишини текшириб кўринг-чи?):

Севганингни ёки билмайди,	— а
Ё билса ҳам кўзга илмайди.	— а
Айрилиқда ёнасан бироқ	— б
Сен бунн ҳам атама фироқ.	— б
Чунки севгинг бўлса чин	— в
Ҳижронларни қилар чилпарчин.	— в
Ишон фақат, ҳеч толмай ишон,	— г
Ишонч бўлса чекнаар ҳижрон...	— г

Умуман айтганда, ўзбек шеърлятида 2—24 мисралик банд усуллари қўлланилмоқда.

* * *

Узга шеър йўллари

Оқ шеър. Шеършуносликда вазни аниқ, туроғи аниқ, лекин қофиясиз шеър оқ шеър деб юритилади. Вазн, мисралардаги ранг-баранг ритмик қурилиш оқ шеърнинг оҳангдорлигини, мусиқийлигини таъминлайди. Рус шеърлятида машҳур бўлган А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов», «Сув париси», М. Ю. Лермонтовнинг «Калашников ҳақида қўшиқ», Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» каби асарлари оқ шеърда ёзилган. Шоир Ҳамид Олимжон А. С. Пушкиннинг «Сув париси» поэмасини ўзбек тилига оқ шеърда таржима қилган.

Оқ шеър ҳозирги ўзбек шеърлятига асосан рус шеърлятидан ўтган деган фикр ҳам бор. Бироқ, Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул балоға» асарида таъкидлаганидек, ўрта асрлар ўзбек мумтоз адабиётида ҳам «ҳарора» деб ном олган қофиясиз шеър нави бўлган. Масалан, айрим қитъалар, баъзи фардлар ва, ҳатто, (жуда кам бўлса-да)

айрим ғазаллар ҳам ҳарора усулида ёзилган. Бу ўринда шоира Увайсийнинг «кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди» радифли ғазалида тизимли ва изчил қофия ишлатилмаганини эслаш kifоядир. Мана шу ғазалдан байтлар, текшириб кўринг-чи:

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемурувватдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди...

Бу гулзори фано ичра маҳалли бе халал йўқтур,
Ҳамиша хорадин захму, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди...

Сўзимдин хотиринг узра гумони ўзга еткурма,
Ки изҳор айламай найлай, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди...

Ажаб ашъори мавзун боғлади Вайсий ҳасаддин ким,
Умархон зуфнуниким, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Демак, бу ғазал ҳарора шеър экан. Шу важдан айта оламизки, ҳозирги шеърятимиздаги оқ шеърнинг бир илдизи рус классикасига боғланса, яна бир илдизи мумтоз шеърятимиздаги «ҳарора»га бориб тақалади.

Хуллас, ҳозирги ўзбек шеърятида оқ шеър — ҳарора анча қулоч ёзган. Файласуф шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиасини оқ шеърда ёзганлиги ҳам бежиз эмас. Шоир Усмон Носирнинг «Луғатимда сўзим анча кўп», Шухратнинг «Оқ шеър», М. Шайхзоданинг «Уруғ сочарлар» каби асарлари оқ шеърнинг яхши намуналаридир. Шунингдек ҳозирги ёш шоирларимиздан Абдували Қутбиддин, Яҳё Тоға, Ҳамроқул Асқар, Тўра Мирзо, Жамол Сирожиддин ва бошқалар ҳам оқ шеърда самарали изланишлар олиб бормоқдалар.

Биргина мисол:

Севсанг мени ёшлигимда ҳам,	4 + 5 = 9
Оппоқ сочли чоғимда ҳам сев.	4 + 5 = 9
Севсанг мени бойлигимда ҳам,	4 + 5 = 9
Қашшоқ юрган чоғимда ҳам сев.	4 + 5 = 9
Севсанг мени кийим ярашган.	4 + 5 = 9
Ярашмаган чоғида ҳам сев.	4 + 5 = 9
Гар бахтимдан умидвор бўлсанг,	4 + 5 = 9
Бахтсиз юрган чоғимда ҳам сев.	4 + 5 = 9
Сенинг севгинг ракета бўлиб	4 + 5 = 9
Юксакларга учирса шояд.	4 + 5 = 9

Учиришга қодир бўлмаса,
Нега керак бундай муҳаббат?!

$4+5=9$

$4+5=9$

(Шуҳрат)

Демак, шеърда ритми, мусиқийликни $4+5=9$ вази (тўққизлик туркум) вужудга келтирган. Шоир Абдулла Ориповнинг «Мен сени куйламоқ истайман» оқ шеърининг туркуми, туроқлар тартиби бошқача; вази ҳам, мусиқийлиги ҳам бошқача. Мана шу шеърни ўқинг ва «техника»сини аниқланг:

Мен сени куйламоқ истайман,
Сенинг юзларингни куйламоқ истайман.
Сенинг кўзларингни куйламоқ истайман,
Юзларким, малагу афсонада йўқ,
Кўзларким, жаннату ризвонада йўқ.
Мен сени куйламоқ истайман,
Аммо шундай куйласамки,
Йиртилиб кетса овоз пардаларим...
Мен сендан бўсалар олмоқ истайман,
Аммо шундай бўсаларким,—
Тирқираб қон оқса лабларимиздан.
Зотан, одамлар севгисини ҳам
Алами, нафрати, қувончи каби
Ҳайқириб, ҳайқириб очиб ташласин.
Истайманки, наъра тортсин чақалоқлар ҳам,
Ўликлар ҳам тинч ётмасин қабрларида.
Мен ҳамма нарсани буюклигича кўрмоқ истайман
XX аср одамларида.
Зотан, бу аср
Ҳар қандай чекланиш, ҳар қандай қўлликни
Итқитиб ташламоқда ўз елкасидан...
Бу асрнинг талаби оддий ва содда:
Юрагинг буюрган ҳар қандай гапни,
Тилагинг буюрган ҳар қандай гапни,
Ҳеч кимдан тортинмай ўртага ташла,
Бўғзингда қолмасин овозинг асло!
Мен шу асрнинг бир митти фарзандиман,
Мен унинг бутун қўполлигини,
Бутун нозиклигини,
Бутун совуқлигини,
Бутун ҳароратини

Сенинг шу ғунчадай нозик лабларингга
Жо қилмоқ истайман, севгилим...

(Абдулла Орипов)

Бу шеърдан сезилиб турибдики, қофиясиз шеър ҳам инсон қалбини, унинг шуурини, эҳтирослар туғёнини таъсирли ифодалай олар экан. Бу ўринда шоирнинг истеъдоди ва маҳорати ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Сочма (настрий) шеър. Лирик кечинмалар сочма (настрий) нутқ шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай нутқ таъсирчанлиги ва жўшқин ритми билан шеърга монанд бўлади. Сочма бадий нутқнинг шундай тури **настрий шеър ёки сочма шеър** деб юритилади¹. Сочма шеърларни проф. Абдурауф Фитрат «Мансур шеърлар» деб атайди. Алломанинг уқтиришича, «сочим шеърлар (мансур шеърлар) учун «вазн» ва «қофия»нинг тегишлиги бўлмас ҳам, сўзларнинг ҳунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995 йил 16 июнь). Шоир Миртемир сочма шеърнинг хусусиятларини қуйидагича таърифлайди: «Сочма аниқ ва қатъий вазндан холи, қора сўзда ёзиладиган, лекин таъсир кучи баланд бўлган (настр) шеър. Сочманинг ўз қондалари, ўз «вазнлари», ҳеч ким томонидан ёзилмаган қонунлари бор. Ундаги образлар, катта вазифалар юклатилган поэтик қочириқлар шоирдан катта меҳнат талаб қилади. Хуллас, қофиядош шеърларга хос бўлган талабларнинг деярли ҳаммаси унда бор. Бўлмаса картина, мавж, манзара бўлмас эди. Сочма шундай вақтда ёзиладики, туйғу ва фикрлар тўлқинланиб тошиб кетади. Уни бирон тўсиқ билан тўхтатиб бўлмай қолади. У вазн, ритмнинг биз тушунган маънодаги қолипига сиғмай қолади ҳам. Шундай пайтларда фикрлар сочма тарзда қоғозга тушади...

Сочманинг қофиядош шакли ҳам бор. Унинг ўзида ички ритм, ички бир мусиқа, жаранг бор. Ҳозир шундай хулосага келдимки, фикрлару образлар, туйғуларнинг жуда тиқилиб келганида сочма туғилар экан. Унинг таъсирчанлиги ҳам шу билан изоҳланса керак»².

¹ Қаранг: Хамраев М. Пламя жизни, Т., изд-во Литературы и искусства им. Г. Гуляма. 1988, 85—101-бетлар.

² «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1974 йил 4 январь.

М. Горькийнинг «Бўрон қуши ҳақида қўшиқ», Сарвар Азимовнинг «Оппоқ тонг қўшиғи», Ш. Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи», Ойбекнинг «Мансур шеърлар», «Юлдуз қиз ҳақида эртақ» каби асарлари сочма шеърнинг яхши намуналаридир. Масалан, Ойбекнинг «Мансур шеърлар»идан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

I

«Ҳой, чечакларнинг ошиғи, гўзал капалак! Эрталаб қуёш билан баробар уйғонасан. Нозик қанотларинг-ла чечакларни силайсан. Дудоқларинг-ла гунчаларни очасан.

Мен сени ёшлигимда нақадар севар эдим, биласанми? Соатларча қувлардим, ипак қанотларинг қўлларимга илинмасди...

Ҳой чечакдан-чечакка қўнган капалак! Кундузлари чаманликларда тентирайсан, кечалари қайси чечак қўйнида юлдузларга тикиласан?

Ҳаётнинг буюк тўлқинлари бор — тоғлар чидолмас. Ҳаётнинг бўрониди, чечак тахтларинг ила борасан, шундайми, кичик капалак?»

Шоир Миртемирнинг «Тингла, ҳаёт» сочмасини ўқиб кўрайлик:

«Тингла, ҳаёт!

Тингла, қирғоқсиз денгиздай чексиз коннот...

Соз куйлайди...

Талвасаларга тўлиб куйлайди соз; тошиб куйлайди соз... сўнгсиз бир дoston бошлагану тугатолмайди, сирли бир тарихнинг саҳифасини очгану тамом этолмайди...

Титраб-титраб йиғлагандай, талвасаларга тўлган ярали бир юракнинг толпинишларидан сўйлагандай...

Оҳ, шу чоғда унинг қорамтир юзига боқсангиз, ҳасрат чизиқларини кўрар эдингиз. Жингалак қора сочлар очиқ юзини ва яна елкасини босгану, ҳам чизиқларини беркитмоқчи бўлади.

Шу пайт унинг кўзларидаги маънони ўқимаслик мумкинми?..

Тингла, қирғоқсиз денгиздай коннот... тингла, ҳаёт! Ранжиган юракнинг мўнгини, ўтган умрнинг ёниқ достонини тингланг! Куйлаяпти у, бахт кутган ҳаётни эслаб

сўйлаяпти. Бахт келтиришда, боғлар яратишда йўқотган мунгларни ўйлаяпти. Конларда қолиб кетган йигитларни соғинади, чоғи... балки унинг сўйгани бор эди, шулар орасида...

II

Тўхта, ҳей.

Бир дақиқа тўхтаб, тингла унинг бахт қўшиғини...

Тўхта, шўх бир достон бошлади созчи қиз...

Тўхта, ҳей!

Тўхта, қуёш!

Эшит, сўнгра тонг чоғидаги шеърнятингга қўшиб сочарсан унинг қўшиғини...

Тўхта, ҳаёт!

Тингла... кўзлардаги сўнгсиз мунглар қанотсиз учқундай... Юракдаги тугунни сўнги куй ечгандай... у, шу дақиқада, шу онда суюнчларда қулоч отаяпти, соз инграмасдан, ўйноқи куй сочаяпти...

Чал, қиз!..

Чал! Олдинги товушлар мунг берган эди, сўнггиси давра айланага фарах сочди... Чал, юракларда кураш завқи уйғотиб!.. Чал, томирларда қон ўйнатиб!..

Чал, бахт элларининг созчи эркаси!

Чал, бўлажак энгишлар ва суюнчларнинг даракчисидай!..

Чал, шўх куйларингни!..

Тингла ҳаёт! Тингла, ҳей, қирғоқсиз коннот!..»

Қаранг-а! Қанчалик эҳтирос ва жўшқин фикр-туйғу! Ҳақиқатан ҳам у, сира-сира қалб қирғоғига сиғмайди — тўлиб-тошиб оқади гўё тошқин бир дарё! Ҳақиқий сочма шу-да! Бу — тугён! Бу — вулқон! Бу — мавж! Бу—шеър! Сочма шеър!

* * *

Қайд этиш жонзки, аруз тизими ўзбек шеърнятига VIII асрдан (Туркистонни араблар истило қилгандан кейин) кириб келиб, мумтоз шеърнятмизнинг асосий шеър тизимига айланган бўлса¹, бармоқ тизимининг адабиётимиздаги илдизлари жуда қадим замонларга бо-

¹ «Аруз... ўзбек адабиётда XI асрдан қўлланила бошлаган». ЎзСЭ, 13- том. Т., 1979, 44- бет.

риб тақалади¹. Шеършуносларимизнинг аниқлашларича қадим замонлар маҳсули бўлган халқ мақоллари, қўшиқлари, термалари, достонлари бармоқ шеър тизимидаги вазиларда яратилган. Бугина эмас, араб истилосигача бўлган ёзма шеърятимизда ҳам асосан бармоқ вазилари ишлатилган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида берилган қадимий ёзма шеърый парчалар бармоқ тизимининг бешлик, еттилик, саккизлик, ўнлик, ўн учлик вазиларида ёзилганлиги аниқланди. Бироқ, тарихий шароит тақозосига кўра, у мумтоз адабиётимизнинг етакчи шеър тизими даражасига кўтарилма олмай қолган. Инқилобдан сўнггина бармоқ тизimini «тирилтириш»га имконият туғилган: XX асрнинг бошлариданоқ шоирларимиз аруз билан бирга бармоққа ҳам мурожаат қила бошлаган. Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний каби шоирлар мана шу анъанани бошлаб берди. Ғафур Ғуллом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Ғайратий, М. Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир, Амин Умарий, Ҳасан Пўлат, Боту, Элбек каби ўнлаб машҳур шоирларимиз бармоқ шеър тизimini ўз ижодларида маҳорат билан қўллаб келдилар, у ҳозирги ўзбек шеърятининг етакчи шеър тизимига айланган. Ҳозирги ўзбек шоирларининг бир қанчаси ҳам бармоқда, ҳам арузда баракали ижод қилишмоқда. Бу ўринда бир шеър тизimini мақташ ва иккинчи бир шеър тизimini қоралашга ҳеч қандай асос йўқ. Чунки ҳеч бир шоирга «сен арузда ёз» ёки «сен бармоқда ёз» деб буйруқ бериб бўлмайди — шоир қайси шеър тизимининг ўзига хос қонуниятларини ва имкониятларини чуқур ўзлаштириб олган бўлса, шу шеър тизими вазиларида бемалол ижод қила беради. Агар шоир ҳар иккала шеър тизимининг ҳам «спр-асрорлари»ни ўзлаштирган бўлса — иккаласида ҳам баб-баробар ижод қила беради. Масалан, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол каби шоирларимиз арузда ҳам, бармоқда ҳам маҳорат билан ижод қилишмоқда. Ғафур Ғуллом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, М. Шайхзода, Миртемир каби шоирлар, асосан, бармоқда ижод қилишган бўлса-да, вақт-вақти билан арузда ҳам гўзал шеърлар ёзишган.

¹ Қаранг: ЎзСЭ, 13- том, Т., 1979, 44- бет.

Сўфизода, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чархий, Чустий, Хуршид, Восит Саъдуллалар, асосан, арузда қалам тебратишган бўлса, Зулфия, Рамз Бобожон, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин ва бошқа шоирлар, асосан, бармоқда ижод қилишган. Умуман айтганда, бармоқ шеър тизими ҳозирги ўзбек шеърятининг асосини ташкил қилади.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон шеърятдаги шеър тизимлари, жумладан ўзбек шеърятдаги шеър тизимлари вазнларга шу қадар бой ва ранг-баранг. Ва ҳатто, бармоқ шеър тизимининг ўзи ҳам бир дунё. Бунинг устига аруз тизимини қўшсак, қўшимча шеър тизимларини инобатга олсак — шеърятимизнинг нақадар ранг-баранглигини, сержило ва серқирралигини — ниҳоят даражада эстетик бойлигини аниқ ҳис этамиз. Ҳа, шеърятимиз — ранг-баранг, юксак санъат, жаҳоншумул адабиёт. Бу адабиёт билан ҳар қанча фахрланса арзигулик! Бундай шеърини адабиётдан баҳраманд бўлишлик шеър тузилишини ўрганишдан бошланади. Шеър эса ўзига хос — «мураккаб механизм». Бунинг синчковлик ва ўткир зеҳнла ўрганмоқ керак. Дарҳақиқат, шеър тузилишининг мураккаблиги шундаки, унда бўғин, туроқ, бош туроқ, туркум, мисра, байт, банд, вазн, қофия, ритм, мусиқийлик, бадний тасвир воситалари ва ғоя каби унсурлар ўзаро бирикиб, шеърнинг яхлит тўқимасини вужудга келтиради. Шеър тўқимаси бамисоли жонли организмга ўхшайди — унда ортиқча нарса ҳам, етишмовчилик ҳам бўлмаслиги керак. Биз юқорида, асосан, шеърнинг шаклий унсурларини (бармоқ шеър тизимига мансуб) кўздан кечирган бўлсак-да, мазмун асос эканлигини — барча шаклий унсурлар бадний ғояни ифодалашга хизмат қилдирилишини, яъни шакл мазмунли шакл, мазмун эса шаклга тушган мазмунлигини сира-сира эсдан чиқармаслигимиз лозим. Оқ шеър ҳам, сочма шеър ҳам бармоқ тизимининг шахобчалари эканлигини ёддан чиқармаслик керак. Ўзбек шеърятдаги бармоқ тизими ҳақидаги сабоқлар мана шулардан иборат.

II БОБ. АРУЗ ВАЗНЛАРИ

Аруз (ар. عروض — арз қилмоқ) деганда биз Шарқ халқлари адабиётда, жумладан ўзбек адабиёти-

да кенг қўлланилган ўзига хос мураккаб вазнлар тизмини назарда тутамиз.

Аруз вазни ҳижолярнинг талаффуздаги узун-қисқалигига асосланган бўлиб, мусиқа билан чамбарчас боғлиқдир.

Аруз вазни — араб назмининг қадимий шеърӣ тизими. Аруз ҳақидаги илм — арузшунослик VIII асрда вужудга келган. Бу илмнинг асосчиси машҳур араб адиби ва олими Халил ибн Аҳмад (719—791) дир. У араб назмини чуқур тадқиқ этиб, ундаги вазнларни кашф этган ва уларни 15 баҳрли бир тизимга солиб, уни «аруз» деб номлаган. Бу шеърӣ тизимнинг «аруз» деб аталиш сабабини арузчилар турлича изоҳлашади. Баъзилар «аруз» сўзининг луғавий маъноси «қийин йўл», бу илм қийин бўлганлиги учун уни «аруз» деб атаганлар, дейдилар. Бошқа арузчилар бу сўз «арз қилинадиган» деган маънога эга, шеър вазнини аниқлаш учун бу илмга арз қилинади, шу сабабдан унга «аруз» деб ном берганлар деган фикрни олға сурадилар. Алишер Навоӣ «Мезонул авзон»ида «аруз» атамасини қуйидагича изоҳлайди: «Ва буким, бу илми нечун «аруз» дедилар, мухталиф аҳвол бор. Ул жумладин, бири била иктифо қилилур. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиъидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водида аъроб уйларини тикиб, жилва бериб, баҳоға киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт»дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» деб турлар...»¹. Бу фикр ғоятда эътиборли, мўътабардир.

Бундан ташқари, наматдан ишланган ўтовнинг ўртасидаги тиргак ёғочни ҳам «аруз» деб юритганлар. Бинобарин, кўчма маънода байт-шеър уйи биринчи мисрасининг охиридаги рўкни ҳам «аруз» деганлар.

Шарқ олимлари арузшунослик равнакига муносиб ҳисса қўшганлар. Чунончи, X асрда Абу Наср Форобӣ («Шеър ва қофиялар ҳақида сўз», «Шеърӣ санъат», «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида»), XI асрда Абу

¹ Алишер Навоӣ. Асарлар, 14- том, Т., 1967, 137- бет.

Али ибн Сино («Поэтика», «Аруз тўғрисида рисола»), XII асрда Абу Яъқуб Юсуф Саккокий («Илмлар кали-ти»), Маҳмуд Замахшарий («Аруз ўлчовлари») каби олимлар аруз ҳақида рисолалар яратганлар. Шунингдек, Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг «Бадойиъу-с-санойиъ», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ-ус-сеҳр», Хожа Насриддин Муҳаммад Тусийнинг «Меъёр-ул ашъор», Абдураҳмон Жомийнинг «Аруз», Шамсиддин Муҳаммад бин Қайси Розийнинг «Ал-мўъжам фи меъёр ашъор ал-Ажам», Воҳид Табризийнинг «Жамъ-и мухтасар» каби илмий асарларида араб, форс ва турк арузининг умумназарий масалалари тадқиқ қилинган. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий «Мезон-ул авзон» асарида арузшунослик ютуқларига таяниб, ўзбек арузини илк дафъа чуқур тадқиқ қилди, ўзбек арузининг араб ва форс арузлари билан муштарак жиҳатларини ҳам, ўзига хослигини ҳам асослаб берди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Мухтасар» асарида устози Алишер Навоийнинг турк арузи ҳақидаги қарашларини такомиллаштирди ва бойитди.

Маълумки, VIII асрда араблар бир қанча Шарқ мамлакатларини, шунингдек Марказий Осиёни истило қилиб, шу мамлакатларда ўз ёзувини, маданиятини жорий этган. Ана шу жараёнда қатор Шарқ халқлари шеърлятига аруз вазни кириб келади. Аруз вазни араб поэзиясидан (форс адабиёти орқали) ўзбек шеърлятига ўтган. Таъкидлаш керакки, аруз ўзбек адабиётига четдан кириб келган бўлса-да, у ўзбек тили табиатига зид эмас. Аксинча, ўзбек тилида қадимдан арузга мойиллик бўлган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида аруз вазнига ўхшаш вазнда яратилган (араблар истило-сигача бўлган даврга нисбат берилувчи) шеърлий парчалар бор. Бу далил шунни кўрсатадики, арузга яқинлик ва мойиллик туркий тиллар табиатида қадимдан мавжуд экан. Бу ҳол, биринчидан, туркий тилда яратилган шеър вазнини аниқлашда мисрада сўзларнинг бўғин миқдорини ҳисобга олиш билан алоқадор бўлса, иккинчидан, аруз ва бармоқ тизимлари (силлабика) бир-бирига табиатан яқин шеър тизимлидир. Арузнинг ўзбек шеър

риятида яшаб қолиши ва ривож топиши мана шу бондандир.

Шу тариқа, аруз ўзбек мумтоз шеърининг асосини ташкил қилган, ҳозирги замон ўзбек шаъриятида бармоқ вазилири тизими билан тенг қуқуқли шеър йўли бўлиб қолган.

Арузнинг туркий халқлар адабиётига кириб келиши борасида баъзи баҳсли фикрлар ҳам мавжуд. Масалан, таниқли татар адабиётшуноси Х. Госман «Татар шигъре» (Казан, 1964) китобида туркий халқлар шеъриятида аруз ва бармоқ ислом кириб келгунча ҳам мавжуд эди, бироқ улар қоришиқ ҳолда яшаган, ёзма адабиётнинг пайдо бўлиши ва поэзиядан мусиқанинг ажралиши бармоқ ва арузнинг ажралишига сабаб бўлган, деб ҳисоблайди. «Девону луғотит турк»даги айрим шеърини парчалар ва халқ оғзаки ижодидаги шеърини лавҳалар арузда яратилган дейдики, бу фикр — мунозарали. Шеършунос олим М. Х. Бакиров эса ўз тадқиқотларида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк»ндаги шеърларнинг арузда ёзилмаганлигини исботлайди.

Шўро ҳокимияти даврида арузга муносабат жуда зиддиятли бўлди: бу борада ютуқлар ҳам, чалкашлиқлар ҳам, ҳатто тўғридан-тўғри хато қарашлар ҳам пайдо бўлди. А. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельс, И. В. Стеблева, Б. Сирус, А. Жаъфар, М. Ҳамроев, Х. Усмонов каби олимларнинг арузга оид тадқиқотлари арузшунослигимизда воқеа бўлиб қолди. Ўзбек арузшунослигида ҳам бир қатор ишлар қилинди. Бу масалага биринчилар қаторида қўл урган олим — Абдураҳмон Саъдий бўлди. Проф. Абдурауф Фитрат 1926 йилда «Адабиёт қондалари» номли китобини яратиб, бунда ўзбек шеър тузилиши, жумладан аруз ҳақида қалам тебратди. Аруз ҳақида бир қатор эътиборга лойиқ фикрлар баён қилган олим, афсуски, аруз ўзбек поэзияси учун яроқсиздир, деган хулосага келди. Абдурауф Фитрат 1936 йилда «Аруз ҳақида» ва адабиётшунос Иззат Султон 1939 йилда «Адабиёт назарияси» китобларини нашр эттирдикки, бу асарларда аруз илмий жиҳатдан анча пухта ёритилди. 20—30-йилларда арузга муносабатдаги мураккаблик шундан иборат бўлдики, бир гуруҳ алиблар ва олимлар «аруз

четдан келган, арабларники, у ўзбек тили табиатига зид, ҳозирги ўзбек адабиёти учун ноқобилдир», деган фикрни олға сурдилар.

Бу фикрнинг нотўғрилигини ҳозирги ўзбек адабиёти тараққиёти кўрсатиб турибди. Бу ўринда масаланинг моҳияти арузнинг араблардан ўтганлигида эмас, балки ўзбек тили табиатига қандай тадбиқ этилганлигидадир. Булардан ташқари, «аруз ҳаётни чуқур поэтик акс эттиришга ожиз, арузнинг кераксиз вазилари бор, улардан воз кечиш керак, арузнинг келажаги йўқ», деган асоссиз фикрлар ҳам ҳукм сурди.

Айни чоғда, аруз ҳақидаги изланишлар, тадқиқотлар давом этаверди. Ниҳоят, 1946 йилда улуғ арузшунос олим Содиқ Мирзаевнинг «Навой арузи» номли йирик тадқиқоти майдонга келди. Олим ўз тадқиқотида Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний» асарига кирган шеърлар вазини аниқлашга муяссар бўлди. Адабиётшунос Иззат Султон Алишер Навоийнинг ўзбек арузи тадқиқига бағишланган «Мезон-ул авзон» асарининг илмий-танқидий матнини тузиб чиқди ва нашр қилдирди. Адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймонов эса арузшунос Содиқ Мирзаевнинг «Навой арузи» тадқиқотига асосланиб, улуғ шоир шеърлари вазилари жадвалини тузиб чиқди. Бироқ, 60—70-йилларда ҳам аруз ҳақида баҳслар давом этди. Масалан, адабиётшунос М. Салаева «Уйғун поэзияси» мавзундаги тадқиқотида шундай ёзади: «Эски поэзия (ўзбек мумтоз поэзияси — аруз вазиларида яратилган шеърят — Т. Б.) имкониятларининг чекланганлигини рад қилиш мумкин эмас. Ундаги ҳар бир поэтик жанр ўзининг қатъий қонунларига, мажбурий шартларига эга эди... Аруз вазни ўзбек тилининг специфик хусусиятларига кам тўғри келади...

Аруз вазиларининг жуда ҳам хилма-хил бўлишига қарамастан, шу вазндаги бир шеърда инсон қалбининг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини бериш қийин...» Бундай фикр арузни камситишдан бошқа нарса эмас.

Кинини ажаблантирадиган томони яна шундаки, олима Уйғун шеърлятидаги заифликларнинг илдини шунинг шеърларнинг арузда ёзилганлигидан қидиради.

Шоир Асқад Мухтор «Литературная газета»нинг 1955 йил 12 ноябрь сонидида босилган «Кўтаринкилик ва

конкретлилик» мақоласида ўзбек шоирларини арузда ижод қилмасликка чорлагани, бу мутлақо хато эди. 1956 йилда «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасида ҳозирги замон шеърини масалалари бўйича ўтказилган мунозара-баҳсларда ҳам аруз ҳақида қизғин фикр олишув бўлиб ўтган. Чунончи, А. Ҳайитметов «Аруз ҳақида» мақоласида (1956 йил 14 апрель) шундай деб ёзади: «Ҳозирги кунда аруз вазнида асар ёзиш, ундан фойдаланиш мумкинми ёки йўқми? Ҳеч кимга сир эмаски, бизнинг адабий ҳаракатчилигимизда бу саволга икки хил қараш бор. Гарчи, бу савол ёзма адабиётимизда ўзбек шеърини бармоқ вазнига юз ўғирган чоғдан бошлаб туғилган бўлса ҳам, ҳанузгача унга узил-кесил бир жавоб берилгани йўқ. Лекин турмушда бармоқ вазни билан бир қаторда арузда ҳам доим асарлар ёзила берилади...» Олим мақолада «руз вазнида асар ёзишни қоралаш поэзиямизнинг имкониятларини чеклаб» қўйиши муқаррар эканлигини таъкидлайди, шоир Асқад Мухторнинг «Кўтаринкилик ва конкретлилик» мақоласидаги арузга салбий муносабатга жиддий эътироз билдиради, арузнинг ҳаётининг асослаб беради.

Шоир Ҳамид Фулом «Поэзия ва ҳаёт» мақоласи («Совет Ўзбекистони маданияти», 1956 йил, 23 май) билан баҳсга қатнашар экан, аруз ҳақида тўхталиб, «Аруз бизнинг туғма вазнимиз эмас. Аруз ўзбек тилидаги шеърининг формаси эмас» деб таъкидлайди ва Асқад Мухторнинг юқоридаги фикрини қўллаб-қувватлайди. А. Мухтор билан А. Ҳайитметовнинг аруз ҳақидаги тортишуви бежиз эмас,—деб таъкидлайди шоир.— Бу масала устида ҳар қанча тортишилмасин, баҳс оқибатида янги поэзия (бармоқ вазнларида ёзилган шеърят—Т. Б.)нинг тараққиёти фойдасига ҳал бўлади, тўғрироғи ҳал бўлган. Аруз ўзбек совет адабиётининг поэтик формаларидан бири бўлиб қолди, бармоқ эса асосий форма бўлиб қолди. Реактив самолётлар, «Победа» машиналари, тепловозлар билан бир қаторда транспортимизда Қўқон арава ҳам ишлатилаётгани... Шунда ҳам аруз усталари тилимизни бузишаётгани...» Ана холос, наҳотки, бармоқ — реактив самолёт бўлса-ю, аруз — Қўқон арава бўлса?! Жаҳон адабиётининг шоҳ асарларидан ҳисобланган «Ҳамса», «Ҳазойинул маоний»ларни яратишга

имкон берган арузга бу қадар нописандлик билан қараш ҳар қандай кишини ҳам ранжитмайди?! Шоир Ҳамид Ғулом яна фикрини давом эттириб, шундай деб ёзади: «Бизнинг арузда битта-иккита шеър ёзиш билан кифояланган ёки ёзмаган пешқадам шоирларимиз ҳам арузни билишади. Чунончи, ҳурматли шоир Зокир Ҳабибий аруз ҳақида гап кетганда Ғафур Ғуломнинг олдида шогирдай қўл қовуштириб туради. Арузни сув қилиб ичиб юборган Собир Абдулла ҳам бу масалада Ғафур Ғулом каби шоирларнинг ўзидан олимроқ, ҳунармандроқ эканига тан беради». Масалани бу тахлитда қўйиш ҳам тўғри эмас. Негаки, бу фикр ҳам арузийларни камситишга олиб келади. Баҳсда сермазмун чиқиш қилган олимларимиздан яна бири Н. М. Маллаев бўлди. Проф. Н. М. Маллаев «Яна аруз ҳақида» деган мақоласи («Совет Ўзбекистони маданияти», 1956 йил, 20 июнь)да аруз ҳақидаги баҳсларга (маълум даражада) яқин ясади, ўзбек арузининг истиқболи порлоқ эканини асослади: «...бармоқ ҳам, аруз ҳам ўзбек поэзиясига ёт эмас, туркий аруз «Қутадғу биллиг»дан бошланади... аруз «Қутадғу биллиг»да сунъийроқ эди, «Ҳибатул ҳақойиқ»да эса анча силлиқлашди; Муқимийнинг айрим шеърлари арузда ё бармоқда ёзилганлигини айтиш қийин... Ҳамза арузга революцион оғ, шир, халқ поэзияси ритминини олиб кирди; Собир Абдулла, Ҳабибийлар асосан арузда ёзиб доврўғ топди». Мақоладаги яна бир фазилат шундаки, олим арузнинг араб, форс-тожик, турк, ўзбек, озарбайжон, туркман, татар ва бошқа халқлар учун муштарак бўлган жиҳатларига ҳам, айни чоғда, ҳар бир халқда унинг ўзига хос хусусиятлар касб этганига ҳам эътиборимизни тортади. Дарҳақиқат, аруз ҳам умумбашарий, ҳам миллий хусусиятларга эга. Шу маънода «араб арузи», «форс-тожик арузи», «турк арузи», «ўзбек арузи», «озарбайжон арузи» каби истилоҳлар қўлланилади. Арузнинг бу жиҳатларини ўрганиш ҳам катта илмий қиймат касб этади.

«Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1977 йилги сонларида ҳозирги замон шеърини юзасидан бўлиб ўтган баҳслашувлар жараёнида ҳам аруз ҳақида турлитуман, бир-бирига қарама-қарши фикрлар баён қилинди. Бундай баҳс-мунозаралардан қатъи назар, аруз шеър

тизимини ўрганишга қизиқиш йил сайин кучайиб бора-веради. Ҳ. Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С. Иброҳимоваларнинг «Адабиётшунослик терминлари луғати», Алибек Рустамовнинг «Аруз ҳақида суҳбатлар», А. Ҳожнаҳмедовнинг «Мактабда аруз вазнини ўрганиш», П. М. Маллаевнинг «Навоий лирикаси», Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси», Н. Шукуров, Н. Ҳотамов, Ш. Холматов, М. Маҳмудовларнинг «Адабиётшуносликка кириш», С. Ҳасановнинг «Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Муҳтасар» асари» каби илмий ва ўқув-методик адабиётлар яратилдики, буларда ўзбек арузининг ранг-баранг масалалари ёритилди. Умуман, аруз қонуниятларини, хусусан, ўзбек арузи табиатини тадқиқ қилиш борасида шеършунос олим Умнат Тўйчиев узоқ йиллар давомида самарали меҳнат қилди. Инҳоят, унинг «Ўзбек поэзиясида аруз системаси» номли йирик монографияси дунёга келди. Бу тадқиқот ўзбек арузшунослигининг катта ютуғи бўлди. Монографиянинг илмий қиймати шундаки, унда олим ўрта асрлар мумтоз аруз назарияси масалаларининггина ёритиш билан қаноатланиб қолмади, балки ўзбек арузининг янгича талқинини ҳам мукамал ишлаб чиқди. Агар мумтоз арузшуносликда вазнлар, уларнинг илдизлари ва таснифи масалаларини ёритишга асосий эътибор қаратилган бўлса, бу китобда мусиқийлик, ритм, қофия, банд тадқиқига ҳам эътибор берилган. Аруздаги шеърда мазмун ва шакл, шеърини нутқ каби масалалар ҳам пухта ишланиб, арузининг шеърини тизим эканлиги чуқур асослаб берилган.

Хуллас, Б. Сирус тожиқ арузини, А. Жаъфар озарбайжон арузини қанчалик заҳмат чекиб тадқиқ қилган бўлса, У. Тўйчиев ҳам мана шулардай фидойилик кўрсатди. Ўзбек арузини билмай туриб, ўзбек мумтоз адабиётини, ҳозирги замон ўзбек арузий шеърлари ижодларини ўрганиш ҳам, тадқиқ қилиш ҳам амри маҳол экан, бу болада талабалару тадқиқотчиларга шеършунос, филология фанлари доктори У. Тўйчиевнинг «Ўзбек шеъриятида аруз системаси» монографияси қўл келиши шубҳасиздир.

Арузшунослигимиз ютуқларига таяниб, шунинг айта оламизки, аруз тизими, шу жумладан ўзбек арузи — мураккаб, айни чоғда, ғоятда нозик шеърини йўлдир. Маз-

мун ва шакл, мусиқийлик, ритм, вазн, қофия, банд, поэтик фигуралар ва бошқалар ҳар қандай шеърӣ тизимнинг асосини ташкил этганидек, ўзбек арузида ҳам шу таркибий қисмлар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ўзбек арузи ҳақида фикр юритганда, ўзбек шеъриятида қўлланиб келнаётган бармоқ ва аруз вазнлари тизими ўртасидаги муштаракликларни ҳам, жиддий тафовутларни, ўзига хос жиҳатларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз керак. Яна шунни айтишимиз керакки, ўтмиш шеършунослигимизда «вазн» истилоҳи кенг ва тор маъноларда қўлланилган. Чунончи, «аруз вазни» дейилганда биргина вазн ҳам, вазнлар йиғиндиси ҳам англашилган. Шўро даври шеършунослигида «система» истилоҳи қарор топиши муносабати билан «вазн» истилоҳи биргина вазнни ифодалайдиган: «вазнлар тизими» эса вазнлар йиғиндисини англатадиган тушунча бўлиб қолди. Шунга кўра «аруз вазни» дейилганда, асосан, арузда ёзилган бир шеърнинг аниқ вазни ва «аруз вазнлар тизими» дейилганда эса, аруздаги барча вазнлар назарда тутилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, аруз вазнлари тизими, шу жумладан ўзбек арузи ҳам, бениҳоя мураккаб шеър тузлиши экан, биз қуйида шу тизимнинг барча таркибий қисмлари ҳақида эмас, балки унинг ўзагини ташкил қилувчи вазнлар, уларнинг пайдо бўлиши, тавсифи ва таснифи хусусида тўхталиб ўтмоқчимиз, холос. Дарҳақиқат, аруз тизимини ўрганиш, дастлаб, ундаги вазнларни ўрганишдан бошланмоғи лозим, шундагина арузни тушунишга йўл очилади.

Фонетика

Араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви матни

Араб алфавитидаги 28 ҳарфнинг ҳаммаси ундош бўлиб, улардан учтаси унлилар вазифасини ҳам ўтаган. Биздаги «а», «о» унлиларининг вазифасини « ا — алиф», биздаги «у», «ў» унлиларининг вазифасини « و — вов» ва «и», «е» унлиларининг вазифасини « ي — ё» ҳарфлари ўтаган.

Бу ҳарфлар чўзиқ талаффуз қилинган ва ўзидан олдин келган товушларни ҳам чўзиброқ талаффуз қи-

лишга хизмат этган. Бундан ташқари, қисқароқ талаффуз қилинадиган унлилар махсус белгилар билан белгилаб қўйилади — бундай белгилар шу ҳарфнинг устига ёки остига қўйилади. Баъзан шундай белгилар қўйилмаган бўлса ҳам талаффузда бор деб билганлар. Бундай белгилар «ҳаракат» деб юритилади, «Ҳаракат» уч хил бўлади: а) агар ҳаракат белгиси (диакритик белги) ҳарфнинг устига қўйилса — «фатха», ҳарфнинг остига қўйилса — «касра» ва ҳарфнинг устига қўйилиб «у» шаклида ишлатилса — «замма» деб юритилади.

Мисол:

مکتب — фатха (i/)

کتاب — касра (/i)

نکته — замма (/)

Ҳаракат (диакритик) белгисига эга бўлган ундош ҳарфлар «ҳаракатли ҳарфлар» деб юритилади. Ҳаракатли ҳарфлар қаршисида ҳаракат белгиси қўйилмаган ва чўзиқ талаффуз қилинмайдиган ундош ҳарфлар, шунингдек ундош ҳарфларни узун чўзган унли ҳарфлар «сокин ҳарфлар» дейилади. Масалан, مکتب сўзидаги «м» ва «т» — ҳаракатли ва «к» ва «б» — ҳаракатсиз, яъни сукун ҳарфлардир.

Аруз илми талабига кўра, сўзда унли товушларнинг қанча бўлиши, сўзнинг форс-тожикча, арабча ва ўзбекчалиги, унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги эмас, балки ҳаракатли унлиларнинг чўзиқ ва қисқалиги ҳисобга олинади, холос. Шу сабабли мумтоз шоирларнинг сўзларини ёзганда чўзиб талаффуз қилиниши керак бўлган ўринларда у, о, э, е ёки ю, ё, я сингари ҳарфлар устига бир ётиқ чизик қўйилади. Масалан: у, ў, я каби.

Ўзбек тили хусусиятига кўра, очиқ бўғинлар охирида чўзиқ унли товуш келиши сийрак учрайдиган ҳодиса бўлса-да, вазн талабига кўра ҳар қандай очиқ бўғин охиридаги унлини чўзиқ талаффуз қилиш мумкин. Масалан: او — у; بو — бу каби.

Сўзда бўғинни бошловчи ҳар бир ҳарф ҳаракатли ҳарфдир. Масалан: مين — мен, اول — ул.

شو — шу сўзларидаги «м», «у», «ш» ҳарфлари ҳаракатли ҳарфлардир. Улар бирор унли товуш ёрдами билан ўз табиатига кўра ҳаракатланадилар.

Сукун ҳарфлар — ёпиқ бўғинни тамомловчи ундош ҳарфлар ва очиқ бўғинни чўзиб тамомловчи унли ҳарфлар. Масалан: **مين** — мен, **سو** — сув; **نى**

— қи, **اول** — ул бўғинларидаги «н», «у»; «и», «л» ҳарфлари—сукун ҳарфлардир. «Ота» сўзидаги иккинчи бўғин охирида чўзиб талаффуз қилинадиган «а» ҳарфи—

сукун ҳарфдир. **مکتب** сўзидаги «к», «б» ҳарфлари—сукун ҳарфлар.

Аруз вазнининг тузилиши ҳам ана шу ҳаракатли ва сукун ҳарфлар билан боғлиқ. Ҳар бир ҳаракатли ҳарф бир бўғинни ташкил қилади. Бўғин — ҳижо эса вазнининг кичик бўлакчасидир.

Араб графикаси қўлланилмайдиган тилларда ҳаракатли ва сукун ҳарфларни ифодалаш қийин бўлганлиги сабабли арузшунослигимизда, шартли равишда, улардан кўра енгилроқ бўлган «**чўзиқ ҳижо**» ва «**қисқа ҳижо**» атамалари қабул қилинган.

Чўзиқ ҳижо икки хил бўлади:

а) табиатига кўра чўзиқ;

б) ҳолатига кўра чўзиқ.

Табиатига кўра чўзиқ унли билан тугаган ҳар бир очиқ бўғин чўзиқ ҳижо ҳисобланади.

با — бо	} сўзларидаги «ку», «ю»лар чўзилувчи очиқ бўғинлардир.
بو — бу	
آقكو — оқку	
بارديو — борди-к	

Ҳолатига кўра қисқа унли, сукун билан туговчи ҳар бир ёпиқ бўғин — чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Масалан:

بوت — бут

كوب — кўп

مين — мен

Қисқа ҳижо — қисқа унли билан тугайдиган ҳар бир очиқ бўғин қисқа ҳижо ҳисобланади. Масалан:

ب — бу

او — у

بينن — билан

Аруз вазнида ҳижоларнинг мана шу хилда «қисқа» ва «чўзиқ»лигига алоҳида эътибор берилади. Арузда «чўзиқ ҳижо» ва «қисқа ҳижо» тушунчалари ҳарф ва товушга нисбатан эмас, бўғин — ҳижога — оҳангга қараб белгиланади.

Чўзиқ ҳижо «—» ва қисқа ҳижо «V» ишораси билан белгиланади. Алишер Навоий ғазалидан бир мисол:

О — ра — зин ёп	қач кў-зум-дин	со-чи-лур ҳар	лаҳ-за ёш,
— V — —	— V — —	— V — —	— V —
фо и ло тун	фо и ло тун	фо и ло тун	фо и лун

ўй — ла — ким, пай	до бў-лур юл	дуз, ни-ҳон бўл	ғоч қу-ёш.
— V — —	— V — —	— V — —	— V —
фо и ло тун	фо и ло тун	фо и ло тун	фо и лун

Тил қондасига кўра, бўғинлар очиқ (унли билан тугаган) ва ёпиқ (ундош билан тугаган) бўғинга бўлинади; арузда эса қисқа («V») ва чўзиқ («—») ҳижолар бўлади. «Очиқ»—«ёпиқ» билан «қисқа»—«чўзиқ» тушунчалари бир хил эмас. Аруз қондасига кўра, унлилардан «а», «и», «у» ва «э» (ёки «ё») билан тугаган ҳижо қисқа ҳижо бўлади (агар ҳижолардаги шу унлиларга урғу тушса, у чўзиқ ҳижога айланади); барча ундошлар ва «о» (алиф) билан тугаган ҳижолар чўзиқ ҳижодир.

Ўзбек тилида очиқ бўғиннинг бўлиши сийрак учрасада, аруз вазнининг талабига кўра чўзиқ қилиб ўқилади. Шунингдек, ўрни келганда очиқ-чўзиқ бўғинни ҳам қисқа ҳижо сифатида ўқиш мумкин.

Ундай пайтда чўзиқ унли ҳарф устига «//» белгиси қўйилади (бу, у). Бу ҳодиса «имола» деб юритилган. Баъзан очиқ-чўзиқ бўғин кетидан яна бир ундош ҳарф келиб, уни ёпиқ бўғинга айлантиради. Бундай бў-

гин бир чўзиқ бўғиндан кўпроқ чўзилади ва уни «~» белгиси билан кўрсатиб ўтилади. Бундай бўғинлар «бир ярим бўғин» деб юритилади. Масалан:

جام — жом

يار — ёр

دوست — дўст

Охирига «и» қўшимчаси қўшилган бўғинлар баъзан чўзиқ, баъзан қисқа ҳижо саналади. Масалан:

қо-ши, қо-ши, қо-ши ...

V V — V —

Шунингдек, «қони», «сори», «неча» сўзлари ҳам тўрт вариантда қўлланилади. «Икки» сўзи бир «к» билан ёзилганда тўрт вариантда, икки «к» билан ёзилганда икки вариантда ишлатилади. Мисол: ик-ки, ик-ки.

— — — V

Бундан ташқари, «ға», «га», «да» қўшимчалари байт ўрталарида қисқа ва охирларида узун ҳижо сифатида талаффуз қилинади. «Била» сўзи баъзан икки қисқа, баъзан бир қисқа, бир чўзиқ ҳижо сифатида ўқилади. Охирига «и» (изофа) қўшилладиган сўзнинг сўнгги қисми (вази талабига кўра) баъзан қисқа, баъзан чўзиқ ҳижо бўлиб келади. Охири «а — о» билан тамом бўладиган форс-тожик сўзларидан кейин сифатлаш (тавсиф), изофа ва аниқсизлик белгилари бўлиб келадиган «йи (е)» бўғини деярли ҳамма вақт бир чўзиқ ҳижо ҳисобланади.

Таъкидлан лозимки, шеър ўқиладиганда, одатда, оҳанг (вази) талаби билан бир ҳижо таркибидаги товуш ёки товушлар бошқа ҳижодаги товуш ёхуд товушлар билан қўшилиб кетиши мумкин.

Умуман айтганда, араб тили учун хос бўлган «чўзиқ» ва «қисқа»лик хусусияти форс-тожик тилларида ҳам мавжуд. Бироқ, араб, форс-тожик унлиларида мавжуд бўлган бу хусусият ўзбек тили учун хос эмас. Шу сабабли ўзбек арузида баъзан араб, форс-тожик сўзларини ва бошқа ифодаларда айрим ҳижоларни («офтоб» сўзини уч ва тўрт ҳижо, «ёр» сўзини икки ҳижо тарзида) чўзиб талаффуз қилиш ҳоллари учрайди.

Шунингдек, «о», «ў», «и» билан ясалган ёпиқ ҳижолар баъзан икки ҳижо (— V) га ҳам ўтади. Сўз ёпиқ ҳижо

билан тугаганда (олмас), бундай ҳижо охиридаги ундош товуш ўзидан кейин келувчи унли товушга қўшилиб кетади ва шеър вазнини белгилашда очиқ (қисқа) ҳижога ҳам ўтади (ол-ма-сэ-ди).

Арузда, вазн талабига кўра, баъзан икки сўз бирига қўшиб ўқилади. Масалан, **маҳкам айлаб** сўзлари шеърятда икки хил ишлатилади. Агар бу сўзлар биридан ажратиб ўқилса, ҳижоларнинг тузилиши: — — — — шаклида бўлади. Улар қўшиб ўқилса, ҳижолар сифати: — V — — (маҳ-ка-май-лаб) тарзида бўлади. Чунончи, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»да шу сўзларни қўшиб ишлатган:

Ў-зин ул тах- V — — — ма фо ий лун	та уз-ра маҳ V — — — ма фо ий лун	ка-май-лаб, V — — фа у лун
Ви-доъ ўз жис V — — — ма фо ий лун	му жо-ни-дин V — — — ма фо ий лун	ҳа-май-лаб. V — — фа у лун

Ёпиқ бўғин, сўз охиридаги урғули очиқ бўғин ва сўз ўртасида «о» билан тугаган урғусиз очиқ бўғин чўзиқдир. Урғусиз бўлган бошқа очиқ бўғинлар — қисқадир. Урғули бўғин урғусиз бўғинга нисбатан чўзиқдир. Сўз охиридаги урғули очиқ бўғин («—») билан урғусиз ёпиқ бўғин («V») ни талаффуз этишга кстадиган вақт миқдориди қисман сезиларли ҳар хиллилик шеър ритмида деярли сезилмайди. Аруз вақт миқдорига асосланган шеър тузилиши деб юритилишининг боиси ҳам ана шунда. Аруз вазнлари мана шу чўзиқ («—») ва қисқа («V») ҳижолар гуруҳларининг муайян қонуният асосида бир тартибда такроридан келиб чиқади. Аруз қондасига кўра, шеърнинг биринчи мисрасида чўзиқ ва қисқа ҳижолар қай тартибда бўлса (содда вазнларда), қолган мисраларда ҳам худди шу тартиб айнан сақланади.

Арузда шу нарса ҳам эътиборлики (шеър вазни тақозосига кўра), биргина ундош товуш ҳам қисқа бўғин ҳосил қилаверади. Бу ҳодиса, кўпинча, чўзиқ унли то-

вуш (о, ў, и, у каби) дан кейин ундош товуш келса ёхуд қўш ундош (масалан, бахт каби) лар ундош товуш билан бошланадиган ҳижодан олдин келган бўлса учрайди.

Муқимий ғазалидан бир мисол:

Нав-ба-ҳор о — V — — фо и ло тун	чил-ди гул-лар, — V — — фо и ло тун	саб-за бўл-ди — V — — фо и ло тун	бо-ғ-лар, — V — — фо и лун
Сух-ба-тай-лай — V — — фо и ло тун	лик ке-линг-лар — V — — фо и ло тун	жў-ра-лар, ёр — V — — фо и ло тун	то-қ-лар, — V — — фо и лун

ЖУЗВ-ҲИЖО

Шарқ арузшунослигида энг кичик вазн бирлиги — мутаҳаррик ва сукун бўлса, ундан сал каттароғи — *жузв* (кўплиги «ажзо») дир. Жузв (ҳижо) дан катта, аммо вазидан кичик ритмик birlik эса рукн (кўплиги «аркон») деб юритилади. Бошқача қилиб айтганда, жузвлардан рукн ташкил топса, рукнлардан вазн келиб чиқади.

Арузшунослар ундош товушни ва чўзиқ унлини «ҳарф» ҳисоблайди, қисқа унлиларни эса «ҳаракат» деб юритади. Чўзиқ унлилар араб ва форс-тожик сўзларида учрайди («шер» сўзидаги «э» товуши, «ёр» сўзидаги «о» товуши, «зўр» сўзидаги «ў» товуши каби). Ўзбек мумтоз адабиётида барча туркий сўзлардаги ҳамма унлилар қисқа ҳисобланади.

Арузшуносликда *жузв* (арабча جزو — парча) тушунчаси бўгин тушунчаси бўлмаган ёки оммалашмаган даврга хосдир.

Ҳозирги вақтда эса арузда жузв тушунчаси ўрнида ҳижо атамаси қўлланилади. Ҳижо тушунчаси рукннинг моҳиятини очишда ва унинг турларини аниқлашда қулайлик туғдиради.

Ҳижо таснифи бўйича арузшуносликда турли қарашлар бор. Шулардан мўътабар — Алишер Навоий фикридир. «Мезон-ул авзон»да шоир шундай дейди: «Аммо

маълум бўлсунким, аруз фанни аҳли назм авзонни усулнинг биносин уч руқна қўюбтурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дебтурлар»¹.

Демак, жузвни сабаб, ватад ва фосилага ажратиб ўрганиш маъқул экан.

Кўчманчи араблар (бадавийлар)нинг ўтов — уйлари қуришда ип, қозик ва ўтов устига ёпиладиган палос асосий роль ўйнаган. Улар ипни — сабаб, қозикни — ватад, палосни — фосила деб юритганлар. Шунга нисбат бериб, шеър уйи маъносидаги байтнинг руқиларини тузишда иштирок этадиган асосий бўлақлар (жузв — ҳижо)ни ҳам «сабаб», «ватад» ва «фосила» деб атаганлар. Булар қуйидагича тасвирланади:

1. **Сабаб** — бир чўзиқ ёки икки қисқа ҳижодан тузилади. У ҳосил бўлишига кўра икки хил бўлади:

а) **Сабаби ҳафиф** — бир чўзиқ ҳижо (ёпиқ бўғин) дан иборат бўлган енгил сабаб (парадигмаси «—»).

Сабабнинг биринчи ҳарфи мутаҳаррик (ҳаракатли), яъни ундан сўнг қисқа унли товуш келади ва иккинчи ҳарфи сукун (унли товушни ўзига эргаштириб келмайдиган ундош товуш ёки чўзиқ унли товуш) ҳарфдан иборат бўлади. Масалан: *тил, дил, тур, юр, зар, ҳар, кел, эл, бул, тул* каби.

б) **Сабаби сақийл** — икки қисқа ҳижодан иборат бўлган оғир сабаб (парадигмаси: VV). Сабабнинг ҳар иккала ҳарфи ҳам мутаҳаррик товушдан иборат бўлади. Масалан: *яна, мана, уни, бунни, сени, мени* каби.

2. **Ватад** — бир чўзиқ бўғин билан бир қисқа бўғиннинг бирикувидан ташкил топади. Ватад, ўз навбатида, икки турли бўлади:

а) **ватади мажмуъ** ёки **ватади мақрун** — жамловчи, бириктирувчи, қўшувчи ватад. У бир чўзиқ бўғиннинг ўзидан олдин келган қисқа бўғин билан бирикувидан тузилади (парадигмаси: V—). Ватаднинг учинчи ҳарфи сукун ва қолган икки ҳарфи мутаҳаррик товушдан иборат бўлади. Масалан:

ка-рам,	а-лам,	та-рам,	ва-тан;
V —	V —	V —	V —

б) **ватади мафруқ** — ажратувчи, очувчи ватад. У бир

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, Т., 1967, 138-бет.

ёпиқ ва бир очиқ ҳижодан иборат; биринчи ва охириги ҳарфи мутаҳаррик ва ўртадаги икки ҳарфи сукун бўлади. Масалан:

хан-да, кан-да, ол-ма, ҳам-ма, но-ма.
— V — V — V — V — V

3. **Фосила** — икки ёки уч қисқа ҳижоннинг ўзидан кейин келадиган чўзиқ ҳижо билан бирикишидан пайдо бўлади — у тўрт ва беш ҳарфдан иборат жузв — ҳижо. Фосила икки хил бўлади:

а) **Фосилаи суғро** — икки очиқ (VV) ва бир ёпиқ (—) ҳижоннинг бирикуви — кичик фосила. У тўрт ҳарфли жузв бўлиб, охириги—тўртинчи ҳарфи сукун, қолган учтаси мутаҳаррик товуш бўлади.

Масалан:

ке-ла-ман, би-ла-ман, ки-ши-дан, ю-ра-гим.
V V — V V — V V — V V —

б) **Фосилаи қубро** — уч қисқа ва бир чўзиқ ҳижоли сўз — катта фосила (парадигмаси: V V V —). У беш ҳарфли жузв бўлиб, унинг бешинчи ҳарфи сукун ва қолган тўрт ҳарфи мутаҳарриқдир.

Масалан:

йи-қи-ла-ман, си-қи-ла-ман, қа-ра-ши-дан,
V V V — V V V — V V V —

та-ла-ши-дан.

V V V —

«Мезон-ул авзон»да Алишер Навоий қуйидаги мисолларни таҳлил учун келтирган:

1. Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим.
2. Эй ой, келким, ёрингдурмен,
Фурқат шоми зорингдурмен.
3. Қади ҳавосидин гаҳи шажар сари назар қилай,
Юзи хаёлидин гаҳи чаман сари гузар қилай.

Жузвлар — ҳижоларнинг вазифаси ўзларидан каттароқ ритмлик бирлик — рукнларнинг хусусиятларини белгилашдан иборатдир.

Мисол:

Бўл-ди та-аж — V — — фо и ло тун	жуб қи-зиқ ҳан — V — — фо и ло тун	го-ма-лар, — V — фо и лун
Арз э-та-йин — V — — фо и ло тун	эм-ди ё-зиб — V — — фо и ло тун	но-ма-лар. — V — фо и лун

Рукн

Арузшуносликда «ҳижо»дан катта, аммо вазндан кичик ритмик бирлик «рукн» деб юритилади. Бошқача қилиб айтганда, шеър мисраларидаги ҳижолар муайян қонуният асосида гуруҳларга—бўлақларга ажратиб ўқилади. Мисрадаги ана шундай бўлақларни «рукн» деб тушунамиз.

«Рукн» (арабча: *رکن* кўплиги *ارکان* — аркон — устун) бармоқ тизмидаги «стопа»—«туруқ»қа тўғри келади. Рукнда бир ҳижодан тортиб беш ҳижогача бўлади. Мисрадаги рукнлар бир-биридан қисқа сукут — пауза билан ажралади.

Масалан:

Хо-на-қаҳ-да — V — — фо и ло тун	ҳал-қа-и зикр — V — — фо и ло тун	ич-ра ғав-го — V — — фо и ло тун	қил-ди шайх, — V ~ фо и лот
Аҳ-ли дил-лар — V — — фо и ло тун	нақ-ди ав-ко — V — — фо и ло тун	ти-ни яғ-мо — V — — фо и ло тун	қил-ди шайх, — V ~ фо и лот

Демак, бу байтнинг мисраси 4 рукндан иборат.

Рукнлар байтдаги ўрнига қараб махсус атамалар билан юритилади. Биринчи мисранинг биринчи рукни «садр», иккинчи мисранинг биринчи рукни «ибтидо» деб аталади. Байтнинг биринчи мисрасидаги охириги рукни «аруз», иккинчи мисрадаги охириги рукни «зарб» деб аталади. «Садр» билан «аруз» ва «ибтидо» билан «зарб» ўртасидаги руқилар «ҳашв» деб юритилади.

Демак, юқоридаги байтнинг «хонақаҳда»си — «садр»,

«аҳли диллар»и — «ибтидо», биринчи мисрадаги «қилди шайх» — «аруз»; иккинчи мисрадаги «қилди шайх» — «зарб»; «ҳалқаи зикр», «ичра ғавго», «нақди авқо», «тини яғмо» рукнлари «ҳашив»дир.

Алишер Навоий «Мезон-ул авзон»да аруздаги асосий ритмик бўлақлар бўлмиш рукнлар ҳақида тўхталиб, шундай дейди: «Бас мавзуи калом таълифида бу аркон таркибидин ғузир йўқтур ва араб ва ажам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоидиндир ва аруз аҳли ани «афонийл» ва «тафонийл» дерлар ва ул секкиз фаслга мунҳасирдур»¹.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг («Мухтасар»да) айтишича, арузда ўнта асил рукн мавжуд.

Кўпчилик арузчиларнинг таъкидлашича, ўзбек арузида саккизта аслий рукн бор. Саккизта аслий рукннинг ҳар бири махсус арабча ном (мантиқсиз шартли белгилар, қолиплар) билан юритилади. Аруз тизимидаги аслий рукнларнинг номлари, ҳижоларининг тузилиши, парадигмалари ва улардан келиб чиқадиган баҳрлар номи қуйидагича (кейинги бетдаги жадвалга қаранг):

«Аруз рисоласи» («Мухтасар»)да таъкидланишича, фаъувлун, фоъилун, мафоъийлун, мустафъилун, фоъилотун асил рукилари туркий шеърятга дахлдор бўлса, қолган учтаси (мафъувлоту, мафоъилатун, мутафоъилун) туркий шеърят учун хос эмасдир.

Юқорида қайд этилган саккизта аслий рукндан улар ҳижоларининг сонини ва сифатини ўзгартириш йўли билан фаръий (тармоқ) рукнлари ҳосил қилинади. Масалан, мафонийлун (V — — —) аслий рукннинг учинчи чўзиқ бўғинини қисқа бўғинга айлантириш натижасида мафонлун (V — V —) фаръий рукни пайдо бўлади. Асил рукнларда юз берадиган ўзгаришлар «зиҳоф» («зиҳофот») деб аталади ва зиҳофотдан келиб чиқадиган янги рукн эса «фуруъ» (фаръий), яъни тармоқ руки ҳисобланади. Фуруъ қайси зиҳофотдан ҳосил бўлса, шу зиҳофот номининг ўзагидан ясалган атамага эга бўлади.

Зиҳофот ва фуруъларнинг умумий миқдори ҳақида қатъий бир фикр айтиш қийин. Негаки, турли манбаларда улар турли хил кўрсатилган. Бу ўринда Алишер Навоийнинг «Мезон-ул авзон» ва Заҳриддин Муҳам-

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 14- том, 139- бет.

№	Номи	Ҳиджоларнинг тузилиши	парадиг-маси	баҳри
1	Фаулун	Ватади мажмуъ + +сабаби ҳафиф	V — —	мутақориб
2	Фойлун	Сабаби ҳафиф + +ватади мажмуъ	— V —	мутадорик
3	Фойлотун	Сабаби ҳафиф + +ватади мажмуъ + +сабаби ҳафиф	— V — —	рамал
4	Мафойилун	Ватади мажмуъ + +сабаби ҳафиф + +сабаби ҳафиф	V — — —	ҳазаж
5	Мустафъилун	Сабаби ҳафиф + +сабаби ҳафиф + +ватади мажмуъ	— — V —	ражаз
6	Мафиолатун	Ватади мажмуъ + +фосилан суғро	V — V V —	вафир
7	Мутафойлун	Фосилан суғро + +ватади мажмуъ	V V — V —	комил
8	Мафъулоту	Сабаби ҳафиф + +сабаби ҳафиф + +ватади мафруқ	— — — V	—

мад Бобурнинг «Мухтасар» («Аруз рисоласи») асарларида берилган фактлар мўътабардир:

№	Асил руқнлар	«Мезон-ул авзон»		«Мухтасар»	
		Зиҳфот	Фуруъи	Зиҳфот	Фуруъи
1	Фаулун	6	6	7	7
2	Фойлун			4	6
3	Фойлотун	10	15	10	16
4	Мафойилун	11	12	11	12
5	Мустафъилун	9	14	11	18
6	Мафиолатун			8	8
7	Мутафойлун			7	15
8	Мафъулоту	9	14	9	15
	Жами:	45	60	67	98

«Мезон-ул авзон»да мафонйлу, фонлотун, мустафъилун, мафъулоту ва фаулун аслий рукнларининг тавсифи (зиҳофот ва тармоқлари) берилганки, қуйида шуларни келтирамиз.

1. **Мафонйлу** асил **рукни**. Зиҳофоти — ўн битта ва фуруъи — ўн иккита. **Зиҳофоти**:

1) «**қабз**» — мафонйлундан «ий» қисқартирилади — мафолун қолади;

2) «**кафф**» — мафонйлундан «нун» тушиб қолади — мафонйлу қолади;

3) «**харм**» — мафонйлундан «мм» тушиб қолади — фойилун бўлади ва у мафъулу билан алмаштирилади;

4) «**харб**» — мафонйлундан «мм» ва «нун» олиб ташланади — фойилу қолади ва у мафъулу билан алмаштирилади;

5) «**шатр**» — мафонйлундан «мм» ва «й» қисқаради — фонлун қолади;

6) «**ҳазф**» — мафонйлундан охириги сабаби ҳафиф қисқарди — мафонй қолади ва у фаулун билан алмаштирилади;

7) «**каср**» — мафонйлундан охириги сабаби ҳафиф қисқаради, шериги устига сукунлик белгиси қўйилади — мафонйл қолади;

8) «**ҳатм**» — «ҳазф» ва «каср» йиғиндиси — мафонйлундан мафо қолади ва у фаъл билан алмаштирилади;

9) «**жабб**» — мафонйлундан икки сабаби ҳафиф олиб ташланади — мафо қолади ва у фаъл билан алмаштирилади;

10) «**залал**» — «ҳатм» ва «харм»дан таркиб топади — мафонйлундан фоъ қолади;

11) «**батр**» — «жабб» ва «харм»дан тузилади, мафонйлундан фо қолади ва у фаъ билан алмаштирилади.
Фуруъи:

1) мафоъилун — мақбуз; 2) мафоъийлу — макфуф;

$$\begin{array}{c} V - V - \\ V - - V \end{array}$$
3) мафъулун — ахрам; 4) мафъулу — ахраб; 5) фонлун —

$$\begin{array}{c} - - - \\ - - V \\ - V - \end{array}$$
аштар; 6) фаулун — маҳзур; 7) мафонйл — мақсур;

$$\begin{array}{c} - V - \\ V - - \end{array}$$

- 8) фаул — ахтам; 9) фоъ — азалл; 10) фаал — ажабб;
 $\begin{array}{ccc} \vee & & \vee \\ & \sim & \\ & & \vee \end{array}$
 11) фаъ — абтар; 12) мафонйлон — мусаббағ
 $\begin{array}{ccc} & & \vee \\ & & \sim \\ & & \vee \end{array}$

(«Мухтасар»)

2. **Фоилотун асил рукни.** Зиҳофоти — ўнта ва фуруъи — ўн бешта. **Зиҳофоти:** 1) «**хабн**» — аввалги жузвнинг сабаби ҳафифининг сукун ҳарфи тушиб қолади (биринчи чўзиқ ҳижонинг қисқа ҳижога айланиши) — фоилотун — фаилотун; 2) «**кафф**» — бешинчи ҳарф тушиб қолади — фоилотун — фоъилатун; 3) «**шакл**» — «**хабн**» ва «**кафф**»дан тузилади — фоилотун фаъилоту бўлади; 4) «**хазф**» — фоилотундан «то» ва «нун» олиб ташланади, фонло қолади ва у фоъилун билан алмаштирилади; 5) «**каср**» — фоилотундан фонлот қолади ва у фонлон билан алмаштирилади; 6) «**қать**» — фонлотундан сўнги сабаби ҳафиф қисқаради ва ватаднинг сукуни ҳам қисқаради — фонл қолади ва у ҳам фаълун билан алмаштирилади; 7) «**ташъис**» — фоилотун ватадининг икки мутаҳарригидан бири қисқаради, фоъотун (ёки фолотун) қолади ва у ҳам мафъулун билан алмаштирилади; 8) «**жаҳф**» — фонлотун «**хабн**» қилинади, фосила қисқаради — тун қолади ва у фаъ билан алмаштирилади; 9) «**тасбиғ**» — охири жузвнинг сабаби ҳафифига бир ҳарф қўшилади — фоилотун фонлотон бўлади ва у фоилиён билан алмаштирилади; 10) «**рабъ**» — фонлотунда «**қать**» ва «**хабн**» жамланади — фаул қолади.

Фуруъи: 1) фаилотун — махбун; 2) фоилатун — макфуф;

$\begin{array}{ccc} \vee \vee & - & \vee & - & & - & \vee & - & \vee \end{array}$

3) фонлун — маҳзуф;

$\begin{array}{c} - \vee - \\ \vee \vee - \end{array}$

4) фаилун — махбунн маҳзуф; 5) мафъулун — мушаъс;

$\begin{array}{c} \vee \vee - \\ - \vee - \end{array}$

6) фаълон — мақтун мусаббаъ; 7) фаул — марбуи мусаббаъ;

$\begin{array}{c} - \vee \\ - \vee - \end{array}$

$\begin{array}{c} \vee \\ \vee \sim \end{array}$

8) фоилиён (фоилотон) — мусаббағ; 9) фаилотон — махбунн мусаббағ;

$\begin{array}{c} - \vee - \\ - \vee - \end{array}$

$\begin{array}{c} \vee \vee - \\ \vee \vee - \end{array}$

- 10) $\text{fo} \sim$ — мажҳуфи мусаббағ; 11) $\text{fa} \sim$ — мажҳуф;
 12) $\text{fa} \sim \text{lotu}$ — машкул; 13) $\text{fa} \sim \text{lon}$ — маҳбуни
 $\text{V V} \sim \text{V}$ $\text{V V} \sim$
 мақсур; 14) $\text{fo} \sim \text{lon}$ (фоилот) — мақсур;
 $\sim \text{V} \sim$
 15) $\text{fa} \sim \text{lun}$ — мақтуъ.
 $\sim \sim$

3. Мустафъилун асил рукни. Мустафъилуннинг тўқ-қизта зиҳофоти ва ўн тўртта фуруъи мавжуд. **Зиҳофоти:** 1) «хабн» — мустафъилундан мутафъилун қолади ва у мафоъилун билан алмаштирилади; 2) «тайй» — мустафъилуннинг тўртинчи ҳарфи тушиб қолади, мусаъилун қолади ва у муфтаъилун билан алмаштирилади; 3) «қатъ» — мустафъилундан «нун» олиб ташланади, «лом» устига сукунлик белгиси қўйилади, мустафъил қолади ва у ҳам мафъулун билан алмаштирилади; 4) «тахлиъ» — мустафъилун «хабн» ва «қатъ» зиҳофига учрайди, мутафъил қолади ва у ҳам фаъулун билан алмаштирилади; 5) «ҳазаз» — мустафъилундан ватад олиб ташланади, мустаф қолади ва у ҳам фаълун билан алмаштирилади; 6) «рафъ» — мустафъилундан бир сабаби ҳафиф олиб ташланади (унда аввал икки сабаби ҳафиф бўлган), демак, мустафъилундан тафъилун қолади ва у ҳам фоилун билан алмаштирилади; 7) «хабл» — мустафъилундан «син» ва «фо» тушиб қолади («хабн» ва «тайй» зиҳофи юз беради), мутаъилун қолади ва у ҳам фаъилатун билан алмаштирилади; 8) «изола» — мустафъилуннинг охиридаги ватади мажмуъга бир сокин ҳарф орттирилади — мустафъилон бўлади; 9) «тарфил» — мустафъилуннинг ватади мажмуъига бир сабаби ҳафиф изофа қилинади, мустафъилотон бўлади ва у ҳам мустафъилотун билан алмаштирилади.

Мустафъилуннинг тармоқ рукнлари (фуруъи): 1) $\text{ma} \sim \text{fo} \sim \text{lun}$ — маҳбун; 2) $\text{mu} \sim \text{fta} \sim \text{lon}$ — матвий; 3) $\text{ma} \sim \text{fu} \sim \text{lun}$ — мақтуъ; 4) $\text{fa} \sim \text{ulun}$ — мухаллоъ; 5) $\text{fa} \sim \text{ilun}$ — маҳзуз; 6) $\text{fo} \sim \text{ilun}$ — марфуъ; 7) $\text{fo} \sim \text{latun}$ — маҳбул;
 $\text{V} \sim \text{V} \sim$ $\sim \text{V} \sim$ $\text{V} \sim \text{V} \sim$
 $\text{V} \sim \text{V} \sim$ $\sim \text{V} \sim$ $\text{V} \sim \text{V} \sim$

- 8) мафоилон — махбуни музол; 9) мустафъилон —
 $V - V \sim$ — — $V \sim$
музол; 10) фаоилотон — махбули музол; 11) мафонло-
 $V V V \sim$
тун — махбуни мураффал; 12) муфтаилотун — матви-
 $V - V - -$ — $V V -$
ийн мураффил; 13) мустафъилотун — мураффал;
— — $V - -$
14) фаълун — ахапа.
— —

4. **Мафъулоту асил рукни.** Зиҳофоти тўққизта ва фуруи ўн тўртта. **Зиҳофоти:** 1) «хабн» — мафъулоту мафъилотуга айлантирилади ва у мафоъилу билан алмаштирилади; 2) «тайй» — мафъулоту мафъилотуга айлантирилади ва у фоилоту билан алмаштирилади; 3) «хабл» — мафъулотуда «хабн» ва «тайй» ҳодисаси юз беради, маъилоту бўлади ва у ҳам фаилоту билан алмаштирилади; 4) «вақф» — мафъулотудан «то» олинди, мафъуло қолади ва у мафъулон билан алмаштирилади; 5) «касф» — мафъулотудан «то» олиб ташланади ва у мафъулун билан алмаштирилади; 6) «салм» — мафъулотудан ватад олиб ташланади — мафъу қолади ва у фаълун билан алмаштирилади; 7) «жазъ» — мафъулотунинг иккала сабаби олиб ташланади ва «то»сига сукунлик белгиси қўйилади, лот қолади ва у фоъ билан алмаштирилади; 8) «наҳр» — мафъулотунинг иккала сабаби олиб ташланади ва «то» устига сокинлик белгиси қўйилади — ло қолади ва у фаъ билан алмаштирилади; 9) «рафъ» мафъулотунинг биринчи сабаби қисқартирилади — улоту қолади ва у мафъулу билан алмаштирилади.

- Фуруи:** 1) Мафонйлу — махбун; 2) фоилоту — мат-
 $V - - \sim$ — $V - V$
вий; 3) фаилоту — махбул; 4) мафъулун — макшуф;
 $V V - V$ — — —
5) мафъулон — мавқуф; 6) мафъулу — марфу; 7) фаъ-
— — \sim — — V
лун — аслам; 8) фаъ — манхур; 9) фоъ — маждуъ;
— — — — — \sim

10) фаулун — махбуни макшуф; 11) фаулон — махбуни
 V — — V — ~
 мавқуф; 12) фоилун — матвийн макшуф; 13) фоилон —
 — V — — V ~
 матвийн мавқуф; 14) фаулун — махбуни матвийн мак-
 V V —
 шуф.

5. **Фаулун асил рукни.** Фаулун рукнининг зиҳофоти ҳам, фуруъи ҳам олтиадандир. **Зиҳофоти:** 1) «қабз» — фаулун фаулуга айлантрилади («лом» устига замма қўйилади); 2) «каср» — фаулун фаулга айлантрилади («лом» устига сукунлик белгиси қўйилади); 3) «ҳазф» — фаулун фауга айлантрилади ва у фаул билан алмаштирилади; 4) «салм» — фаулундан «фо» олиб ташланади, улун қолади ва у ҳам фаълун билан алмаштирилади; 5) «сарм» — фаулундан «фо» ва «нун» қисқартирилади, улу қолади ва у фаълун билан алмаштирилади; 6) «батр» — фаулундан ватади мажмуъ қисқартирилади, лун қолади ва у фаъ билан алмаштирилади. **Фуруъи:** 1) фаулу — мақбуз; 2) фаълун — асам; 3) фаул — мақ-
 V — V — — V —
 зуф; 4) фаулу — мақсур; 5) фаълун — асрам; 6) фаъ —
 V ~ V — —
 абтар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Аруз рисоласи» («Мухтасар») да қолган яна учта асил рукн (фоилун, мафоилатун, мутафоилун) ни қисқа-қисқа тавсифлаган. Ул будур:

6. **Фоилун асил рукни.** Зиҳофоти — тўртта: хабн, қатъ, ҳазаз, изола. **Фуруъи** олтига: фаулун — махбун; фаълун — мақтуъ, фаъ — ахазз, фоъилон — музолл, фаълун — махбуни мақту, фаъилон — махбуни музолл.

7. **Мафоилатун асил рукни.** Зиҳофоти — саккизта: асб, ғасб, ақл, нақс, қатф, қасм, жамм, ақс; **фуруъи** — саккизта: мафойилун — маъсуб, муфтаилун — ағсаб, мафоилун — маъқул; мафойилу — манқус, фаълун — мақтуф, мафълун — ақсам фоъилун — ажамм, мафълун — аққас.

8. **Мутафоилун асил рукни.** Зиҳофоти еттита: измор, ҳазаз, қатъ, вақс, жазл, изола, тарфил; **фуруъи** — ўн

бешта: мустафъилун — музмар, фаъилун — ахазз, фаъилотун — мақтауъ, мафонлун — мавқус, муфтаъилун — мажзул, мутафоъилон — музолл, мутафоъилотун — мураффал, фаълун — музмари ахазз, мафъувлун — музмари мақтауъ, мустафъилон — музмари музолл, мустафъилотун — музмари мураффал, мафоъилон — мавқуси музолл, мафоъилотун — мавқуфи мураффал, муфтаъилон — мажзули музолл, муфтаъилотун — мажзуми мураффал.

Демак, асил рукнлар саккизта (шундан ҳам учтаси хориж) бўлса-да, асил рукнларда юз берадиган зиҳофотлар оқибатида келиб чиқадиган фуруъи (тармоқ рукнлар) ниҳоятда кўпдир. Рукнлар (аслий рукнлар ҳам, фаръий рукнлар ҳам) шундай қурлиш материалларидирки, улардан шеър уйлари — байтлар (мисралар, вазнлар) келиб чиқаверади. Рукнлар қанчалик рангбаранг бўлса, улардан таркиб топадиган мисралар ҳам, байтлар ҳам, вазнлар ҳам шу қадар ранго-ранг бўлаверади. Рукнларнинг кўплиги, сержилолиги вазнларнинг бениҳоялигини таъминлайдики, бу адабиётнинг бойлиги ва сержилолиги аломатидир. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун-ул балоға» асарида айтилишича, аслий ва фаръий рукнлардан 366 та вазн келиб чиқар экан.

Вазнларнинг пайдо бўлиши

Абдураҳмон Жомий айтганидек, «вазн билан шеър ўз баданига ноз либосини кияди». Шеър мусиқийлигини вужудга келтиришда ритм қанчалик ҳал қилувчи роль ўйнаса, вазн ҳам ритми яратишда шу қадар муҳим аҳамият касб этади. Вазн ритм, қофия, банд билан узвий боғлиқ ҳолда ўз вазифасини ўтайди.

Аруз тизимида шеърнинг биринчи мисрадаги ҳижо (жузв) ларнинг миқдори ва сифати (қисқа-чўзиқлиги), рукнларнинг сони ва тартибининг бошқа мисраларда муайян қонуният асосида такрорланишидан вазн пайдо бўлади «Аруз рисоласи» («Мухтасар») да Бобур шундай дейди: «Билмак керакким, ажзонинг таълифидин аркон қўяр ва арконнинг такроридин вазн мисраъи ҳосил бўлур. Бу шарт билаким, бу такрор муътадил бўлғай... Ва такрорнинг камроқ адади иккидур ва кўпраки тўрт ва мисраъ мукаррар бўлса, байт бўлур. Бас байте тўрт рукндин, ё олти рукндин, ё секкиз рукндин бўл-

ғай... Ва байттин ғазал ҳосил бўлур, ё қитъа, ё рубоъий, ё қасида, ё ғайри ул»¹.

Англашиларлики, ҳижола гуруҳланиб руқнларни вужудга келтирса, руқнлар уюшувидан вазн мисраси келиб чиқади. Руқнлар такрори қатъий қонуният асосида бўлади. Бир мисрада камида икки руқн, кўпи билан тўрт руқн бўлади ва икки мисра бирикиб бир байт ҳосил қилади. Байтда тўрт руқн, олти руқн, саккиз руқн бўлиши мумкин... Байт — шеър уяси экан, байт тузилишига асосланиб, шеър вазни аниқланади. Шеърнинг биринчи мисрасида ҳижола миқдори ва сифати, руқнлар сони, таркиби ва тартиби қандай бўлса, иккинчи мисрада ҳам шу схема айнан такрорланса — бу шеър содда вазн типига ёзилган бўлади. Аксарият шеърлар содда вазнда ёзилган. Бироқ арузшуносларимизнинг уқтиришича, ҳамма шеърлар ҳам шу тарзда бўлавермайди. Айрим шеърлар «қўшма вазн»да ҳам ёзилган бўлиши мумкин. Агар шеърнинг биринчи мисраси бир вазнда ва иккинчи мисраси бошқа вазнда бўлса — «қўшма вазн» деб юритилади...

Содда вазнлар соф аслий руқн(бир хил руқн ёхуд икки хил руқн)ларнинг муайян қонуният асосида бирикиб келишидан ҳам, аслий руқн ва фаръий руқнларнинг уюшиб такрорланишидан ҳам, соф тармоқ руқнларининг бирикиб келишидан ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Бу ўринда яна бир фактни эшлаш жоиздир. «Мухтасар»да таъкидланишича, аслий руқнларнинг зиҳфоти оқибатида пайдо бўладиган фуруъи вазнлари қирқта экан, «...ул будур: фаъ, фоъ, фаълу, фаъл, фаълун, фаълун, фаъувл, фаъувлу, фаъувлун, фоълун, фаълон, фаълон, фаълоту, мафъувлу, мафъувлун, мафоъилу, мафоъилун, мафоъийл, мафоъийлу, муфтаълун, фаълотун, фоълон, фоълоту, мустафълу, мафоъийлун, мафоъийлун, мустафълун, фоълотун, фаълатун, мафоъилон, муфтаълон, мафъувлон, мафоъийлон, мустафълон, фоъилийон, фаъилийон, мутафоъилон, муфтаълон, мафоъилотун, мустафълотун, мутафоъилотун. Секкиз вазн усулидин беши мунда дохилдур ул: фаъувлун, фоълун, мафоъийлун, мустафълун, фоъи-

¹ Заҳридин Муҳаммад Бобур. Мухтасар (нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасан), Т., «Фан», 1971, 23—24-бетлар.

лотундур. Уч вазн хориждур, ул: мафъувлоту, мафъи-латун, мутафъилундур. Бас жамиъ усули фуруънинг вазни қирқ уч бўлғай»¹.

Мумтоз шеърятимиз вазнларини яратувчи фаол усул (рукн) лар мана шулардан иборат.

Энди арузда ёзилган шеърят вазнларининг пайдо бўлиш жараёнига бир назар ташлайлик.

Юқорида баён қилинган фикрлардан англашиларлики, вазн таркибидаги рукнлар бир хил ёки бир неча хил бўлиши мумкин экан.

Қуйидаги мисолларга эътибор қилайлик:

1.	<table border="0"> <tr><td>Фо-и-ло-тун</td><td> </td><td>фо-и-ло-тун,</td><td> </td><td>фо-и-ло-тун,</td><td> </td><td>фо-и-лун</td></tr> <tr><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> <tr><td>Зулм и-ла қаҳ</td><td> </td><td>ру га-заб из</td><td> </td><td>ҳо-р қил-моқ</td><td> </td><td>шун-ча-лар,</td></tr> <tr><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> <tr><td>О-ши-қи бе</td><td> </td><td>чо-ра-га о</td><td> </td><td>зо-р бер-моқ</td><td> </td><td>шун-ча-лар.</td></tr> <tr><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> </table>	Фо-и-ло-тун		фо-и-ло-тун,		фо-и-ло-тун,		фо-и-лун	— V — —		— V — —		— V — —		— V —	Зулм и-ла қаҳ		ру га-заб из		ҳо-р қил-моқ		шун-ча-лар,	— V — —		— V — —		— V — —		— V —	О-ши-қи бе		чо-ра-га о		зо-р бер-моқ		шун-ча-лар.	— V — —		— V — —		— V — —		— V —	<table border="0"> <tr><td colspan="6"></td><td>} вазни:</td></tr> <tr><td colspan="6"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="6"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="6"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="6"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="6"></td><td></td></tr> </table>							} вазни:																																			
Фо-и-ло-тун		фо-и-ло-тун,		фо-и-ло-тун,		фо-и-лун																																																																																
— V — —		— V — —		— V — —		— V —																																																																																
Зулм и-ла қаҳ		ру га-заб из		ҳо-р қил-моқ		шун-ча-лар,																																																																																
— V — —		— V — —		— V — —		— V —																																																																																
О-ши-қи бе		чо-ра-га о		зо-р бер-моқ		шун-ча-лар.																																																																																
— V — —		— V — —		— V — —		— V —																																																																																
						} вазни:																																																																																

(Муқимий)

2.	<table border="0"> <tr><td>Фо-и-ло-тун,</td><td> </td><td>фо-и-ло-тун</td><td> </td><td>фо-и-лун</td></tr> <tr><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> <tr><td>Чун пар-ри-ю</td><td> </td><td>ҳу-р-дир о</td><td> </td><td>тинг бе-гим,</td></tr> <tr><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> <tr><td>Суръ-ат ич-ра</td><td> </td><td>дев э-рур о</td><td> </td><td>тинг бе-гим.</td></tr> <tr><td>— V — —</td><td> </td><td>— V — —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> </table>	Фо-и-ло-тун,		фо-и-ло-тун		фо-и-лун	— V — —		— V — —		— V —	Чун пар-ри-ю		ҳу-р-дир о		тинг бе-гим,	— V — —		— V — —		— V —	Суръ-ат ич-ра		дев э-рур о		тинг бе-гим.	— V — —		— V — —		— V —	<table border="0"> <tr><td colspan="4"></td><td>} вазни:</td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> </table>					} вазни:																									
Фо-и-ло-тун,		фо-и-ло-тун		фо-и-лун																																																										
— V — —		— V — —		— V —																																																										
Чун пар-ри-ю		ҳу-р-дир о		тинг бе-гим,																																																										
— V — —		— V — —		— V —																																																										
Суръ-ат ич-ра		дев э-рур о		тинг бе-гим.																																																										
— V — —		— V — —		— V —																																																										
				} вазни:																																																										

(Алишер Навоий)

3.	<table border="0"> <tr><td>Фо-и-лун</td><td> </td><td>фо-и-лун</td><td> </td><td>фо-и-лун</td></tr> <tr><td>— V —</td><td> </td><td>— V —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> <tr><td>Фир-қа-тинг</td><td> </td><td>да ме-ни</td><td> </td><td>сўр-ма-динг,</td></tr> <tr><td>— V —</td><td> </td><td>— V —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> <tr><td>Раҳ-м кў</td><td> </td><td>зи-би-лан</td><td> </td><td>кўр-ма-динг.</td></tr> <tr><td>— V —</td><td> </td><td>— V —</td><td> </td><td>— V —</td></tr> </table>	Фо-и-лун		фо-и-лун		фо-и-лун	— V —		— V —		— V —	Фир-қа-тинг		да ме-ни		сўр-ма-динг,	— V —		— V —		— V —	Раҳ-м кў		зи-би-лан		кўр-ма-динг.	— V —		— V —		— V —	<table border="0"> <tr><td colspan="4"></td><td>} вазни:</td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> <tr><td colspan="4"></td><td></td></tr> </table>					} вазни:																									
Фо-и-лун		фо-и-лун		фо-и-лун																																																										
— V —		— V —		— V —																																																										
Фир-қа-тинг		да ме-ни		сўр-ма-динг,																																																										
— V —		— V —		— V —																																																										
Раҳ-м кў		зи-би-лан		кўр-ма-динг.																																																										
— V —		— V —		— V —																																																										
				} вазни:																																																										

(Алишер Навоий)

¹ Б о б у р. Мухтасар, 23- бет.

4.	Мус-тафъ-и-лун — — V — Фар-ё-д-ким — — V — Ай-лар ю-рак — — V —	мус-тафъ-и-лун — — V — гар-ду-ни дун, — — V — бағ-рим-ни хун. — — V —	} вазни:
----	--	--	-------------

(Муқимий)

5.	Мус-тафъ-и-лун — — V — Кўз-дин тў-кул — — V — Раҳ-май-ла-мас — — V —	Мус-тафъ-и-лун — — V — ди қон-ё-шим — — V — ул маҳ-ва-шим — — V —	Мус-тафъ-и-лун — — V — мен муб-та-ло — — V — мен муб-та-ло — — V —	Мус-тафъ-и-лун — — V — қай-га бо-рай, — — V — қай-га бо-рай. — — V —
----	---	--	---	---

(Муқимий)

6.	Фа-у-лун V — — Ҳи-ко-ят V — — Ха-ло-йиқ V — —	фа-у-лун V — — қи-лай тур V — — ҳа-ма маҳ V — —	фа-у-лун V — — фа дав-рон V — — ву ҳай-рон V — —	фа-ул } V — } э-кан, V — э-кан. V —	} вазни:
----	--	--	---	--	-------------

(Муқимий)

7.	Ма-фо-ий-лун V — — — Жу-нун во-ди V — — — Ти-лар-мен бир V — — —	Ма-фо-ий-лун V — — — си-ға ма-йил V — — — йў-ли буз-моқ V — — —	Ма-фо-ий-лун V — — — кў-рар-мен жо V — — — бу-з-ул-ғон V — — —	ма-фо-ий-лун V — — — ни-зо-рим-ни, V — — — рўз-гор-рим-ни. V — — —
----	---	--	---	---

(Алишер Навоий)

8.	Ма-фо-ий-лун V — — — Де-ди: қай-дин V — — — Де-ди: маж-нун V — — —	Ма-фо-ий-лун V — — — се-не маж-ну V — — — ва-тан-дин қай V — — —	фа-у-лун } V — — } ни гум-роҳ? V — — да-о-гоҳ? V — —	} вазни:
----	---	---	---	-------------

(Алишер Навоий)

9.	Мафъ-у-лу — — V	Ма-фо-ий-лу V — — V	Ма-фо-ий-лу V — — V	фа-у-лун V — —
	Ёр бор-ди — — V	ю кўнг-лим-да V — — V	а-нинг но-зи V — — V	қо-либ-тур, V — —
	Ан-доқ-ки — — V	қу-ло-гим тў V — — V	ла о-во-зи V — — V	қо-либ-тур. V — —

(Алишер Навоий)

10.	Фаъ-лун — —	Фа-у-лун V — —	Фаъ-лун — —	Фаъ-у-лун } Вазни: V — —
	Иш-қинг — —	ў-ти-га V — —	куй-го — —	ли кел-дим, V — —
	Ой-дек — —	ю-зинг-ни V — —	кўр-го — —	ли кел-дим. V — —

(Машраб)

Биз юқорида атиги ўнтагина ранг-баранг вазннинг пайдо бўлиш тархини кўздан кечирдик, холос. Демокчи-мизки, мана шу хилда аруз тизимида юзлаб вазнлар пайдо бўлади. Дарҳақиқат, арузда вазнлар жуда кўп ва улар табиятан ранг-барангдир. Улуғ арузшунос Заҳрирдин Муҳаммад Бобурнинг қайд этишича, аруздаги вазнлар сони 537 тага етади. Бу далилнинг ўзиёқ аруз тизими вазнларга ниҳоятда бойлигини кўрсатади.

Б а ҳ р

Умуман баҳр (арабча: بحر ; кўп. . بحار — бухур, بحور — биҳор — денгиз, дарё, вазн) деганда, аруз тизимидаги ўзақлари бир-бирига яқин вазнлар туркуми-ни тушунамиз.

Баҳр ўлчов бирлиги эмас, вазнлар таснифига оид тушунчадир. Илмда умумий хусусиятлари билан бошқалардан фарқ қилувчи бирдан ортиқ нарса, ҳодиса ва тушунчалар алоҳида туркумларга ажратилади. Баҳр ҳам ана шундай мақсадда вужудга келтирилган. Вазнларни баҳрларга бўлишда аслий рукнлар асос қилиб олинган.

Араб адиби ва олими Халил ибн Аҳмад илк дафъа аруздаги 15 баҳрни кашф этган. Ундан сўнг Абулҳасан

Ахфаш арузга «Мутадорик» баҳрини қўшди. Кейинчалик форс шонрлари ўзларининг миллий вазнларини қайта ишлаб (арузга мослаштириб), «қариб», «жадид» ва «мушокил» баҳрларини яратганлар. Шу тариқа арузда 19 баҳр кашф қилинган. Алишер Навоий ҳам аруздаги баҳрлар сонини 19 та деб кўрсатади, Бобур эса 21 та баҳрни қайд этган ва кейинги икки баҳр («ариз» ва «амиқ») машҳур эмаслигини айтган¹. Арузшуносларимиз уқтирганидек, аруз тизимида 19 баҳр машҳурдир:

1. Тавил баҳри (узун баҳр: «V — —»; «V — — —»);
2. Басит баҳри (басит — ёзиқ: «— — V —»; «— V —»);
3. Комил баҳри (комил — тугал, мукамал; ҳаракатли харфлар бу баҳрда тугал бўлади: «V V — V —»);
4. Вофир баҳри (вофир — мўл, кўп; ҳаракатли харфлар бу баҳрда кўп бўлади: «V — V V —»);
5. Мадид баҳри (мадид — чўзиқ: «— V — —»: «— V —»);
6. Рамал баҳри (рамал — туянинг тез ва бир маромда юриши; бу баҳрдаги шеърлар тез ва енгил ўқилади: «— V — —»);
7. Ҳазаж баҳри (ҳазаж — ёқимли, хуш овоз, ёқимли куйлаш: «V — — —»);
8. Ражаз баҳри (ражаз — тезлик ва изтироб: «— — V —»);
9. Мунсарих баҳри (мунсарих — осон; бу баҳрда сабаблар ватадлардан олдин келганлиги учун осон: «— — V —», «— — — V»);
10. Музоринъ баҳри (музоринъ — ўхшаш; бу баҳрда биринчи ва учинчи ватад сабабдан олдин келганлиги учун ҳазажга ўхшайди: «V — — —», «— V — —»);
11. Саринъ баҳри (саринъ — тез; бу баҳрдаги шеър тез ўқилади: «— — V —»; «— — — V»);
12. Мужтасс баҳри (мужтасс — илдиндан қўпорилган: «— — V —»; «— V — —»);
13. Ҳафиф баҳри (ҳафиф — енгил; бу баҳрда ҳам мунсарихдаги хислат бор: «— V — —»; «— — V —»; «— V — —»);

¹ Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун-ул балоға» асарида арузда қирқта баҳр борлигини қайд этган.

14. Муқтазаб баҳри (муқтазаб — кесиб олинган: «— — V»; «— — V —»);
15. Мутақориб баҳри (мутақориб — бир-бирига яқинлашувчи; бу баҳрдаги сабаблар ва ватадлар бир-бирига яқинлашади: «V — —»);
16. Мутадорик баҳри (бир бирини топувчи, бир-бирига ўланувчи: «— V —»);
17. Қариб баҳри (қариб — яқин; тузиллишда музорнъга яқин: «V — — —»; «— V — —»);
18. Жадид баҳри (жадид — янги; кейин пайдо бўлган баҳр «— V — —»; «— — V —»);
19. Мушокил баҳри (мушокил — шаклланган: «— V — —»; «V — — —»).

Юқорида қайд этилган 19 баҳрдан тавил, мадид, басит, вофир, комиллар асосан араб шеърятига мансуб бўлса, қолган баҳрлар форс-тожик ва туркий халқлар шеърятига тегишлидир.

Одатда, баҳрлар байтдаги рукиларнинг миқдори билан қўшиб номланади. Масалан, рамал баҳридаги байт тўрт рукли бўлса — рамали мураббаъ, олти рукли бўлса — рамали мусаддас, саккиз рукли бўлса — рамали мусамман деб юритилади. Баҳрларнинг ҳар бири бир неча вазндан таркиб топади ва уларнинг ҳар бири моҳиятига қараб махсус номлар билан аталади. Масалан, агар вазн бир аслий рукининг қисқартирилмаган, тўла шаклининг бир неча марта такроридан тузилган бўлса, бундай вазн «солим» (бутун) деб аталади. Масалан: рамали мусамман солим (саккиз рукли бутун рамал). Агар вазнларда (кўпинча, унинг охирида) рукиларнинг бири «кесик» ҳолда, яъни нобутун келса, унинг номига «мақсур» (қусурли, кемтик) қўшимчаси қўшилади. Масалан: рамали мусаддаси мақсур (парадигмаси: фонлотун + фонлотун + фонлон).

Ҳар бир вазннинг номи унинг баҳрига, байтдаги рукиларнинг сони ва зиҳфотига қараб қўйилади. Вазн номидаги биринчи сўз шу вазнга мансуб бўлган баҳрни билдиради. Иккинчиси — байтнинг неча рукли эканлигини кўрсатади. Учинчи ва ундан кейинги сўзлар рукиларнинг зиҳфотини англатади. Агар мисрада тўрт рукли (мафонийлун) вазнининг иккинчи ва тўртинчи рукилари охирги бўғинлари тушириб қолдирилган бўлса, яъни рукилар «ҳазф» деб аталувчи зиҳфга учраган

бўлса, унинг вазини «ҳазажи мусаммани маҳзуф» деб атайдилар (парадигмаси: мафонйлуи — фаулуи — мафонйлуи — фаулуи бўлади).

Баҳрларнинг замнида, асосан, аслий рукнлар туради. Чунончи, фаулуи (V — —) рукнидан мутақориб, фонлуи (— V —) рукнидан мутадорик, мафонйлуи (V — — —) рукнидан ҳазаж, фонлотуи (— V — —) рукнидан рамал, мустафйлуи (— — V —) рукнидан ражаз, мутафонлуи комил, мафонйлатуи (V — — V —) рукнидан (V V — V —) вофир баҳрларидаги вазнлар келиб чиқади.

Шунга кўра, вазнларнинг пайдо бўлиш жараёнида аслий рукнларнинг турли хил уюшуви, миқдори, рангбаранг тартиби, солимлиги ёхуд зиҳфотга учраши каби ҳодисалар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чунончи, аслий рукнларнинг ўзгаришга учраши ва учрамаслигига қараб (вазн)ларни икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин:

1. Солим баҳр (вазн) лар

Солим вазнлар ҳам таркиб топишига кўра икки хил бўлади: а) Бир аслий рукннинг муайян тартибда такрорланиб келишидан таркиб топадиган солим баҳрлар. Масалан, фаулуининг такроридан мутақориб, фонлуининг такроридан мутадорик, мафонйлуидан ҳазаж, фонлотундан рамал, мустафйлуидан ражаз, мутафонлуидан комил, мафонлатундан вофир баҳрлари пайдо бўлади.

Мисоллар:

1. Ражази мусаммани солим:

Су-рат-да-раъ — — V —	но-сан ў-зинг — — V —	мен муб-та-ло — — V —	қай-да бо-рай, — — V —
Ҳам-суҳ-ба-то — — V —	ро сан ў-зинг — — V —	мен муб-та-ло — — V —	қай-да бор-рай, — — V —
мус-тафъ-и-луи	мус-тафъ-и-луи	мус-тафъ-и-луи	мус-тафъ-и-луи

(Муқимий)

2. Ражази мураббаи солим:

Қол-май ша-ҳар		да то-қа-тим,
— — V —		— — V —
Қиш-лоқ чи-қар-		ди-мо-да-тим.
— — V —		— — V —
мус-тафъ-и-лун		мус-тафъ-и-лун
— — V —		— — V —

(Муқимий)

3. Ҳазажи мусаммани солим:

О-чинг-лар мил		ла-ти вай-рои		ни о-бод эт		гу-си мак-таб,
V — — —		V — — —		V — — —		V — — —
Ў-қу-син ёш		ла-ри-миз кўнг		ли-ни шод-эт		гу-си мак-таб.
V — — —		V — — —		V — — —		V — — —
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун

(Аваз)

б) Икки аслий рукнлар такроридан ҳосил бўладиган солим баҳрлар. Бу хил баҳрлар биттадан олинган икки хил рукн такроридан тузилади ёхуд иккита бир хил ва битта бошқа хил рукннинг такроридан ташкил топади. Масалан, фоилотун+мустафъилун рукнлари такрори ҳафиф баҳри, мустафъилун+фоилотун рукнлари такрори мужтасс баҳри, мафонийлун ва фоилотун рукнлари музорий баҳри вазиларини вужудга келтирса, мафонийлун+мафонийлун+фоилотун рукнлари бирикиб, қариб баҳри вазини ва фоилотун+мафонийлун+мафонийлун рукнлари уюшувидан мушокил баҳри вазни пайдо бўлади. Икки хил аслий рукнларнинг бирикиш тартиби ҳам ҳар хил бўлиб, улардан ранг-баранг вазнлар келиб чиқади. Чунончи, қариб баҳри иккита мафонийлун ва битта фоилотун рукнларидан ва сарий баҳри иккита мустафъилун ва битта мафъулоти рукнларидан таркиб топади.

2. Тармоқ рукнли баҳр (вазн) лар.

Бу баҳрлардаги вазиларда ҳам аслий рукн, ҳам фуруъ (тармоқ) рукнлар мавжуд бўлади¹.

¹ Бу ҳақда қисман юқорида тўхталиб ўтганмиз. Яна қаранг: Ҳожнаҳмедов А. Мактабда аруз вазини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978, 99-бет.

Энди ўзбек шеърлятида кенг қўлланилиб келинган айрим баҳрлар хусусидагина қисқа-қисқа тўхталиб ўтайлик.

ҲАЗАЖ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Мафойилун асил рукни бу баҳр вазнларининг асоси-ни ташкил қилади.

Ҳазаж баҳри ниҳоятда хушоҳанг ва ўйноқи вазнлардан таркиб топган. Ҳазажда солим вазнлар ҳам, тармоқ вазнлар ҳам бор.

1. Солим вазнлар:

а) Ҳазажи мураббаъи солим

Ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун
V — — —		V — — —
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун
V — — —		V — — —

б) Ҳазажи мусаддаси солим

Ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун
V — — —		V — — —		V — — —
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун
V — — —		V — — —		V — — —

в) Ҳазажи мусаммани солим

Ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун
V — — —		V — — —		V — — —		V — — —
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун
V — — —		V — — —		V — — —		V — — —

2. Тармоқ рукли вазнлар:

а) Ҳазажи мусаддаси маҳфуз

Ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		фа-у-лун
V — — —		V — — —		V — —
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		фа-у-лун
V — — —		V — — —		V — —

б) Ҳазажи мусаддаси мақсур

Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-л
V — — —	V — — —	V — ~
ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-л
V — — —	V — — —	V — ~

в) Ҳазажи мусаммани ахраб

Мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лун	мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лун
— — V	V — — —	— — V	V — — —
мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лун	мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лун
— — V	V — — —	— — V	V — — —

г) Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лу	ма-фо-ий-лу	фа-у-лун
— — V	V — — V	V — — V	V — —
мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лу	ма-фо-ий-лу	фа-у-лун
— — V	V — — V	V — — V	V — —

д) Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими азалл

Мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	фoъ
— — V	V — — —	V — — —	~
мафъ-у-лу	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	фoъ
— — V	V — — —	V — — —	~

ва бошқалар.

РАЖАЗ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Ражаз баҳри вазнлари асосида мустафъилун аслий рукни так-
рори туради.

1. Солим вазнлар:

а) Ражази мураббаъи солим:

Мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
— — V —	— — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
— — V —	— — V —

б) Ражази мусаддаси солим:

Мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
— — V —	— — V —	— — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
— — V —	— — V —	— — V —

в) Ражази мусаммани солим

Мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
— — V —	— — V —	— — V —	— — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
— — V —	— — V —	— — V —	— — V —

2. Тармоқ рукли вазнлар

а) Ражази мусаммани матвий маҳбун

Муф-та-и-лун	ма-фо-и-лун	муф-та-и-лун	ма-фо-и-лун
— V V —	V — V —	— V V —	V — V —
муф-та-и-лун	ма-фо-и-лун	муф-та-и-лун	ма-фо-и-лун
— V V —	V — V —	— V V —	V — V —

РАМАЛ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Рамал баҳри вазнлари фойлотун аслий рукнининг байтларда турлича такроридан ҳосил бўлади.

1. Солим вазнлар:

а) Рамали мураббаъи солим:

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун
— V — —	— V — —
Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун
— V — —	— V — —

б) Рамали мусаддаси солим:

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун
— V — —	— V — —	— V — —
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун
— V — —	— V — —	— V — —

в) Рамали мусаммани солим:

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун
— V — —	— V — —	— V — —	— V — —
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун
— V — —	— V — —	— V — —	— V — —

2. Тармоқ рукли вазнлар:

а) Рамали мусаммани маҳзуф

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун
— V — —	— V — —	— V — —	— V —
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун
— V — —	— V — —	— V — —	— V —

б) Рамали мусаммани мақсур

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лон
— V — —	— V — —	— V — —	— V ~
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лон
— V — —	— V — —	— V — —	— V ~

в) Рамали мусаммани махбун

Фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун
— V — —	V V — —	V V — —	V V — —
фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун
— V — —	V V — —	V V — —	V V — —

г) Рамали мусаддаси мақсур

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лон
— V — —	— V — —	— V ~
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лон
— V — —	— V — —	— V ~

д) Рамали мусаддаси маҳзуф

Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун
— V — —	— V — —	— V —
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун
— V — —	— V — —	— V —

МУТАҚОРИБ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Мутақориб баҳри вазнлари асосини фаулун аслий рукни такрорлари ташкил қилади.

1. Солим вазн

Мутақориби мусаммани солим

Фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун
V — —	V — —	V — —	V — —
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун
V — —	V — —	V — —	V — —

2. Тармоқ рукнли вазнлар

а) Мутақориби мусаммани мақсур

Фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-ул
V — —	V — —	V — —	V ~
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-ул
V — —	V — —	V — —	V ~

б) Мутақориби мусаммани маҳзуф

Фа-у-лун	фа-ул	фа-у-лун	фа-ул
V — —	V —	V — —	V —
фа-у-лун	фа-ул	фа-у-лун	фа-ул
V — —	V —	V — —	V —

в) Мутақориби мусаммани маҳзуфи аруз ва зарб

Фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фаъл
V — —	V — —	V — —	V —
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фаъл
V — —	V — —	V — —	V —

г) Мутақориби мусаммани мусаббағ

Фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лон
V — —	V — —	V — —	V — ~
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лон
V — —	V — —	V — —	V — ~

ва бошқалар.

Доира

Баҳрлар бир-бирларига яқинлиги ва умумий ўзак хусусиятларига кўра алоҳида-алоҳида гуруҳларга — аруз доираларига бўлинади. Алишер Навоий «Мезон-ул авзон»да аруз тизимидаги 7 доирани тавсифласа, Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Мухтасар» асарида аруз ти-

зимидаги баҳрларни 9 доирага ажратиб текширади. Алишер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур томонидан тавсифланган доиралар қуйидагича:

1) Муттафиқа доираси. Бу доирага мутақориб ва мутадорик баҳрлари киради.

2) Мужталиба доираси. Бу доирага ражаз, рамал, ҳазаж баҳрлари киради.

3) Мужталибаи музоҳафа доираси. Бу доирага рамали махбун, ҳазажи макфуф, разажи матвий баҳрлари киради.

4) Мужталибаи мухтарниъа доираси. Бу доирага ҳазажи мақбуз, рамали макфуф баҳрлари мансуб.

5) Мухталига доираси. Бу доирага вофир ва комил баҳрлари мансуб.

6) Муштабиҳа доираси. Бу доирага басит, тавил, мадид, амиқ, ариз баҳрлари мансуб.

7) Мухталифа доираси. Бу доирага мужтасс, мунсарих, музорниъ, муқтазаб баҳрлари мансуб.

8) Мужтамна доираси. Бу доирага музорниъ, муқтазаб, мужтасс, мушокил, сарниъ, жадид, қариб, мунсорих, ҳафиф баҳрлари мансуб.

9) Мунтазиъа доираси. Бу доирага ҳафиф, мушокил, сарниъ, жадид, қариб баҳрлари мансуб.

Таъкидлаш керакки, Алишер Навоийнинг «Мезон-ул авзон»ига қадар аруз тизимида муъталифа, мухталифа, мунтазиа, муттафиқа, муштабиҳа доиралари кашф қилинган. Навоий ўз асарида яна икки доира («доираи мужтамна» ва «доираи мухталига») борлигини аниқлаган. Заҳриддин Муҳаммад Бобур эса аруз доиралари ҳақидаги таълимотни янада чуқурлаштирди.

Тақтиъ

Тақтиъ (араб. تقطيع — парчалаш, кесниш, бўлакларга бўлиш) шеър мисра (байт)ларини ҳижо (руки)ларга ажратиб, вазнини аниқлаш усули. Шусиз шеър поэтикаси таҳлилига киришиш мумкин эмас.

Тақтиъни тўғри қилиш учун қуйидаги тамойилларга амал қилинади:

1) байтни хатосиз ўқиш;

2) байтни дастлаб аслий ёки тармоқ рукнларидан бирига баробар келадиган бўлаги тўғри ажратиб олиниб, кейин шу рукннинг такрорланиши ёки такрор-

ланмаслиги кузатилади. Агар шу руқн такрорланса, бир хил руқнлардан тузилган мисра «солим» ёки тармоқ баҳрига тегишли бўлади. Агар шу руқнлар такрорланмаса, қуйидаги тўрт ҳолатдан бири бўлади:

- а) икки хил аслий руқндан иборат;
- б) бир хил аслий руқннинг икки тармоғидан иборат;
- в) икки хил аслий руқн тармоқларидан иборат;
- г) бир хил аслий руқн ёки иккинчи хил аслий руқн тармоқларидан иборат;

3) вазн тақозосига кўра, охири «н» билан битган бўғинларнинг «н» ҳарфи узун чўзиқ унлидан сўнг келса, ҳисобга олинмаслиги мумкин. Масалан: жонон — жоно, маҳзун — маҳзу каби;

4) мўлжалланган вазнга тўғри келтириш учун баъзи бир ёпиқ бўғинларга «н» ҳарфи қўшиб ўқилиши мумкин. Мисоллар:

Рамали мусаммани мақсур:

Бир ва-тан-нинг		ўғ-ли-мен-ким,		ҳар та-раф гул		ло-ла боғ,
— V — —		— V — —		— V — —		— V — —
фо-и-ло-тун		фо-и-ло-тун		фо-и-ло-тун		фо-и-лун
Қалб кў-зи-дай		энг қо-рон-ғи		ке-ча-да пор		лап ча-роғ
— V — —		— V — —		— V — —		— V — —
фо-и-ло-тун		фо-и-ло-тун		фо-и-ло-тун		фо-и-лун

(*Фафур Фулом*)

Мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуъ:

Не бўл-ди дар		ди-ма эй бе		ва-фо да-во		қил-санг.
V — V — —		V V — —		V — V — —		— —
ма-фо-и-лун		фа-и-ло-тун		ма-фо-и-лун		фаъ-лун
Ва-фо-ға ваъ-		да қи-либ ваъ		ла-ға ва-фо		қил-санг,
V — V — —		V V — —		V — V — —		— —
ма-фо-и-лун		фа-и-ло-тун		ма-фо-и-лун		фаъ-лун

(*Алишер Навоий*)

Ҳазажи мусаддаси мақсур:

Жа-ҳон-да қол-		ма-ди ул ет		ма-ган илм,
V — — — —		V — — — —		V — — ~
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ийл
Би-либ таҳ-қи		қи-ни касб эт		ма-ган илм.
V — — — —		V — — — —		V — — ~
ма-фо-ий-лун		ма-фо-ий-лун		ма-фо-ийл

(*Алишер Навоий*)

Мутақорибӣ мусаммани асрам:

Э-й ю V — —	зи нас-рин V — —	қо-ма-ти V — —	ша-мшод, V —
фа-и-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фаъ-лу
Не-ча қи	лу-р-сен	жо-но-ма	бе-дод.
V — —	V — —	V — —	V —
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фаъ-лу

(Заҳириддин Муҳаммад Бобур)

Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур:

Не деб тӯ — — V	лу-ной, ю-зунг V — — V	и-ла ҳус-н V — — V	та-ло-шур, V — —
мафъ-у-лу	ма- фо- ий- лу	ма-фо-ий-лу	фа- у- лун
Сен ҳус-ни	ла сен, чун-ки	қу-ёш-дин до	ғи маш-ҳур.
— — V	V — — V	V — — V	V — —
мафъ-у-лу	ма- фо- ий- лу	ма- фо- ий- лу	фа- у- лун

(Атоӣ)

Рамали мусаддаси мақсур:

Гул-ша-нинг-дин — V — —	ел-дек эй раъ- — V — —	но ни-қол, — V ~
фо- и- ло- тун	фо- и- ло- тун	фо- и- лон
Мен ё-мон бор	дим ва-ле сен	ях-ши-қол.
— V — —	— V — —	— V ~
фо- и- ло- тун	фо- и- ло- тун	фо- и- лон

(Алишер Навоӣ)

Рамали мусаммани маҳзуф:

Меҳ-р кӯп кӯр — V — —	гуз-ди-мам-мо — V — —	меҳ-ри-бо-не — V — —	топ-ма-дим, — V —
фо- и- ло- тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо- и- лун
Жон ба-се қил	дим фи-до о	ро-ми-жо-не	топ-ма-дим.
— V — —	— V — —	— V — —	— V —
фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун

(Алишер Навоӣ)

Ражази мураббаи солим:

Ай-ван-ча-лар — — V —	мис-ли ка-так, — — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
Бир йўл-ки о	дам-сиқ-қу-дак.
— — V —	— — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун.

(Муқимӣ)

Мутақориби мусаммани маҳзуф:

О-лай де V — —	са кон-тор V — —	да йўқ бир V — —	па-қир. V —
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-ул
Де-са ол	ма-йин ул	за-ко-лат	ку-тир.
V — —	V — —	V — —	V —
фа-у-лун	фа-у-лун	фа-у-лун	фа-ул

(Муқимий)

Ҳазажи мусаммани солим:

Бу кун-лар бо V — — —	ши-миз-да бир V — — —	са-ҳоб ўл-са V — — —	а-жаб эр-мас, V — — —
ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун
Му-нав-вар зим	ни-да бир о	ф-тоб ўл-са	а-жаб эр-мас.
V — — —	V — — —	V — — —	V — — —
ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун

(Завқий)

Ҳазажи мусаммани аштар:

Кел-ди о — V —	чи-лур чо-ғи V — — —	ўз-ли-гинг — V —	на-мо-ён қил. V — — —
фд- и- лун	ма-фо-ий-лун	фо-и-лун	ма-фо-ий-лун
Пар-ча-лаб	ки-шан-лар-ни	ҳар то-мон	па-ри шоа қил
— V — —	V — — —	— V — —	V — — —
фо- и- лун	ма-фо-ий-лун	фо-и-лун	ма-фо-ий-лун

(Ҳамза)

Мушокили мусаддаси солим:

Қўл-да кет-мон — V — —	а-риғ бўй-лаб V — — —	юр-га-ним-да, V — — —
фо- и- ло- тун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун
Пах-та-зор-га	сув-лар та-раб	тур-га-ним-да.
— V — —	V — — —	V — — —
фо- и- ло- тун	ма-фо-ий- лун	ма-фо-ий- лун

(Ҳабибий)

Рамали мусаммани маҳзуф:

Яш-на-ди бўл — V — —	ди ши-нам бо — V — —	ғу гу-лис-то — V — —	ним мен-нинг, — V — —
фо- и- ло- тун	фо- и- ло- тун	фо- и- ло- тун	фо- и- лун
Ранг-ба-ранг гул	лар би-лан ро	ҳат то-пар жо	ним ме-нинг.
— V — —	— V — —	— V — —	— V — —
фо- и- ло- тун	фо- и- ло- тун	фо- и- ло- тун	фо- и- лун

(Ҳабибий)

Қомили мусаммани солим:

Ча-ма-ним о-нинг	қа-да-минг у-чун	не-ча дас-та гул	би-ла мун-та-зир,
V V — V —	V V — V —	V V — V —	V V — V —
му-тафъ-о-лун	му-тафъ-о-и-лун	му-тафъ-о-и-лун	му-тафъ-о-и-лун
Иў-линг ус-ти-да	ту-ра-ман ку-тиб	кў-ра-ман де-бон	гу-за-рай-ла-санг.
V V — V —	V V — V —	V V — V —	V V — V —
му-тафъ-о-и-лун	му-тафъ-о-и-лун	му-тафъ-о-и-лун	му-тафъ-о-и-лун

(Ҳабибий)

Ражази мусаммани солим:

Бул-бул ча-ман	да нағ-ма-гар,	гул-га қи-либ	ҳар-дам на-зар,
— — V —	— — V —	— — V —	— — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун
Ўз иш-қи-дан	сўз-лар ма-гар	минг тур-ли о	воз ай-ла-ди.
— — V —	— — V —	— — V —	— — V —
мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун	мус-тафъ-и-лун

(Ҳабибий)

Ҳазажи мусаммани солим:

О-либ қўл-лар	га-но-зик соз	у тил-лар-да	ши-рин ял-ла,
V — — —	V — — —	V — — —	V — — —
ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун
Фа-лак-ка ет	гу-дек жўр ай	лаб, о-воз эт	га-ли кел-дик.
V — — —	V — — —	V — — —	V — — —
ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун

(Ҳабибий)

Ўзбек арузи ўзига хос хусусиятлари билан араб арузидан ажралиб туради. Аруздаги шеърни араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувида ёзганда, ҳаракатли ва сукун ҳарфларнинг тегишли тартибига ва кирилл графикасига асосланган ҳозирги ўзбек ёзувида ёзганда, чўзиқ (урғули ва «о» билан битган очиқ ва ёпиқ) ва қисқа (и, ў, а, е билан тугаган урғусиз очиқ) бўғинларнинг мисраларда тартиб билан алмашинишига эътибор қилинади. Ўзбек арузи ўзбек тили табиатига мос ва бармоқ тизимига яқиндир¹.

Аруз — жуда мураккаб ва қийин шеърый тизим. Бироқ, шунга қарамай, аруз тизимини сабр-тоқат ва қунт билан ўрганса бўлади. Зеро, арузни тушунмай ту-

¹ Қаранг: Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар.—Т., «Фан», 1972.

риб, ўзбек мумтоз адабиётини, қисман ҳозирги ўзбек адабиётини ҳам пухта ўрганиб бўлмайди. Чунки, мумтоз шоирларимиз ўз асарларини арузда ёзганлар. Аруз ҳозирги ўзбек шоирларига ҳам жуда қўл келди: Ҳамза, Сўфизода, Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яшин каби шоирлар арузда ҳам яхши шеърлар яратишга муваффақ бўлишган. Усмон Носир, Хуршид, Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий, Восит Саъдулла, Туроб Тўла, Саида Зуннунова, Ўткир Рашид, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Акмал Пўлат, Енғин Мирзо, Пўлат Мўмин, Шўхий, Жамол Камол, Ҳайдар Муҳаммад ва бошқа шоирлар арузда баракали ижод қилишган. Хусусан, Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий, Эркин Воҳидовларнинг арузда тартиб берилган девонлари машҳурдир. Собир Абдуллага «Девон»и учун Ҳамза мукофоти берилган. Демак, аруз замонга муносиб асарлар яратишда шоирларимизга катта имкон бермоқда.

III БОБ. ҚОФИЯ САБОҚЛАРИ

Қофия (ар. *قافية* — қофия — эргашмоқ, пиздан бормоқ) — оҳангдош сўзларнинг шеър мисра (байт, банд)ларида тизимли бўлиб келиши.

Шеърда оҳангдошликни қофиядош сўзлар ҳосил қилади. Қофияланувчи сўзлар ҳам оҳангдошликда, ҳам маъно жиҳатидан тенг бўлавермайди: оҳангдошлик жиҳатидан тенг бўлса, маъно жиҳатидан тенг бўлмайди ва, аксинча, маъно жиҳатидан тенг бўлса, оҳангдошликда фарқ қилади. Қофия ҳосил қилувчи сўзларнинг оҳангдошлиги ўзак билан ўзак орасида, ўзак билан қўшимча ўртасида ва қўшимча билан қўшимча орасида вужудга келади.

Қофия шеър мусиқийлиги ва ритмини таъминловчи муҳим воситалардан биридир. У шеърнинг ғоявий мазмуни, жанри, шакли, композицияси ва мавзуи билан узвий боғлиқ бўлади. Қофиянинг муҳим вазифаси — шеърнинг ғоявий мазмуни билан боғлиқлиги. У шеърда мазмунни гўзал ва таъсирчан ифодалашга хизмат қилади. Қофия шеър ғоясини ташувчи асосий сўзларни мисранинг ўқувчи диққатини ўзига тортадиган ўрнига жойлаштиришни тақозо қилади. Шу тарзда биринчи мисра-

да бошланган шоирона фикр бошқа мисраларда изчил давом этаверади — интиҳосига етказилади. Айни чоқда, қофия бадий такт вазифасини ҳам ўтайди. Бадий такт ўз навбатида шеър ғоясини таъсирчан ва жозибали қилади. Таъкидлаш лозимки, қофияланувчи сўзлар, одатда, шеър ғояси оқимидан келиб чиқади. Қофия шеър мавзунга боғлиқ ҳолда янги сўз ва атамалар ҳисобига лексик жиҳатдан бойиб бораверади.

Қофиянинг яна бир вазифаси шундан иборатки, у шеър қурилишида композицион уюштирувчилик вазифасини ўтайди: мисраларни бир-бирига қовуштириб, шеърнинг яхлит «организми»ни вужудга келтиради — бир бутунликка, тугалликка эришади. Шоир В. Маяковский айтганидек, кенг маънода айтганда, қофия бўлмаса шеър сочилиб кетади. Қофия кишини олдинги мисрага қайтаради, уни эслашга мажбур қилади...

Қофия кўпинча тасвир воситаси бўлиб келиб, шеърнинг бадий жиҳатдан юксак бўлишига ҳисса қўшади, мисраларни хушоҳанг, мусиқий қилади, радифсиз шеърларда ритмик қаторлар охирини кўрсатади... Қофия адабий жанрлар (ғазал, қасида, рубоий, туюқ, қитъа, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, сонет...) ни вужудга келтиришда муҳим роль ўйнайди.

Қофиянинг яна бир вазифаси — шеър интонациясини (оҳангини) юзага келтиришга кўмаклашишдан иборат. Шеърнинг поэтик мазмуни, ундаги сўзлар интонацияси, ритми, вазни ва банд тузилиши билан узвий боғлиқ ҳолдагина қофия ўз вазифасини ўтай олади. Шеърда оҳангдошликни вужудга келтирувчи қофиялар илмда «уюштирувчи қофиялар» ёхуд «хушоҳанг (эвфоник) қофиялар» деб юритиладики, қофиянинг бу хилга арузчилар алоҳида эътибор беришган.

Улуғ ўзбек шоир ва мутафаккири Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonида:

Ҳам қофияси анинг сифоти,
Ҳам барча радифи онинг оти

деб ёзар экан, бу билан дostonдаги қофия ва радифлар бадий ғоя билан чамбарчас боғлиқлигини таъкидлайди. Дарҳақиқат, дostonдаги қофия ва радифларни бир жойга тўплаб маъзи чақиб кўриладиган бўлса, шоирнинг фикрида жон борлиги сезилади. Гўё Қайс ва Лай-

линнинг фожиали севгиси, уларнинг мотамсаро руҳий кечинмалари, дард-ҳасратлари, қонли кўз ёшлари қофия ва радифларга сочилгандай туюлади кишига.

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» қасидасини ўқиганимизда ҳам худди шу ҳодисанинг гувоҳи бўламиз. Қасидадаги қофиядош сўзларга ўзингиз эътибор қилиб кўринг-а: ниҳон — ўзбегим, Тиёншон — ўзбегим, маржон — ўзбегим, Тархон — ўзбегим, хон — ўзбегим, гирён — ўзбегим, қалқон — ўзбегим, вайрон — ўзбегим, қон — ўзбегим, иймон — ўзбегим, Қавкабистон — ўзбегим, нарвон — ўзбегим, султон — ўзбегим, нолон — ўзбегим, тугён — ўзбегим, армон — ўзбегим, афрон — ўзбегим, дoston — ўзбегим, дармон — ўзбегим, шуълаафшон — ўзбегим, мужгон — ўзбегим, деҳқон — ўзбегим, имкон — ўзбегим, ўғлон — ўзбегим, осмон — ўзбегим, Ўзбекистон — ўзбегим, ўзбегим жон ўзбегим...

Булар шунчаки жўн сўзлар мажмун эмас, ўзбек халқини шарафловчи, унинг тарихи ва руҳини ифодаловчи ёлқинли ва жозибали сифатлар — жарангли қофиядош сўзлар. Мана, ҳақиқий қофия санъати! Ана шу қасида матнидан бир байт:

Тарихингдир минг асрлар
Ичра пинҳон ўзбегим,
Сенга тенгдош Помиру
Оқсоч Тиёншон ўзбегим...

Қуйидаги уч шеърини парчага диққат қилинг-а:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди, — а
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор. — б
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар... — б
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар, — б
Бахт тошини чақиб, бунда куч гувиллайди — а

(Ойбек)

Ўхшаши йўқ бу гўзал бўстон, — а
Достонларда битган гулистон. — а
Ўзбекистон дея аталур. — б
Уни севиб эл тилга олур. — б
Чиройлидир гўё ёш келин, — в
Икки дарё ювар кокилин. — в.

(Ҳамид Олимжон)

Завол кўрма, ҳеч қачон, ўлкам,	— а
Завол билмас шу ёшинг билан.	— б
Музаффар бўл, голиб бўл, ўктам,	— а
Дўсту ёринг, қардошинг билан	— б

(А. Орипов)

Ҳар учала шеърӣй парчадан сезилиб турибдики, уч шоир ҳам мағзи тўқ сўзларни қофия қилиб ишлатган — шу тариқа жарангли оҳанг — ритм вужудга келган: қофиядош сўзлар шеър мавзун ва ғоясини ифодалашга тўла хизмат қилдирилган. Чунончи, Ойбек биринчи мисрадаги «гуллайди» сўзини бешинчи мисрадаги «гувиллайди» сўзига ва иккинчи мисрадаги «баҳор», учинчи мисрадаги «соғинар», тўртинчи мисрадаги «чақнар» сўзларини ўзаро оҳангдош қилиб, ритми кучайтирган ва, айни чоғда қофиядош ҳар бир сўз Ўзбекистоннинг у ёхуд бу хислатини ифодалашига эришган: «гуллайди» сўзи Ўзбекистоннинг тупроғи олтинга конлигини, «баҳор» сўзи Ўзбекистон яшнаётган баҳор ўлкаси (ҳатто қишларида ҳам баҳор нафаси уфуриб туриши) ни, «соғинар» сўзи ўлканинг қуёшли диёрлиги билан, «чақнар» сўзи меҳнатсевар ва серғайрат одамлари шижоати-ла ва, ниҳоят, «гувиллайди» сўзи ўлканинг куч-қудрати тошқинлиги билан боғланади — шу тариқа диёримизнинг рангбаранг хислатлари ўз ифодасини топади. Ҳамид Олимжон эса атайлаб ўлкамизни шарафловчи сўзларни оҳангдош қилиб ишлатади: «бўстон» — «гулистон» каби қофиядош сўзлар воситасида диёримизнинг гўзал бўстонга айланганига урғу беради, «келин» — «кокилин» қофиялари орқали Ўзбекистонни ёш келинчакка қиёслайдди, Амв ва Сирдарёдан сув ичадиган водийларни келин кокилига ўхшатади. Ҳа, Ўзбекистон мана шундай беқиёс гўзал ўлка, яшнаган диёр! Шундай кўркем она юрт «Ўзбекистон» деб аталади, уни севиб эл тилга олади («аталур» — «олур»: қофияси мана шунга ишора!).

Абдулла Орипов эса ўз устозлари анъанаси йўлидан бориб, шеърӣй парчадаги «ўлкам» — «ўктам», «ёшинг» — «қардошинг» сўзларини ўзаро қофиялар экан, бу билан ўлкамизнинг ўктамлигига, дўстлик-қардошлиқ диёри эканлигига урғу беради. Хуллас, Ойбек ҳам, Ҳамид Олимжон ҳам, Абдулла Орипов ҳам жарангли қофиядош сўзларни Ўзбекистонни тараннум этишга хиз-

мат қилдирган. Мана шундай оҳангдош сўзларни ҳам гўзал, ҳам мазмундор қофиялар деб тушунмоқ лозим. Демак, қофия шунчаки шеър безағигина эмас, балки унинг мазмунини ифодаловчи таъсирчан восита ҳам экан. Яна ҳам аниқроғи, қофияшеър ритминин, мусиқийлигини кучайтиради — шу тариқа бадний ғоянинг таъсирчан ифодаланишига восита бўлиб хизмат қилади. Қофияланиш тартиби уч шоирда уч хил: Ойбекда: а — б — б — б — а; Ҳамид Олимжонда: а — а, б — б, в — в...; Абдулла Ориповда: а — б — а — б. Ҳаётни ифодаловчи усуллари ҳам уч хил: Ойбекда майин лиризм ва сокинлик устун бўлса, Ҳамид Олимжонда сурурли руҳ ва эҳтирос кучли, Абдулла Ориповда фалсафий мушоҳадакорлик ва драматик ҳиссиёт кўзга ташланиб туради. Шу тариқа, уч шоир бир мавзуда қалам тебратиб, бир-бирига ўхшамайдиган ўзига хос асар ёзишган, яъни Ўзбекистонни ҳар бир шоир ўзича бадний кашф этган.

Қофия — шеър йўлдоши. Шайх Аҳмад Тарозий (XV аср) иборасича, қофия — байт-шеър уйининг устунини. Бироқ ўрта асрлар адабиёти («ҳарора») да ҳам, ҳозирги шеърятимиз («оқ шеър») да ҳам аҳён-аҳёнда бўлсада қофиясиз шеърлар учраб туради. Бундан қатъи назар, қофия шеър тузилишининг энг зарур унсурини эканлигини ёддан чиқармаслик керак. Қофия илмида аруз қофияларини «мумтоз қофиялар» ва бармоқ қофияларини «туркий қофиялар» деб номлаш қабул қилинган.

Шеър қанчалик қадимий бўлса, қофия ҳам ну қадар қадимийдир¹. Ўзбек халқ мақоллари, терма ва қўшиқлари, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган қадимий лирик шеър парчалари юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Қофия санъати билан бир қаторда у ҳақидаги назарий қарашлар ҳам пайдо бўла борган. Ҳамонки, бармоқ туркий халқ (ўзбек) ларнинг туғма вазни экан, унинг қадимий қофияси ҳам туркона бўлганлиги табиийдир. Кейинчалик адабиётимиз тарихига аруз ва унинг ўзига хос қофия санъати (шунингдек, илми) кириб келган ва асрлар давомида ўзбек тили табиатига мослашиб ривож топган. Айни чоқда, араб-форс мумтоз қофия назарияси заминда ўзбек қо-

¹ Туркий қофия тараққиёти ҳақида қаранг: Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий қофия тараққиёти. Т., ТДҲИ, 1994.

фия илми ҳам шакллана борган¹. XX асрда тарихий шариит тақозоси билан рус шеърнати ва у орқали жаҳон шеърнати анъаналари (қофия санъати тажрибалари ва қофия илми ҳам) ўзбек шеърнатида акс-садо берган. Бироқ, ўзбек шеърнати, асосан, Шарқ шеърнати анъаналари заминида шаклланган ва ривож топган. Шундай қилиб, Шарқ мумтоз қофия санъати ва илмида араб ва ажам шеърнати учун муштарик бўлган аломатлар вужудга келган. Бундан араб-форс қофияси билан ўзбек қофиясининг ўзигагина хос аломатлари йўқ экан-да, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Дарҳақиқат, аруз қофиялари билан бармоқ қофиялари ўртасида тафовутлар бор. Чунончи, аруздаги бир шеърда бир хил қофия қўлланилса, бармоқ вазнидаги шеърда бу шарт эмас... Энг муҳими: арузда ҳижолаарнинг миқдори, сифати, тартиби ва рукиларнинг миқдори, тузилиши ва тартиби; бармоқда бўғинлар ва туроқларнинг миқдори, бош туроқ ва туркум тартиби қонуниятларига амал қилинади, бу қонуниятлар ритм ва вазнигагина эмас, қофия санъатига ҳам ўз таъсирини ўтказидади... Бу ҳодиса, шеършуносларимиз айтганларидек, Шарқ мумтоз қофия назариясини бармоқ қофия санъатига татбиқ қилишга монелик қилмайди.

Дарвоқе, қофия — катта илм. Бу илми сабр-тоқат билан эгаллаш керак. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун-ул-балоға» асарида шундай деб ёзганки, буни сира ёддан чиқарманг: «Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъға қофия илмин билмак муҳимдир, зероки табънинг натижаси шеърдур ва шеърнинг асли қофия»². Биз қуйида қофия илмидан олинган тўрт сабоқ билангина танишамиз, холос. Бу сабоқларни тузишда ўзбек шеършунослиги ютуқларидан ижодий озиқланилган.

Биринчи сабоқ

Мумтоз қофия унсурлари

Қофия унсурлари... Унсурлар — қофиянинг «жонитани». Қофия унсурларини қанчалик пухта билсак, қо-

¹ Академик Алибек Рустамовнинг «Қофия нима?» номли рисо-ласида ўзбек мумтоз қофиясининг мухтасар таҳлили берилган. Қараг: Рустамов Алибек. Қофия нима? Т., «Фан», 1976.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 18 март.

фия оламнга киришимиз шу қадар осонлашади. Унсурлар — қофия хазинасининг қалити.

Қофия нуктадонлари уқтиришича, «аруз вазнида ёзилган шеърларда қофия ҳарфлари ҳар вақт ҳаракатли ё ҳаракатсиз ундош ёхуд узун (чўзиқ) унли бўлади; ҳеч вақт қисқа унли бўлмайди. Бармоқ вазнида ёзилган шеърларда бу шарт эмас, яъни қофия ҳарфлари қисқа унли ҳам бўлиб келади»¹. Мумтоз қофия таркибини тўққизта товуш (равий, қайд, дахил, ридф, таъсис, васл, хуруж, мазид, нойира) ташкил қилади. Мазкур унсур (товуш) лар равий атрофида уйғунлашадилар: тўртта ўзак товуш (таъсис, ридф, дахил, қайд) равийдан олдин ва қолган тўрт товуш (васл, хуруж, мазид, нойира) равийдан сўнг келади. Равий — қофиянинг ўқ томири. Араблар қофия деганда равийни тушунар эканларки, бу бежиз эмас. Қофия таркибидаги унсурлар ўз табиатига кўра икки гуруҳга ажралади: муқаййад — ўзак қофия унсурлари ва мутлақ — қўшимчали қофия унсурлари. Қофия мана шу унсурларнинг бирикишидан таркиб топади.

Энди муқаййад ва мутлақ қофия унсурларни бирма-бир кўздан кечирайлик.

Муқаййад (ўзак) қофия унсурлари

Муқаййад қофия унсурлари: равий, дахил, қайд, ридф ва таъсис. Муқаййад қофия унсурлари, биричидан, қофиядош сўзлар ўзаги (негизи) дан жой олиши ва, иккинчидан, равийдан олдин келиши билан тавсифланади. Шу сабабли бу унсурлар илмда «муқаййад қофия унсурлари» деб юритилади.

1. Равий — қофиянинг композицион маркази. «Равий» атамаси этимология жиҳатидан арабча «риво» сўзидан олинган, луғавий жиҳатдан туяга юк ортишда ишлагиладиган арқон деган маънони ифодалайди: гўё байтга қофияни шу товуш билан боғлайдилар². Арузчиларнинг айтишларича, биринчи навбатда, ҳаракатсиз ундошлар ва чўзиқ унлилар («о», «у», «ў») ва, баъзи

¹ Мирзаев С. Ўзбек адабиётида қофия. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1972, 5-сон, 87-бет.

² Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1972, 5-сон, 87-бет.

ҳолларда, қисқа унлилар ҳам равий бўлиб келади. Ра-
вий, асосан, бир товушнинг қофиядош сўзларда айнан
такроридан, баъзан эшитилиши бир-бирига яқин бўлган
товушларнинг алмашилиши (чунончи, «Бобурнома»да
айтилишича, «т»—«д», «ғ»—«қ», «қ»—«к» га ўтар
экан) дан пайдо бўлади. Равий ўзак билан ўзак қофия-
ланганда ҳар бир ўзак охирида, қўшимчали ўзак билан
қўшимчали ўзак қофияланганда ўзак билан қўшимча
чегарасида, қўшимчали ўзак билан қўшимча жуфтлан-
ганда ҳар иккаласининг охирида ва, ниҳоят, қўшимча
билан қўшимча оҳангдош бўлганда шу қўшимчалар
охирида (такрорланувчида) келади.

Баъзи мисоллар:

Толиб, филҳол қилдилар хабар фош,
Ки ориқда бурунғидек қазор тош.

(«Хамса»)

Байтдаги «фош» ва «тош» сўзлари — қофия ва шу
сўзларнинг охиридаги «ш» товуши — равийдир.

Севги шундай навбаҳорки,
Ул тикандин гул қилур,
Тошга жону тил бағишлаб,
Зоғни ҳам булбул қилур.

(Эркин Воҳидов)

Байтдаги «гул» билан «булбул» ўзак сўзлари қофия-
ланган: «гул» ва «булбул»даги сўнгги «л» товуши — ра-
вий.

Бу янглиғ ерда меҳнат ортар эди,
Ясаб ўтгунча заҳмат тортар эди.

(«Хамса»)

«Ортар» ва «тортар» қофиядош ўзак-сўзларининг сўнг-
ги «р» товуши — равийдир.

Бирор ерким туганса эрди хоро,
Ерида туфроқ ўлса ошкоро.

(«Хамса»)

Байтдаги «хоро» ва «ошкоро» қофиядош сўзларида-
ги сўнгги чўзиқ унли товуш «о» — равийдир.

Замони тинмоғин қилди баҳона,
Ки етгайму ул ошуби замона.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «баҳона» ва «замона» қофиядош сўзларига сўнгги товуш — «а» — қисқа унли — равийдир.

Ёрнинг ошуфтаси ваҳм айламас ўз жонидин,
Жон фироқи саҳлдур, айрилмасун жононидин.

(Нодира)

Ҳазилнинг кейинги байтлари (иккинчи мисралари) даги сўнгги сўз («ёнидин», «зиндонидин», «баёнидин», «бепоёнидин», «тўфонидин», «ҳижронидин») биринчи байтдаги «жонидин» ва «жононидин» сўзларига оҳангдош бўлиб келганки, бу қофиядош сўзлар ўзагидаги «н» товуши равийдир.

Бармоқда ёзилган шеърларнинг қофиялари ҳам равийли бўлиши мумкин. Бир мисол:

Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман сал ранг кетса юзимдан,
Йўл юрсаму, сал яшашдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан.

(Ҳамид Олимжон)

Банддаги «кўзимдан», «юзимдан» ва «ўзимдан» оҳангдош сўзлари қофия. Қофиядош сўзлардаги «з» ўзак товуши — равий. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида қофиянинг йигирмадан ортиқ хили қўлланилган бўлиб, уларнинг бари равийли экан¹.

Воҳид Табризий «Жами мухтасар» асариде айтишича, «қофия ўзакдаги битта ҳарфдир, ҳам араблар бу ҳарфни равий деб айтадилар... ва шеър равий ҳарфисиз тўғри бўлмайди. Бу ҳарфни шундай такрорлаш керакки, ҳар бир байтдаги муайян бир ўринга қўйилган бўлсин. Равий қилинган ҳарф сўзнинг ўзига тегишли бўлади, агар бу ҳарф у сўздан олиб ташланса, сўз ўз маъносини йўқотади»².

¹ Мирҳайдаров Ҳ. Яна қофия ва шеър системаси ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1976, 2-сон, 64—66-бетлар.

² Табризий Воҳид. Джами мухтасар. М., 1959. 77—78-бетлар.

Биз юқорида қофиядаги бир товушнинг айнан такрирдан иборат бўлган равийларни қайд қилдик, холос. Амалда равий икки хил товушдан пайдо бўлиши ҳам мумкин. Масалан, п — б: кўп — суруб (Махмур, Таъриффи вилояти Қурама): ч — ж: қаринч — ганж (Қутб. Хусрав ва Ширин) ва бошқалар¹.

2. Таъсис — асосламоқ, мустаҳкамламоқ. Масалан, «зойил» билан «қойил», «қобил» билан «қотил» сўзлари қофияланганда: «л» — равий, «и» — қисқа унли товуш, «й» ва «б» — «т» товушлари ҳаракатли ундошлар, «о» товуши — таъсис бўлади.

Ки эй биздин санга етган малолат,
Етишмай бизга сандин жуз хижолат.

(«Хамса»)

Байтдаги қофиядош «малолат» билан «хижолат» сўзларида: «т» — равий, «а» — қисқа унли, «л» — ҳаракатли ундош ва, ниҳоят, «о» — чўзиқ унли — таъсисдир.

Мисолдан англашиларлики, равийдан олдинги (қисқа унли мустасно қилинганда) ҳаракатли ундош ёнидаги «о» чўзиқ унлиси таъсис бўлар экан. Араб шеъриятида қофиядош сўзларнинг бирида таъсис қўлланилса, бошқаларида ҳам таъсис бўлиши талаб қилинса, форс ва ўзбек қофияларида бу қонунга амал қилинавермайди. Масалан, бир ғазалнинг айрим қофияларида таъсис қўлланилса, бошқаларида таъсис бўлиши шарт эмас. Чунончи, Алишер Навоийнинг

Икки кўз манзилнинг, эй моҳи маҳлил,
Кўнгулга азм қил манзил-ба манзил.

байти билан бошланувчи ғазалининг «қотил», «зойил», «оқил», «хойил» оҳангдош сўзларида «о» таъсис ишлатилган бўлса, қолган қофиялари («маҳлил», «манзил», «бисмил») да таъсис йўқ.

3. Ридф — отга мингашиш. Қофиядош сўзларда (ёпиқ бўғинда) ундош равийдан олдин келган чўзиқ унли товуш ридф деб юритилади. Ридфнинг қуйидаги турлари мавжуд:

а) Ридф-и аслий. Қофиядаги ундош равий олдида келган «о» чўзиқ унлиси ва вазн тақозосига кўра чўзиқ

¹ Адабиёт назарияси, 2- том. Т., «Фан», 1979, 371—372- бетлар.

унлига айланган «у», «ў», «и», «э» товушлари ридф-и аслий деб юритилади. Масалан, «боғ» билан «чироғ» қофиясидаги «о» товуши, «нобуд» билан «вужуд» қофиясидаги «у» товуши, «зўр» билан «кўр» қофиясидаги «ў» товуши, «азиз» билан «лазиз» қофиясидаги «и» товуши, «дарвеш» билан «беш» қофиясидаги «е» товуши ридф-и аслийдир.

Масалан:

«О» ридф-и:

Эй Мажнунунг хираддин озод,
Оҳи берибон хирадни барбод.

(«Хамса»)

Роҳати руҳ эрур нашъан роҳ,
Бода ичмак керак, эй аҳли салоҳ.

(Нодира)

«У» ридф-и:

Қимга фойда беҳуда жунун
Ва дунёга ғавғо солишдан.
Айримлардан қўрқмасман бу кун,
Мен қўрқаман севиб қолишдан.

(А. Орипов)

Биринчи ва учинчи мисралардаги «жунун» билан «кун» қофия бўлиб келган. Қофиядаги «у» ридфдир.

«Ў» ридф-и:

Базмида бу нав дўш-бардўш,
Шаҳлар бори ёндашиб қадаҳ нўш.

(«Хамса»)

«Е» ридф-и:

Тулуъ этти чу ул рахшанда хуршед,
Адам шомига бўлди шамъи жовид.

(«Хамса»)

б) Ридф-и зойид-и муфрад.

Равийга олд томонидан унлисиз қўшилган ундош товуш («қайд»ни мустасно қилганда) ридф-и зойид-и муфрад деб юритилади. Масалан, «ақл» билан «нақл» қофиясидаги «қ», «илм» билан «хилм» қофиясидаги «л» товуши ридф-и зойид-и муфраддир. Мисол:

Юз неъмат қилмоқ учун шурбу акл,
Ҳар бирисига яна бир таъму шакл.

(«Хамса»)

Гаҳким илм дарёси топиб мавж,
Ети қот ер туби қолиб тўқуз авж.

(«Хамса»)

в) Ридф-и зойид-и мураккаб.

Равий билан аслий ридф орасида желадиган ундош товуш («х», «р», «с», «ш», «ф», «н») мураккаб ридфли муқайяд қофия бўлади. Масалан, «рост» билан «ост», «дўст» билан «пўст» қофияларидаги «с» товуши, «гўшт» билан «пўшт» қофиясидаги «ш» товуши ридф-и зойид-и мураккабдир. Мисоллар:

Бурунги икки юз хорокани руст,
Таширлар эрди сингон хорани чуст.

(«Хамса»)

Битилган сўз эрур боштин оёқ рост,
Бу навъ эрмиш азалда тангрига хост.

(«Хамса»)

Меваға мағз ўлса бўлур пўст ҳам,
Кимсага ҳам душман ўлур, дўст ҳам.

(«Хамса»)

Эшитгач гоҳ бу ўтлуғ фасона,
Агар бошидин урса ўт забона.

(«Хамса»)

4. Қайд — боғлаш. Равийдан олдин келган «б», «н», «з», «р», «с», «ф», «х», «ш», «ғ», «ҳ» ундош товушлари қайд деб юритилади. Қайд олдида ҳамма вақт қисқа унли товуш бўлиб, у ҳам қофиядош сўзларда такрорланиб келади. Масалан, «бахт» билан «тахт», «жазм» билан «азм», «барқ» билан «ғарқ» қофияларидаги «х», «з», «р» ундош товушлари қайддир. Мисол:

Оразинг муштоқидур бу кўзки бўлмиш дардманд,
Гарчи бордур дардлиғ кўзга ёруғлиқдин газанд.

(Алишер Навоий)

«Дардманд» билан «газанд» қофиясидаги «д» товуши — равий, ундан олдинги «н» товуши — қайд ва «а» — қисқа унли товушдир.

Чун чекти бу ерга навхан дард,
Бўлди яна ақлу ҳушдин фард.

(«Хамса»)

Бу қофиядаги «д» — равий, «р» — қайд, «а» — қисқа унлидир.

Эмдики бу икки тошибон рахт,
Анда урубон жунун шаҳи тахт.

(«Хамса»)

Бу қофиядаги «т» — равий, «х» — қайд, «а» — қисқа унли.

Навфал сўзиким қилиб эдинг забт,
Мендин эмас эди воқиъ ул хабт.

(«Хамса»)

Юқоридаги «забт» ва «хабт» қофияларида: «т» — равий, «б» — қайд ва «а» қисқа унли товушлари қўлланилган.

Ешти расани жиҳозидин чуст,
Ўз бўйнига боғлади ани руст.

(«Хамса»)

Юқоридаги «чуст» билан «руст» сўзлари қофиядош. Қофиядаги «т» — равий, «с» — қайд, «у» — қисқа унли.

Ким келгусидир бути пари чеҳр,
Андоқки ҳамал фазосиға меҳр.

(«Хамса»)

«Чеҳр» ва «меҳр» қофиясидаги «р» — равий, «ҳ» — қайд ва «е» — қисқа унли товушдир.

5. Дахил — орага кирувчи, суқилувчи. Қофияда равий билан таъсис ўртасига суқилиб кирувчи ҳаракатли ундош товуш дахил деб юритилади. Масалан, «золим» — «олим» қофиясида «м» — равий, «о» — чўзиқ унли ва «л» — дахилдир.

Бас сени аввал ул қилиб зоҳир,
Сенга ҳам аввал ўлди ҳам охир.

(«Хамса»)

Юқоридаги байтда «зоҳир» ва «охир» сўзлари — қофия. Қофиядаги «р» товуши — равий, «о» чўзиқ унлиси — «х»—«ҳ» ҳаракатли ундоши — дахилдир.

Қофияда дахилнинг ҳаммаша бирдек мос келавериши шарт эмас. Масалан, «қодир»—«собир» қофия бўлиши мумкин. Бунда «р»—равий, «о»—таъсис, «д»—«б» дахилдир. Демак, дахилда ҳаракатли ундош товуш айнан такрорланмаслиги (оҳангдош товуш билан алмашиниши) ҳам мумкин экан. Масалан:

Ҳам сенинг мулкунга эрур дохил,
Моли ҳар йил хазонаға восил.

(«Хамса»)

Қофиядаги «х» билан «с» дахиллари бир ундош товушнинг айнан такрори эмас, балки оҳангдошлиги яқинроқ бўлган ҳаракатли ундошлар такроридир. Бироқ, таъсисли қофиянинг дахили айнан такрорланса, қофиянинг жарангдорлиги янада ортиши шубҳасиздир¹.

Бўлмаса рухсат, ўлғунча оғаҳ,
Кетгудекмен бошим олиб ноғаҳ.

(«Хамса»)

Байтдаги «оғаҳ» ва «ноғаҳ» сўзлари таъсисли қофия («ҳ»—равий, «о»—таъсис, «г»—дахил). Бу ўринда «г» дахили айнан такрорланиб, қофиянинг жарангдорлигини оширишга хизмат қилган.

Ул зиёфат тариқида моҳир,
Онча мардумлиқ айлади зоҳир.

(«Хамса»)

Бу байтдаги қофия янада жаранглироқдир. Ҳатто, таъсисли қофиядош сўзларнинг бирида дахил бўлиб, бошқасида тушиб қолиши ҳам мумкин.

Мутлақ (қўшимчали) қофия унсурлари

Мутлақ қофия унсур (товуш) ларининг ўзига хос жиҳати шундаки, улар, албатта, қофия ўзаги (ёхуд негизи) ни хотималовчи равийдан сўнг келади (кўпинча ўзакка қўшимча сифатида бириктирилади ёхуд алоҳида

¹ Рустамов А. Қофия нима? Т., «Фан», 1978, 14-бет.

келиши ҳам мумкин). Шу важдан мазкур товушлар мутлақ (қўшимчали) қофия унсурлари ҳисобланади. Арузчиларнинг айтишларича, равийдан сўнг келадиган товушларни (мутлақ қофия унсурларини) қуйидаги ҳолатлардан ахтариш керак:

а) «Исmlарнинг охирига қўшиладиган **-и** (қалами), **-им** (қаламим), **-инг** (унинг) каби эгалик қўшимчаларидан;

б) **-дан**, **-да** каби келишик қўшимчаларидан;

в) кўплик қўшимчаси **-лар** дан;

г) нисбат қўшимчаси **-лиғ** дан;

д) **-иб** (бориб), **-он** (борибон), **-миш** (келмиш), **-ди** (келди) каби феъл қўшимчаларидан»¹.

Мутлақ қофия унсурлари (васл, хуруж, мазид, нойира) қуйидагича тавсифланади:

1. **Васл** — улаш. Равийдан кейин келиб, унга воситасиз ёки воситали боғланадиган товушлар васллардир. Булар қуйидагича бўлади:

а) Воситасиз боғланадиган васл — унли равий билан ундош васл ёки унли васл билан ундош равий тўғридан-тўғри (воситасиз — боғловчисиз) уланади:

Ул Ганжада ганждек ниҳони,
Беш ганж қўюб, вале нишони.

(«Хамса»)

Байтдаги «ниҳони» — «нишони» қофиясида «н» ундоши — равий, сўнгги «и» унлиси воситасиз васллардир.

б) Воситали боғланган васл — ёпиқ ўзак қофия равийси (ундоши) билан васл (ундош) ни қисқа унли товуш боғлайди:

Ул пари пайкар ҳажридин жаҳоним бўлди талх.

Шарбати лаълидин айру коми жоним бўлди талх.

(Нодира)

Байтдаги «жаҳоним» — «жоним» қофия. Ундаги «н» товуши — равий, «им» эгалик қўшимчасидаги «м» воситали васл, «и» қисқа унлиси воситадир.

2. **Хуруж** — чиқиш. Қофияда васлдан сўнг келган ҳаракатсиз ундош ёки чўзиқ унли товуш хуруж деб

¹ Мирзаев Содиқ. Ўзбек адабиётида қофия. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 1972, 5-сон, 87-бет.

юритилади. Хуруж билан васл ундош товушлардан ифодаланган бўлса, уларнинг ўртасида (вазн талаби билан) қисқа унли товуш келиши мумкин. Мисоллар:

Ҳам олма юзунгни ул макондин,
Бошингни дағи ул осмондин.

(«Хамса»)

Бу байтда «макондин»—«осмондин» қофияси қўлланилган: «макон»—«осмон» сўзлари — ўзак, «дин»— қўшимча; ўзакдаги «н» товуши — равий, қўшимчадаги «д» воситасиз васл, «и» қисқа унли товуш, «н» товуши — хуруж.

Иккимиз отосининг ризоси,
Солмиш санга бу иш ибтилоси.

(«Хамса»)

Байтдаги «ризоси»—«ибтилоси» қофиясидаги «о» товуши — равий, «с» товуши — васл, «и» унлиси хуруждир.

3. Мазид — орттирилган. Қофияда хуруждан кейин келган ундош ва вазнда чўзиқ бўлган унли товуш мазид деб юритилади. Масалан, «топмадим»—«ёпмадим» қофиясидаги «м», «билмасдан»,—«келмасдан» қофиясидаги «н», «қароғинда»—«сўроғинда» қофиясидаги «а» товуши мазид ҳисобланади. Мисоллар:

Яъни: бу жунун фасонасидин,
Расволиқ ўти забонасидин.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «фасонасидин»—«забонасидин» сўзлари қофия («фасона»—«забона»— ўзак, «сидин»— қўшимча; ўзакдаги сўнгги «а»— равий, қўшимчадаги «с»—воситасиз васл, «д»— хуруж, «н»— мазиддир).

Эй Аторид, ўп остонимни,
Қўйғил олимға жузвдонимни.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «остонимни»—«жузвдонимни» сўзлари қофия; «остон»—«жузвдон»— ўзак, «-имни»— қўшимча; ўзакдаги сўнгги «о»— ридф, «н»— равий, қўшимчасидаги «м» воситали васл, «н» (сўнггиси)— хуруж, «и»— мазиддир.

4. Нойира — ўзини четга олувчи. Мазиддан кейин

келган ундош ва вазнда чўзинқ ҳисобланган унли товушлар (улар қанча бўлишидан қатъи назар) нойира деб юритилади. Масалан, «компронлиғлар»—«нотавонлиғлар» қофиясида: «н»—равий, ундан олдинги «о»—ридф, равийдан сўнгги «л»—воситасиз васл, «ғ»—хурж, «л»—(сўнгги)—мазид ва «р»—нойира бўлади.

Кўруб ул ранг резлик ишларини,
Тароғ кулмакка очиб тишларини.

(«Хамса»)

Байтдаги «ишларини»—«тишларини» сўзлари — қофия («иш» ва «тиш» - ўзак, «ларини»—қўшимча; ўзакдаги «иш»—равий, қўшимчадаги «л»—воситасиз васл, «р»—хурж, «н»—мазид, «и»—нойира).

Иккинчи сабоқ

Мумтоз қофия типлари ва турлари

Ўзбек шеърнятида қофиянинг ранг-баранг кўринишлари мавжуд. Уларни тасниф қилмасдан туриб ўрганиш мушкул. Шунга кўра, гапни қофия таснифидан бошлаган маъжул.

Маълумки, қофия сўзлардан таркиб топади. Сўз эса соф ўзак (негиз) ли ёхуд қўшимчали бўлади. Ўзак ва қўшимча иштирокига кўра қофиялар икки типга бўлинади. Қофия сўз ўзакларидан таркиб топган бўлса, муқайяд — ўзак қофиялар ва қўшимчали сўзлардан иборат бўлса, мутлақ қофиялар деб юритилади. Муқайяд қофия ва мутлақ қофия, асосан, мумтоз қофия типларидир. (Бармоқдаги шеър қофияси ҳам бундан бутунлай мустасно эмас.) Айни чоғда, ҳар бир қофия типи уларда иштирок этган унсур (товуш) лар тақозосига кўра бир қанча гуруҳларга ажраладики, буларни илмда қофия турлари деб аташ жонздир. Шу тариқа, муқайяд қофия ва мутлақ қофия типларининг ҳар бирида анчагина қофия турлари борлиги аниқ бўлиб қолади¹.

¹ Лекин уларнинг миқдорини аниқ айтиш мушкул. Негаки, шеършунослигимизда ҳанузгача қофия таснифи, типлари ва турлари миқдори (ҳатто тип билан тур тушунчалари) борасида бир хилликка эришилганича йўқ. (Шеършунос олимларимиздан С. Мирзаев, А. Рустамов, У. Тўйчиев, Ҳ. Мирҳайдаров, Б. Саримсоқовнинг қофияга доир тадқиқотларини қийслаб кўринг.)

Муқаййад қофия типи ва унинг турлари

Муқаййад қофиянинг ўзига хослиги шундаки, унда, биринчидан, фақат муқаййад (ўзак) қофия унсур (товуш) лари ва, иккинчидан, соф ўзак-негиз иштирок этади. Шеърятимизда қофиянинг бу типи (мутлақ қофия типига нисбатан) кенг тарқалган.

Муқаййад қофия типининг бир неча кўринишлари борки, улар қуйидагича тавсифланади:

1. Муқаййади мужаррад қофия.

Мужаррад қофия, биринчидан, якка ўзакдан ва иккинчидан, қисқа унли товушга таянадиган ёпиқ бўғиндан таркиб топади. Масалан, «тан»—«Ватан» қофиясининг сўнгги бўғини («тан»—«тан») ёпиқ ва «а» қисқа унли товушга таянган. Қофиянинг бу хилида, кўпинча, равий ҳаракатсиз ундош товушдан ифодаланади. («тан»—«Ватан» қофиясида «н» товуши — равий — ҳаракатсиз ундош). Бундай қофиялар «мужаррад», яъни яланғоч қофия деб юритилади.

Мисоллар:

Ул деб не ўқуб варақда мутлақ,
Бу деб неки кўнглига солиб ҳақ.

(«Хамса»)

Нопармон булутлардан қолмади асар,
Секин ёйилиб тушиди салқин кузги кеч...
Қуёшнинг сўнгги тиғи сувларда юзар,
Байрам башоратидан берилган севинч...

(Амин Умарий)

2. Қофия-и муқаййади муассаса — таъсисли (мустаҳкам) ўзак қофия. Бу хил қофияда равийдан олдин бир ҳаракатли ундош бўлиб, ундан илгари бир чўзиқ унли («о») келади:

Эрур гор ичра Суқротн ягона,
Дема Суқрот, Буқротн замона.

(«Хамса»)

Дўстим содда, жуда тўпори,
Бўйи-бастн қўйиб қўйгандай.

Саъва бўлиб сайрар дутори,
Тўтининг ҳам бағрин ўйгандай.

(Амин Умарий)

3. Таъсисли ва дахилли муаййад қофия.

Бу қофия таъсисли ва дахилли ўзак товушлардан таркиб топади. Масалан, «қойил»—«зойил» қофиясида: «л»—равий, «о»—чўзиқ унлиси — таъсис, «и»—дахил. Мисол:

Бори бир ёну бу ёнки ногоҳ,
Шаҳ ўлса бу ажаб ҳолимдин огоҳ.

(«Хамса»)

«Ногоҳ»—«огоҳ» қофиясида: «ҳ»—равий, «г»—дахил, «о»—чўзиқ унлиси — таъсис.

Жажжи ўғилчасин етаклаб олиб,
Ота шошар эди қайгадир тонгда.
Қимдир қаршисидан чиқди жар солиб:
— Хўрозқанд сотаман, қолма армонда.

(Абдулла Орипов)

Бу банднинг биринчи («олиб») ва учинчи («солиб») мисралари таъсисли ва дахилли («б»—равий, «л»—дахил, «о»—таъсис) қофияли бўлса, иккинчи («тонгда») ва тўртинчи («армонда») мисралари мутлақ қофиялидир.

4. Ридф-и аслийли муқаййад қофия. Бу қофия ридф-и аслий унсурлари иштирокида пайдо бўлади. Мисол:

Ки аждар қилди жисмин оташ олуд,
Замона деви солди бошига дуд.

(«Хамса»)

«Ой қуёшга сочмаган игна,
Қуёш ойга пуркамаган кул».
Бу кун ҳар иккиси қалин дўст,
Ип ешолмас булбул ва на гул.

(Амин Умарий)

5. Ридф-и муфрадли муқаййад қофия. Бу қофиянинг таркибида ридф-и муфрад унсури мавжуд бўлади. Мисол:

Чу дарёи раҳматқа солғанда мавж,
Қуруқ қолмаини не ҳазизу не авж.

(«Хамса»)

6. Ридф-и мураккабли муқаййад қофия. Бу хил қофия таркибида ридф-и мураккаб унсурлари бўлади. Мисол:

Кемаларни қирғоқга боғлаб руст,
Халқу амволнини чиқорди дуруст.

(«Хамса»)

7. Қайдли муқаййад қофия. Бундай қофиялар таркибида қайд унсури мавжуд бўлади. Мисол:

Гаҳ Тур уза ламъа кўргузуб барқ,
Андоқ ёрубонки, меҳрдин шарқ.

(«Хамса»)

Ким мактаб аро хужаста фарзанд,
Бўлғай бори илмдин баруманд.

(«Хамса»)

Лек асру ҳай ичра эрди побаст,
Дарс ичра топиб каломи пайваст.

(«Хамса»)

Мутлақ қофия типи ва унинг турлари

Мутлақ қофия таркибида ўзак (негиз) дан ташқари қўшимча — (васл, хуруж, мазид, нойира) лардан бири ёхуд бир нечаси бўлади. Мутлақ қофия таркибини қайси қўшимча ташкил қилган бўлса, қофия ҳам шу қўшимча — унсур номи билан юритилади. Мутлақ қофия типига мансуб бўлган қофия турлари қуйидагича тавсифланади:

1. Мутлақ-и мужаррад қофия — қўшимчали (мутлақ) якка қофия. Бу хил қофиянинг тузилиши: қофиянинг ўзагига унли билан бошланувчи бир ёпиқ бўғин («рағбат-им»—«нисбат-им») ёки ўзакка «а», «и», «о», «э» виллиларидан бири тиркалади («кун-и»—«тун-и» каби). Мисол:

Кимники, айлай дер эсанг маҳрам-инг,
Қўп синамай айламағил ҳамдам-инг.

(«Хамса»)

Зулмат аро ботиниму зоҳир-им,
Турфа буқим, ўйла тилаб хотир-им.

(«Хамса»)

Маҳзи латофатдин улиб хилқат-и,
Халқи жаҳон аҳлига ҳақ раҳмат-и.

(«Хамса»)

Ки ишқ аҳлидин ўлғай дoston-е,
Муҳаббат хайлидин қолғай нишон-е.

(«Хамса»)

Ҳадангининг марг тайридин нишон-а,
Адув жисмини айлаб ошиён-а.

(«Хамса»)

2. Таъсисли мутлақ қофия. Бу қофия ўзагида таъсис унсури мавжуд бўлиб, қўшимчалардан бири билан бирикиб келади. Мисол:

Ки чун Фарҳод ул кўрғонга борди,
Нингоҳбонлар била зиндонга борди.

(«Хамса»)

3. Таъсис ва дахилли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида таъсис билан дахил унсури билан бирикиб келади. Мисол:

Қучуб қуйни аро бағри қарони,
Анга деб бағри куйган можарони.

(«Хамса»)

4. Ридф-и аслийли мутлақ қофия. Бундай қофия ўзагида аслий ридф бўлади ва қўшимча билан бирикади. Мисол:

Танимдек куймаса жисми низоринг,
Ту ну анжум недур дуду шароринг.

(«Хамса»)

5. Ридф-и муфрадли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида ридф-и муфрад унсури бўлиб, қўшимчалардан бири билан бирикиб келади:

Сипеҳр ўртаб жаҳони бенавони,
Кули бирла қаро айлаб ҳавони.

(«Хамса»)

6. Ридф-и мураккабли мутлақ қофия. Бу қофия ўзагида ридф-и мураккаб унсури бўлади ва у қўшимчаларнинг бири билан бирикади:

Қилди адам манзили кошонаси,
Ҳар бирисин биргина қуш донаси.

(«Хамса»)

7. Қайдли мутлақ қофия. Бундай қофия ўзагида албатта қайд унсури иштирок этади ва унда қўшимча бўлади. Мисол:

Бориб сургач фусунлиқ можаро-ни,
Атоға қизни, ўғулға ано-ни.

(«Хамса»)

8. Хуружли мутлақ қофия. Бу хил қофия қўшимчаси таркибида хуруж унсури мавжуд бўлади. Мисол:

Кечинг ҳар неки қилмишмен жафо-дин,
Қўюнг жонимға миннатлар вафо-дин.

(«Хамса»)

9. Таъсис ва хуружли мутлақ қофия. Бу хил қофиянинг ўзагида таъсис ва қўшимчасида хуруж унсури бўлади. Мисол:

Кўруб ул зору бекас мотам-идин,
Ки ҳайвон беҳ вафосиз одам-идин.

(«Хамса»)

Гадоға нотавонлиғ бўлди рўзи,
Ғаниға комронлиғ бўлди рўзи.

(«Хамса»)

10. Таъсис, дахил ва хуружли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида таъсис, дахил ва қўшимчасида хуруж унсури бўлиши шарт.

Мисол:

Магар шаҳ лутфи ўқ ёвар лиқ этгай,
Менинг журмумға узр овар-лиқ этгай.

(«Хамса»)

11. Ридф-и аслий ва хуружли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида ридф-и аслий ва қўшимчасида хуруж унсури бўлиши керак.

Мисол:

Олиб эгнига маҳдин нозанин-лар,
Юруб оллида гирён маҳ жабин-лар.

(«Хамса»)

12. Ридф-и мураккаб ва хуружли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида ридф-и мураккаб ва қўшимчасида хуруж унсури бўлиши лозим.

Мисол:

Кабутар йўқ, у кабутархонадур ул,
Дема анжуманки, сочқон донадур ул.

(«Хамса»)

13. Қайд ва хуружли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида қайд ва қўшимчасида хуруж унсури бўлади. Мисол:

Чун воқиф ўлуб бу можаро-ға,
Мушкин хутаба кириб аро-ға.

(«Хамса»)

14. Мазидли мутлақ қофия. Бу хил қофия қўшимчасида албатта мазид унсури бўлиши керак. Мисол:

Булоқ она — Ер сийна-сидан,
Шеър сингари қайнаб оқади.
Сувнинг кумуш онна-сидан,
Меҳрим бўлиб қуёш боқади.

(Эркин Воҳидов)

15. Таъсис ва мазидли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида таъсис ва қўшимчасида мазид унсури бўлади. Мисол:

Ул сўз демайин малолат-идин,
Боқмай отаға хижолат-идин.

(«Хамса»)

16. Таъсис, дахил ва мазидли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида таъсис, дахил ва қўшимчасида мазид бўлади. Мисол:

Оҳи елимға чарх соврулубон,
Ўзи ҳижрон ўтиға қоврулубон.

(«Хамса»)

Байтдаги «соврулубон»—«қоврулубон» сўзлари қофия («соврул»—«қоврул»— ўзак, «убон»— қўшимча; ўзакдаги «о» товуши — таъсис, «в» товуши — дахил, «л» товуши — равий, қўшимчадаги «у»— товуши воситасиз васл, «б» товуши — хуруж, «и» товуши — мазид).

17. Ридф-и аслий ва мазидли мутлақ қофия. Бу хил қофиянинг ўзагида ридф-и аслий ва қўшимчасида мазид унсури бўлиши лозим.

Мисол:

Шоҳид анга жилвада паррон-лиғи,
Илиг-оёғнинг доғи пинҳон-лиғи.

(«Хамса»)

Байтдаги «парронлиғи»—«пинҳонлиғи» сўзлари қофия («паррон»—«ниҳон»— ўзак, «лиғи»— қўшимча; ўзакдаги «н» товуши — равий, «о» товуши — ридф-и аслий ва қўшимчадаги сўнгги «и» товуши — мазиддир).

18. Қайд ва мазидли қофия. Бу хил қофия ўзагида қайд ва қўшимчасида мазид унсури бўлиши лозим.

Мисол:

Қи қойил эрур сўнгги фарзандимиз,
Билик марзандин барумандимиз.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «фарзандимиз»—«барумандимиз» сўзлари қофия; «фарзанд»—«баруманд»— ўзак, «имиз»— қўшимча, ўзакдаги «д» товуши — равий, ундан олдинги «н» товуши — қайд, қайддан олдинги «а» товуши — қисқа унли; қўшимчадаги «н» товуши — воситасиз васл, «м» товуши — хуруж ва «з» товуши — мазид.

19. Ридф-и мураккаб ва мазидли мутлақ қофия. Бу хил қофия ўзагида ридф-и мураккаб ва қўшимчасида мазид унсуллари бўлиши лозим. Мисол:

Анинг ройиқим бўйла софийдурур,
Бу сўзлар хирадқа мунофийдурур.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «софийдурур»—«мунофийдурур» сўзлари қофия; «софий», «мунофий»— ўзак, «дурур»— қўшимча; ўзакдаги «й» товуши — равий; «ф» товуши — ридф-и мураккаб, «о» товуши — аслий ридф; қўшимчадаги «д» товуши — воситасиз васл, ўртадаги «р» товуши — хуруж, сўнгги «р» товуши — мазид.

20. Нойирали мутлақ қофия. Қофиянинг бу хили қўшимчасида, албатта, нойира товуши (ёхуд товушлари) бўлиши шарт. Мисол:

Ҳар табу тобики ул шамъи шабистон-имдадур,
Тоблар дурким дамо-дам риштаи жон-имдадур,

(Нодира)

Байтдаги «шабистонимдадур»—«жонимдадур» сўзлари — қофия; «шабистон»—«жон»— ўзак; -имдадур— қўшимчадаги воситали васл — «м» товуши, «д» товуши (ўртадаги)— хуруж, сўнгги «д» товуши — мазид, «р» товуши — нойира.

21. Таъсисли ва нойирали мутлақ қофия. Бундай қофия ўзагида таъсис ва қўшимчасида нойира бўлиши керак. Мисол:

Шуълаи шамъи руҳинг моҳи муноввардаккина,
Қоматингни нахли шамшоду санобардаккина.

(Фурқат)

Юқоридаги «муноввардаккина»—«санобардаккина» қофиясининг ўзаги («муноввар»—«санобар») даги «о» товуши — таъсис, «р» товуши — равий; қўшимчаси («даккина») даги «д» товуши — воситасиз васл, биринчи «к» товуши — хуруж, иккинчи «к» товуши — мазид, «на»— нойира.

22. Таъсис, дахил ва нойирали мутлақ қофия. Бу хил қофиянинг ўзагида таъсис, дахил ва қўшимчасида нойира унсурлари бўлади. Мисол:

Дунёға келиб лойиға билмай ботақолдим,
Дармон йўқидин неча оғиз сўз қотақолдим.

(Машраб)

Байтдаги «ботақолдим»—«қотақолдим» сўзлари қофия; «бота»—«қота»— ўзак, «қолдим»— қўшимча; ўзакдаги «а»— равий, «т»— дахил, «о»— таъсис, қўшимчадаги «қ»— воситасиз васл, «л»— хуруж, «д»— мазид, «м»— нойира.

23. Қайд ва нойирали мутлақ қофия. Бундай қофиянинг ўзагида қайд ва қўшимчасида нойира унсурини бўлиши керак. Мисол:

Аларни чу мундоқ севундурдилар,
Шаҳ олинда тўққуз юкундурдилар.

(«Хамса»)

Бу байтда «севундурдилар»—«юкундурдилар» сўзлари қофия; «севун», «юкун»— ўзак, «-дурдилар»— қўшимча; ўзакдаги «н»— равий, «в» («к») — қайд; қўшимчадаги биринчи «д»— воситасиз васл, «р»—хуруж, иккинчи «д»— мазид, «лар»— нойира.

Ҳажр эди ишқ ичра мен кўрган балолардин бири,
Ишқ ойинида дерлар беҳаёлардин бири.

(Нодира)

Бу қофия ўзаги («бало»—«беҳаё») даги «о»— равий, «ҳ» («л») — қайд; қўшимчасидаги («-лардин») «л»— воситасиз васл, «р»— хуруж, «д»— мазид, «н»— нойира.

24. Ридф-и аслий ва нойирали мутлақ қофия. Бу хил қофиянинг ўзагида ридф-и аслий ва қўшимчасида нойира унсурлари бўлади. Мисол:

Шеваи меҳру вафо дилдорлардиндур ғалат,
Зулфи сунбул орази гулнорлардиндур ғалат.

(Фурқат)

Байтдаги «дилдорлардиндур»—«гулнорлардиндур» сўзлари — қофия; «дилдор»—«гулнор»— ўзак, «-лардиндур» қўшимча; ўзакдаги «о»— ридф-и аслий ва қўшимчадаги («р»—равийдан кейин келган) «л»— воситасиз васл, «р»— хуруж, «д»— мазид, «ндур»— нойира.

25. Ридф-и мураккаб ва нойирали мутлақ қофия. Бундай қофия ўзагида ридф-и мураккаб ва қўшимчасида нойира бўлади. Мисол:

Кўрсат жамолнинг мастоналарга,
Ишқингда куйган парвоналарга.

(Машраб)

Бу байтдаги «мастоналарга»—«парвоналарга» сўзлари қофия; «мастона»—«парвона» сўзлари ўзак, «-ларга»— қўшимча, ўзакдаги сўнгги «а» равий, «н»— мураккаб ридф, «о» ридф-и аслий, қўшимчасидаги «л»— воситасиз васл, «р»— хуруж, «г»— мазид ва «а»— нойира.

Юқорида ўзбек мумтоз қофиясининг муқайяд ва мутлақ типлари ва уларнинг турлари билан танишиб чиқдик, холос. Шериятимизда қофиянинг бошқа кў-

ринишлари ҳам йўқ эмас. Чунончи, қўшимчали ўзак билан қўшимча, қўшимча билан қўшимча қофияланиши ҳоллари ҳам учраб турадики, булар ҳақида тўхталмадик.

Қофия санъатида бўғин (ҳижо) лар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Негаки, ҳар қандай қофия ҳам бўғин-ҳижолардан, бўғин-ҳижолар эса товушлардан таркиб топади. Агар биз юқорида қофия табиатини белгилашда муқаййад-ўзак ва мутлақ қўшимчали қофия унсурларининг ҳал қилувчи аҳамият касб этганлигини кўриб ўтган бўлсак, энди, гарчи йўл-йўлакай бўлса-да, бўғинларнинг қофияда тутган ўрни ҳақида бир-икки оғиз гап айтайлик.

Бармоқдаги шеър қофиясида бўғинларнинг миқдори ва тартибига эътибор қилинса, аруз қофиясида ҳижоларнинг ҳам миқдорига, ҳам сифатига, ҳам тартибига аҳамият берилади. Бўғин (ҳижо) лар миқдори — бармоқ ва аруз учун муштарак аломат. Масалага шу нуқтан назардан қараганда, ўзбек шеъриятида қофиянинг бир қатор хиллари борлиги кўзга ташланиб туради. Масалан:

а) Бир бўғинли қофия:

Ёрдин ҳижрон чекар ушшоқи зор, эй дўстлар,
Неча тортай ҳажр чун йўқ менда ёр, эй дўстлар.

(Алишер Навоий)

б) Икки бўғинли қофия:

Дилбаро, бошинг уза чун тожи султон кокулунг,
Ганжи ҳуснингни қилур оламга эҳсон кокулунг.

(Фурқат)

в) Уч бўғинли қофия:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳрим дарду балосин кўрмадим.

(Алишер Навоий)

г) Кўп бўғинли қофия:

Ҳажр эди ишқ ичра мен кўрган балолардин бири,
Дард водийсида мен чеккан жафолардин бири.

(Нодира)

д) Бўгинлар миқдори тенг бўлмаган қофия

Ғазаб бирланки ул жонон келур мастона-мастона ,
Хаёлимда танимга жон келур мастона-мастона.

(Муқимий)

Тўлқинлар қутурсин, майли беомон,
Менинг қисматимни кўмолмагай у.
Барибир, ёнингга қайтаман омон,
Мовий кўзларингга чўмгали мангу.

(Абдулла Орипов)

Учинчи сабоқ

Қофия санъатлари

Қофия санъатлари қофиядош сўзларнинг хушоҳанглиги ва жарангдорлиги, умуман, образлилигини таъминловчи воситалардандир. Шеъринтимизда қофияда ишлатиладиган ранг-баранг санъатлар мавжуд. Уларни, шартли равишда, қуйидагича тасниф ва тавсиф қилиш йўли билан ўрганиш мумкин:

1. Қофия безаклари

1. Зулқофиятайн — зийнатли қўш қофия. Атоуллоҳ Хусайний «Бадойиъу-с-санойиъ» асарида ёзишича, «зулқофиятайн деб ул шеърни айтурларким, анда икки қофияни лозим кўргайлар ва охири қофиядан олдинги қофияда тўхталганда назмнинг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишини шарт қилмағайлар...»¹. Мисол:

Кўнгилга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнглума эрмиш қаро бало сочинг.

(Бобур)

Олмазорлар гулин тўкади,
Мева боғлаб шохин букади.

Ботирлари канал қазади,
Шоирлари ғазал ёзади.
Қуйчилари ўқийди ялла,
Жувонлари айтади алла.

¹ Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. Т., 1981, 83- бет.

Пазандаси ёпади ширмон,
Қарилари кутади меҳмон.

(Ҳамид Олимжон)

Юқорида келтирилган байтлардаги остига чизилган сўзларга эътибор қилинг-а: Заҳириддин Муҳаммад Бобур байтининг биринчи мисрасидаги «бало» ва «қаро» сўзлари (икки сўз) иккинчи мисрасидаги «қаро» ва «бало» сўзлари билан қофияланган («бало» билан «қаро»; «қаро» билан «бало»). Айни чоқда биринчи мисрасидаги «бало» билан «қаро» ва иккинчи мисрадаги «қаро» билан «бало» сўзлари ҳам ўзаро оҳангдошир. Демак, байтда биргина эмас, икки қофия ишлатилган. Шоир Ҳамид Олимжондан келтирилган байтларда ҳам худди шу ҳодиса юз берган: биринчи байтда «гулин» билан «шохин», «тўқади» билан «буқади», иккинчи байтда «канал» билан «ғазал», «қазади» билан «ёзади»; учинчи байтда «ўқийди» билан «айтади», «ялла» билан «алла» ва, ниҳоят, тўртинчи байтда «ёпади» билан «кутади», «ширмон» билан «меҳмон» сўзлари қофияланиб келган — ҳар бир байтда бир сўз эмас, икки сўз қофиядош, яъни қўш қофия бўлган. Қўш қофия ҳар иккала шеър маъносини қанчалик бўрттирганига, хуш-оҳанглик ва мусиқийликни оширганига эътибор беринг-а! Мана шу санъат қофия илмида «зулқофиятайн», яъни безалган, зийнатланган қўш қофия деб юритилади.

Шеърятимизда зулқофиятайн санъатининг бир неча кўринишлари мавжуд. Чунончи:

а) Байтда икки сўз ўзаро (бир мисра ичида) ва, айни пайтда, мисралараро (биринчи мисрадаги икки сўз иккинчи мисрадаги «ўз шериги» билан) қофиядош бўлиши мумкин. Мисол:

Кўзинг не бало қаро бўлуптур.
Ки жонға қаро бало бўлуптур.

(Алишер Навоий)

Англашиларлики, биринчи мисрада «бало» билан «қаро», иккинчи мисрада «қаро» билан «бало» оҳангдош ва, айни чоқда, биринчи мисрадаги «бало» билан иккинчи мисрадаги «қаро», биринчи мисрадаги «қаро» билан иккинчи мисрадаги «бало» сўзлари қофияланган. Бу — чинакам мумтоз қофия!

б) Жуфт сўзлардан таркиб топган зулқофиятайн:

Кўздин аён нури айнил-яқин,
Сочида ниҳон тоби хаблил-матин.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «айнил-яқин» жуфт сўзи «хабилл-матин» жуфт сўзи билан қофиядош. Демак, жуфт сўзлар асо-сида зулқофиятайн санъати вужудга келган. Шунини ҳам айтиш лозимки, бу хил зулқофиятайнда жуфт сўзлар-нинг ҳар иккала қисми тенг бўлиши ҳам шарт эмас. Мисол:

Қулоққа чалнаар гоҳи-гоҳида
Шундай бир ривоят, шундай бир ўғит:
Ночору ноилож қолган чоғида
Ўзини тошларга урармиш бургут.

(Абдулла Орипов)

«Хамса»дан олинган қуйидаги байтларда ҳам нотў-лиқ жуфт сўзли зулқофиятайнлар қўлланганлигини пай-қаш қийин эмас:

Бўлиб вайрона кўнглум ғам қушидин,
Маломат тоши ёғиб тўш-тўшидин.
Қўп кўргач анинг танида ёра,
Ўз кўнглагин этти пора-пора.

в) Мисрада қофиядош икки сўз ёнма-ён эмас, ало-ҳида-алоҳида келиб, қўшни мисрадаги «ўз шериги» би-лан жипслаштирилади:

Қаро зулфинг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгнинг иштиёқида не сабру не қарорим бор.

(Бобур)

Бу байтда «фироқида», «рўзгорим» ва «иштиёқида», «қарорим» сўзлари мисрада ёнма-ён эмас, алоҳида-ало-ҳида жойлашган бўлиб, мисралараро (яъни «фироқида» билан «иштиёқида», «рўзгорим» билан «қарорим») қо-фиядошликни вужудга келтирганки, бу ҳодиса, айтиш мумкинки, классик зулқофиятайннинг гўзал намунаси-дир.

г) Шеърятда радибли зулқофиятайнлар ҳам учраб туради:

Позаҳр дема, қаро бало ул,
Жон бирла кўнгил аро бало ул.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «қаро» билан «бало», «аро» билан «бало» сўзлари муносабатида оҳангдошлиқ ҳодисаси бор. Айни чоқда, байтда, асосан, «қаро» билан «аро» сўзлари қофиядош; «бало ул» сўзлар бирикмаси шаклан радифдир. Аммо мазкур байтда «бало» сўзи ўзидан олдинги сўз («қаро», «аро») ларга семантик жиҳатдан бирикиб, якка қофияни қўш қофияга айлантирган. Шу тариқа, «бало ул» радифининг бир қисми («бало») зулқофиятайн санъатининг таркибий қисмига айланиб қолган.

д) Шеърятда уч қофиялик байтлар ҳам учраб туради. Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийнинг уқтиришича, «ул шеърниким, анда иккидин ортиқ қофияни лозим қилсалар, ани зулқафовий дерлар...»¹.

Мисол:

Эй бегим, ушбу юз дегил, шамс била қамармудур,
Эй бегим, ушбу сўз дегил, шаҳд била шакармудур.

(Атоий)

Кўриниб турибдики, биринчи мисрада «юз», «шамс», «қамармудур»; иккинчи мисрада «сўз», «шаҳд», «шакармудур» сўзлари ёнма-ён эмас, алоҳида-алоҳида келиб, мисралараро қофиядошлиқ («юз» билан «сўз», «шамс» билан «шаҳд», «қамармудур» билан «шакармудур») вужудга келган. Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийнинг айтишича, «агар икки қофия орасида ҳожиб келтирилса, ул шеърни зулқофиятайн-и маҳжуб дерлар»². Юқоридаги байтда «била» ва «эй бегим, ушбу» сўзлари ҳожибдирким, мазкур қофияни зулқофиятайн-и маҳжуб дейиш мумкин. Бу санъат шеърга, шунингдек қофияга алоҳида образлилик бахш этади.

е) Мумтоз қофия санъатида (ҳозирги замон қофияларида ҳам) рақам қофиялар ҳам учраб туради. Биргина мисол:

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ Бадойиъу-с-санойиъ (форсчадан А. Рустамов таржимаси). Т., Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 84-бет.

² Шу китоб, шу бет.

Аларнинг келиб сони тўққуз-тўқуз,
Яна бир ривоятда ўттуз-тўқуз.

(«Хамса»)

е) Зулқофиятайн санъати фақат байтлардагина эмас,
умуман бандларда қўлланилади. Мисол:

Бошимизда нур сочаётир,
Шон асрнинг шараф байроғи.
Қўлимизда гул очаётир,
Мамлакатнинг семиз тупроғи.

(Амин Умарий)

Бу банддаги «нур» билан «гул», «сочаётир» билан «очаётир» жуфтланиб, зулқофиятайн санъати вужудга келтирилган. Айни чоқда, бандда «байроғи» билан «тупроғи» қофиядошлигида якка қофия вужудга келган. Демак, шоир Амин Умарий бир бандда ҳам зулқофиятайини, ҳам якка қофияни моҳирлик билан қўллаш олган.

2. Тарсиъ-қофия. Аслида тарсиъ-шеър санъатларидан бири. Айни чоқда, тарсиъ қофия санъати ҳамдир. Одатда, тарсиъ усулида яратилган қофиялар «тарсиъ-қофия» деб юритилади. Тарсиъ-қофиянинг ўзига хослиги шундаки, бунда банднинг биринчи мисрасидаги ҳар бир сўз иккинчи мисрадаги «ўз шериги» билан қофияланади. Мисол:

Нишони бенишонлиқдин йироқроқ,
Макони бемаконлиқдин қироқроқ.

(«Хамса»)

Эътибор қилинг-а: байтнинг биринчи мисрасидаги барча сўзлар (сўз ўйини ҳам бор) иккинчи мисрадаги «ўз шериги» билан қофиядош («нишони»—«макони», «бенишонлиқдин»—«бемаконлиқдин», «йироқроқ»—«қироқроқ»). Айни чоқда, «нишон»—«бенишонлиқ»қа, «макон»—«бемаконлиқ»қа зид қўйилиб, маъно кучайтирилмоқда—сўз ўйини шунга имкон бермоқда.

Шеърятда радифли тарсиъ-қофиялар ҳам учраб туради.

Майли нутқум тарабхез айла, ёраб,
Найли қилқим шакаррез айла, ёраб.

(«Хамса»)

Кетур илгимга доғи жоми тавфиқ,
Етур кўнглумга доғи роҳи таҳқиқ.

(«Хамса»)

Гадоға нотавонлиғ бўлди рўзи,
Фаниға комронлиғ бўлди рўзи.

(«Хамса»)

Юқоридаги байтлар ва уларда қўлланилган қофия зийнатларини таҳлил қилиб аниқлаб олинг.

Шоир Машрабнинг «Ишқингда ўлдим» радибли газалининг матлаи тарсий-қофияга ёрқин мисол бўла олади. Мана бу байт:

Шоҳи жаҳоним, ишқингда ўлдим,
Оромни жоним, ишқингда ўлдим.

Қофияда сўз қўллаш санъати

Сўз — қофиянинг қурилиш материали. Шеърятда сўзлар тасвир воситалари бўлганидек, қофияда ҳам сўз, биринчи навбатда, ҳаётни ифодалайдиган қуролдир. Айни чоқда, сўз қофия вазифасига тўла буйсундирилган бўлади. Қофиянинг образлилиги ва таъсирчанлиги ҳам сўз қўллаш санъатига боғлиқ. Шоир миллий тил бойлигини қанчалик чуқур билса, тил бойлигидан қофия яратишда шунчалик моҳирона фойдалана олади.

Энди қофияда сўз қўллаш санъатининг баъзи масалалари билан танишиб чиқайлик. Негаки, бизнингча, қофияда сўзнинг қанчалик жозиба касб этишини англамай туриб, умуман, қофия илмини ўрганиб бўлмайди.

1. Қофияда сўз маънолари.

Қофия таркибидаги сўзлар, одатда, ё асил маъносида, ё кўчма маънода ишлатилади. Шу сабабли қофиялар ҳам икки гуруҳга ажратиб ўрганилади:

а) **Содда қофия.** Шеърда асил маънода қўлланилган сўзлар оҳангдошлиғи «содда қофия» деб юритилади. Мисол:

Бу жаҳондин кетарди чун зулумот,
Ул жаҳон аҳлиға етурди ҳаёт.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «зулумот» ва «ҳаёт» сўзлари, биринчидан, асил маъно (зулумот — зулм, ҳаёт — осойишта яшаш)-ларда келяпти ва, иккинчидан, тўла оҳангдошликни вужудга келтирган.

Ботирлари канал қазади,
Шоирлари ғазал ёзади.

(Ҳамид Олимжон)

Юқоридаги байтда шоир «қазади» деганда йигитлар канал қазади ва «ёзади» деганда шеър ёзишни кўзда тутган — қофиядош сўзлар кўчма маънода эмас, асил маъносида ишлатилган. Айни чоқда, «қазади» ва «ёзади» феълларини бир-бирига жипслаштириб тўла оҳангдошликка эришган.

Шоир Уйғуннинг «Теримчи қизга» шеърдан бир бандни олиб кўрайлик.

Тер чевар қиз, ўтмасин дам, тер!
Бармоқларинг асти толмасин.
Барчасини фронт учун бер!
Бир тола ҳам ерда қолмасин!

Шоирнинг уруш йилларида ёзилган шеърдан олинган юқоридаги бандда биринчи мисрадаги «тер» сўзи учинчи мисрадаги «бер» сўзи билан, иккинчи мисрадаги «толмасин» сўзи тўртинчи мисрадаги «қолмасин» сўзи билан қофияланиб келганки, бу сўзларнинг ҳар бири ўзининг асил маъносида қўлланилган: «тер» — пахтани териб олиш, «бер» — терилган пахтани фронтда ғалабага эришиш учун бериш, «толмасин» — пахта тераётган қўллар чарчамасин ва, ниҳоят, «қолмасин» — пахта ҳосил чаноқда ва ерда қолиб кетмасин деган маънони ифода этади. Мана ҳақиқий содда қофия намунаси!

б) **Тасвирий қофия.** Агар қофиядош сўзлар ўз маъноларида эмас, кўчма маъноларда ишлатилган бўлса, буларни, шартли равишда, тасвирий қофиялар деб юритамиз. Тўғри, юқорида айтганимиздек, шеър қофиясидаги ҳар бир сўз тасвир воситаси бўлади. Бироқ, тасвирий қофиядаги сўзлар махсус бадний тасвир воситалари сифатида келадикки, бу ҳолатни алоҳида эътиборга олмоқ лозим. Бир мисол:

Жануб далалари — жимжима барқут,
Унда емишларнинг туслари гул ранг.

Тонг отган дамларда уфқлар ёқут,
Кечаси кенг осмон, булут-ла кул ранг.

(*Миртемир*)

Шоирнинг «Қирғоқ» шеърдан олинган бу банддаги биринчи мисра («барқут») билан учинчи мисра («ёқут»), иккинчи мисра («гул ранг») билан тўртинчи мисра («кул ранг») қофияланиб келган. Бу қофияни ташкил этган сўзлар («барқут»—«ёқут», «гул»—«кул») эса асил маъноларда эмас, кўчма маъноларда («барқут»— денгиз қирғоқлари бениҳоя кўркам, кўм-кўклинги; «ёқут»— эрта тонгда Қора денгиз уфқларининг ёқутсимон тус олишини; «гул ранг»—қирғоқдаги ўт-ўланларнинг гулсимон товланишини, гўзаллигини; «кул ранг»— тунда соҳилнинг кўкимтир тус олишини англатади) қўлланилган. Демак, қофиядош сўзлар, биринчидан, тасвир воситаси вазифасини ўтаган бўлса, иккинчидан, ўзаро оҳангдошлиги билан қофияни юзага келтирган. Шу тариқа шоир Ялтанинг бениҳоя кўркам манзарасини китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантиришга эришган. Тасвирий ёхуд бадий қофия деганда мана шу ҳодисани назарда тутамиз. «Тасвирий қофия» шеърга чинакамига образлилик, мусиқийлик ва таъсирчанлик бахш этадики, шу вайдан қофиянинг бу тури адабиётда кенг қўлланилади.

2. Қофияда семантик аломатлар

Қофияда қўлланилган сўзлар семантик (маъно) жиҳатидан ранг-баранг кўринишларга эга. Шулардан баъзи бирларини кўздан кечирайлик:

а) **Киноявий қофия.** Қофияда сўз (ёхуд сўзлар) киноявий маънода ишлатилган бўлса, булар киноявий қофия деб юритилади. Мисол:

Менга ўша Омонимни қўй,
Менга ўша ёмонимни қўй.

(*Ҳамид Олимжон*)

б) **Контраст қофия.** Қофиядош сўзлар бир-бирига зид маънони ифода этган бўлса, бундай қофиялар контраст қофия деб юритилади. Мисол:

Тоғ ортига ўтиб кетди кун,
Секин чўқди тоза, салқин тун.

(*Зулфия*)

в) Истиоравий қофия. Қофиядош сўзлар истиоравий хусусият касб этган бўлса, бундай қофия истиоравий қофия деб юритилади. Мисол:

Агар бири ёйса қулочин,
Парвоз қилар кўкларда лочин.

(Ҳамид Олимжон)

г) Тажнис-қофия. Шеърингда тажнис сўзлар (шакли бир хил, маънолари ҳар хил сўзлар — омонимлар)дан таркиб топган оҳангдошлик «тажнис-қофия» деб юритилади. Мисол:

Бодасиз бетобман бу кеча ман,
Лаълинг истаб эмди жондин кечаман.
Соҳили мақсадга етмайманму деб,
Кўз ёшим дарёсида сув кечаман.

(Муқимий)

Бу тўртликда биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралардаги «кечаман» сўзлари шакл жиҳатидан айнан такрорланган, аммо уларнинг ҳар бири бошқа-бошқа маъноларни англатган: «кечаман» сўзи биринчи мисрада «кечқурун — кечаси», иккинчи мисрада «жонимдан воз кечаман» ва тўртинчи мисрада «кўз ёшим дарёсидан кечиб ўтаман» маъносига ишлатилган. Демак, «кечаман» сўзи эпифора (мисра охирида келган қофиясиз сўз такрори) эмас, чинакам қофиянинг ўзидир. Яна ҳам аниғи: «кечаман» сўзлари — тажнис. Қофия тажнис сўзлардан таркиб топган. Шу хил қофиялар илмда тажнис — қофия ҳисобланади.

Бир парча ўт бўлиб бунда кун,
Пахтасига ишлайди ҳар кун.

(Ҳамид Олимжон)

Бу байтда «кун» сўзи такрори қофиядошликни вужудга келтирган. Сўз семантикаси шунга тақозо қилади. Негаки, «кун» сўзи биринчи мисрада «қуёш» маъносини ифодадаласа, иккинчи мисрада «ҳар кун» маъносини билдиради. Тажнис-қофия — мана шу!

Киноявий, контраст, истиоравий, тажнис... қофиялар шеърни ранг-баранг қилади, унга образлилик ва жозибани бахш этади.

3. Қофияда фонетик аломатлар

Оҳангдош сўзлар ўз фонетикасига кўра ранг-баранг бўлади. Шу нуқтан назардан ҳам қофия бир неча кўри-нишларга эгадир. Масалан:

а) **Очиқ қофия.** Қофиядош сўзларнинг охириги бўғинлари унли билан тугаши (очиқ бўғин) натижасида вужудга келадиган қофия илмида **очиқ қофия** деб юритилади. Мисол:

Не сен ўхшаб жаҳонда бир кишига,
Не қилгон ишинг ўхшар эл ишига.

(«Хамса»)

Ой ва йиллар асримиз — жангомаси,
Бизда гуллар ҳар фасл ҳангомаси.
Тожиҳоннинг устида коржомаси.
Икки қўллаб теради, иш мардонаси.

(Амин Умарий)

б) **Ёпиқ қофия.** Қофиядош сўзларнинг охириги бўғинлари ёпиқ, яъни ундош товуш билан тугаши оқибатида пайдо бўладиган қофия илмда **ёпиқ қофия** деб юритилади. Мисол:

Бу янглиғким санга мен ҳамдам ўлдум,
Борн маҳфий ишингга маҳрам ўлдум.

(«Хамса»)

Юрак, сенсан меннинг созим,
Тилимни найга жўр этдинг.
Кўзимга ойна беркитдинг,
Юрак, сенсан ишқибозим.

(Усмон Носир)

в) **Тўлиқ (тўла ёхуд тўқ) қофия.** Қофиядош сўз (бўғин)ларнинг фонетик жиҳатдан тўлиқлиги (кўпинча, оҳангдош сўзларда дастлабки товушлардан бошқалари айнан такрорланиши) оқибатида вужудга келадиган қофия илмда **тўлиқ қофия** деб юритилади.

Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.

(Алишер Навоий)

Кўз тутади далада баҳор,
Булоқлар қайнасин қўйнингда.
Қутмоқдадир эл туриб наҳор,
Қарзи бордир сенинг бўйнингда.

(Ҳамид Олимжон)

Алишер Навоий ва Ҳамид Олимжонлардан келтирилган шеъринг парчалардаги тўлиқ қофиялар («нодире»—«қодире», «баҳор»—«наҳор», «қўйнингда»—«бўйнингда») оҳангдош сўзларнинг биринчи товушлари («н»—«қ», «б»—«н», «қ»—«б»)дан бошқа барча унли ва ундош товушларнинг айнан такроридан пайдо бўлганлигини пайқаш қийин эмас. Бундан барча тўлиқ қофиялар шу тарзда яратилар экан-да, деган хулосага келиб чиқмаслиги лозим (тўлиқ қофия учун оҳангдош сўзларнинг сўнгги бўғинидаги биринчи товушдан кейингилари айнан такрорланса бас). Энди шоир Абдулла Ориповнинг «Теранлик» шеъриндан бир парча олиб кўрайлик:

Теранликни қидирмадим уммонлардан,
Инсонлардан топдим уни, инсонлардан.
Теранлик бу — нур ёғилган юзлардадир.
Теранлик бу — ўйчан боққан кўзлардадир.
Теранлик бу — айтилмаган сўзлардадир.

Эътибор қилинг-а: дастлабки икки мисрада «уммонлардан»—«инсонлардан» сўзлари қофияланган: оҳангдош сўзлардаги дастлабки товушлар («ум»—«инс»)ни мустасно қилганда қолган барча унли ва ундош товушлар («онлардан») айнан такрорланиб тўлиқ қофиядошлик вужудга келган. Кейинги уч мисрадаги қофиядош сўзларда эса сал бошқачароқ: «юзлардадир»—«кўзлардадир»—«сўзлардадир» сўзларидаги биринчи товуш («й»—«к»—«с»)гина ўзгаргану, қолган товушлар («ўзлардадир») айнан такрорланиб тўлиқ қофия пайдо бўлган.

Қилмағил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж.

(Нодира)

Бу байтдаги қофия («изҳор»—«хор») ҳам тўлиқ ҳисобланади. Негаки, сўнгги бўғин («ҳор»—«хор»)даги «-ор» айнан такрорланган.

Таниқли назариячи олим Иззат Султоннинг уқтиришича, «ўзбек шеъриятида... сўзлар эмас, бўғинлар қофияланадилар... Икки бўғин қофиядош бўлсин учун уларда «тиргак унли» бир жойда келиши керак. «Тиргак унли» деб қофиялашга мўлжалланган бўғинларда бир хил талаффуз бўладиган унлиларга айтилади. «Меҳрибон» ва «жонажон» сўзларидаги қофиядошликка сабаб — қофиялашга мўлжалланган бўғинлар («бон» — «жоң») да «о» товушининг такрорланишидир. Шу билан бирга, тиргак унлидан илгариги товушлар ўзгарадилар: «бон» бўғинидаги «б» ўрнини қофияланувчи бўғинда «ж» олади...

Қофияланувчи бўғинларда тиргак унлилар ўзгариши ҳам мумкин, аммо бундай ҳолларда иккала тиргак орасида ўхшашлик, оҳангдошлик сақланиши керак. Масалан, «о» тиргак товуши билан... «а» ёки «ё» алмашиниши мумкин... Тиргак унлилардан кейин келувчи товушлар ҳам оҳангдош бўлса, қофия «тўқ», яъни тўла бўлади. «Қор», «бозор» ва «мададкор» сўзлари тўла қофиялидир, чунки уларнинг қофияланувчи бўғинлари («қор», «зор» ва «кор») да тиргак унли («о») сақланади, тиргак унлидан аввалги товушлар ўзгаради (биринчи сўздаги «қ» ўрнига иккинчи сўзда «з» келади...), шу билан бирга, тиргак унлидан кейинги товушлар (иккала сўздаги «р») такрорланади...»¹.

г) **Нотўлиқ (оч) қофия.** Қофиядош сўзлар (ёхуд бўғинларда турли унли (а—о, ў—у, и—а, и—у, ў—о, у—э, у—о каби) ва турли ундош (д—т, п—б, в—ф, ж—г, м—н, ғ—қ, х—ҳ, к—г, с—з...) товушларнинг ҳамоҳанглиги илмда нотўлиқ (оч) қофия деб юритилади. Турли товушлар ҳамоҳанглиги қофиядош сўзлар бўғинлари ичидагина эмас, балки охирида ҳам юз бериши мумкин. Баъзан қофиядош бўғинлардан бирида бирор товуш тушиб қолиши ёхуд орттирилишидан ҳам нотўлиқ қофия пайдо бўлади. Чунончи:

Назм аҳлининг афсаҳул—каломи,
Сўз дуррига мунтазим Низомий.

(«Хамса»)

¹ Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 335—336-бетлар.

Адли ёритуб жаҳонни жовид
Ул адл бошида айни хуршед.

(«Хамса»)

Гар сўрсам жавобсиз чайқалур бу кўл,
Дарагин келтирмас еллар ҳам буткул.

(Эркин Воҳидов)

Тарозибон амакиси,
Олар экан пахтани.
Чевар қиз деб, ширин қиз деб,
Асал қиз деб мақтади.

(Эркин Воҳидов)¹.

д) Тахминий қофия. Нотўлиқ қофиянинг ўзига хос бир кўриниши илмда тахминий қофия деб юритилади. Бу хил қофиянинг ўзига хос жиҳати шундаки, қофия таркибидаги бўғинлардан бирининг сўнги ундош товуши (кўпинча равийси) ўзгаришга учрайди (т—д, к—қ, п—б, н—м, нг—н...) ёхуд бир ундош товуш орттирилади ёки камайтирилади.

Қуйидаги шеърини парчаларда ишлатилган қофиядошлик аломатларини таҳлил қилиб кўринг:

Бу сўзни аҳли ҳикмат деб дудур хуб,
Ямондин оз беҳким яхшидин кўп.

(«Хамса»)

Марғуб ғизо еб анда муҳтож,
Матбуъ либос олиб яланқоч.

(«Хамса»)

Варракни ўраб олса лайлак, турналар...
Қўнғил осмонга етиб, чиқарди ҳордиқ.
Қун бўйи қараб тўймай кўзимиз тинар,
Турналар бозорига ҳайрон қолардик.

(Амин Умарий)

Ромеодай ўлимга ҳам тайёрман у кез,
Қотиллик ҳам қилай майли Отелло монанд.

¹ Адабиётшунос Иzzат Султоннинг уқтиришича, қофиядаги «тир-гак унли»дан кейинги товушлардаги оҳангдошлик тўла бўлмаса, «оч қофия» юзага келади («кашф»—«даф», «рост»—«холос», «маржон»—«ишком»; «ҳамон»—«тамом» қофиялари каби). Иzzат Султон. Адабиёт назарияси. Т., 1980, 336- бет.

Фақат сен кел, юрагимда армон бўлган ҳис,
Сенсиз ҳаёт пуч бир нарса, эрмак омонат...

(Абдулла Орипов)

Қадим Шарқнинг ери ташна, қовжирар —
Катта Фарғонанинг сувига муҳтож.
«Мадорим кетибдир, ўғит бер!»— дейди,
Чирчиқ азотига термулиб у оч.

(Ҳамид Олимжон)

Турар у гўдакдай беғубор кулиб,
Балки кулгиси ҳам биздан мерос бу.
Риштан жонида бир зарра бўлиб,
Бизнинг ҳам қонимиз гупиргай, рост бу...

(Абдулла Орипов)

* * *

Шундай қилиб, юқоридаги сабоқда қофия санъатининг, асосан, поэтик аспекти кўздан кечирилди, холос. Ваҳоланки, ўзбек қофиясининг лингвистик жиҳатлари ҳам бор. Қофия санъатининг ҳам поэтик, ҳам лингвистик жиҳатлари бир бутун ҳолда тадқиқ қилинса, катта самара бериши шубҳасиздир¹.

Тўртинчи сабоқ

Қофия тизими

Ҳар бир ишда интизом—тартиб—тизим бўлгандагина самарали бўлади. Бу гап қофия санъатига ҳам тааллуқлидир. Агар шоир қофия учун мағзи тўқ, жарангли ва жозибали — образли сўзларни танласа-ю, уларни шеър тўқимасида нозик дид ва маҳорат билан ишлата олмаса, кутилган мақсадга эриша олмайди — қофия ўз вазифасини адо қила олмайди. Шеър узук бўлса, қофия унинг кўзидир. Узук тилла бўлса, ёқут унинг кўзидир. Дарҳақиқат, қофия шеър узугининг ёқут кўзидир. Тилла узук ёқут кўз билан қанчалик жозибали бўлса, сермаъно шеър ҳам образли қофия билан шу қадар жозоба ва та-

¹ Бу соҳага эндигина қўл урила бошланди. Шу жиҳатдан, масалан, ёш тадқиқотчи Ф. А. Ҳайитметовнинг «Алишер Навоий ғазалиётида қофия ва мантиқ урғуси» номли рисоласи (Тошкент, ТошДУ нашриёти, 1993) диққатга сазовордир.

роват касб этади. «Жавдар жойнга тушса, буғдой бўлар, Буғдой жойнга тушмаса, жавдар бўлар» деган халқ мақолида катта ҳикмат бор. Қофия ҳам ўз жойига тушмаса (тартибли-тизимли ишлатилмаса) ўз аҳамиятини йўқотади. Демак, қофия, албатта, тизимли бўлмоғи лозим экан. Шу важдан қофияни шеърда тўғри ишлата билиш лозим. Бунинг учун қофия шеър уйида ўз макони ва «яшаш» тарзига эга бўлиши лозим: қофиянинг макони — шеър бандида ўринли жойлашиши ва «яшаш» тарзи эса ғоя, мусиқийлик, ритм, вазн, банд каби унсурлар билан узвий алоқага кириши — тизимли бўлишидир. Яна бир гап. Шеър тўқимасида ҳожиб, радиф, рефрен ва нақарот каби унсурлар ҳам учраб турадики, уларнинг қофияга тиргович — ёрдамчи эканлигини инобатга олмоқ лозим. Шу важдан буларни ҳам қофия тизими доирасида ўрганиш мумкин. Хуллас, мазкур сабоғимиз қофия тизими масаласига бағишланади.

1. Қофия макони

Қофиядош сўзлар шеър банд (байт)ларида ниҳоятда ўринли жойлаштирилиши лозим. Шеър уйида қофия¹ қуйидаги тартибда жойлаштирилади:

а) Ўзбек шеърида қофия, асосан, мисра охирида келади. Мисол:

Юзларинг очдинг магарким сайр этибон боғлар,
Гул хижил очилганига, гунча қат-қат доғлар.

(Муқимий)

Қалбимда гоҳ ғурур, гоҳида фараҳ,
Шу учқур дунёни турфа кўрибман.

Юртма-юрт, элма-эл, фарсаҳ-бафарсаҳ,
Умрим довонларин ўлчаб юрибман.

(Абдулла Орипов)

б) Шеър мисралари ичида келадиган қофиялар («ички қофия»):

¹ Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун-ул-балоға» асарида қофиянинг шеър тўқимасида тутадиган ўрни ва мавқен ҳақида тўхталиб, шундай деб ёзган: «Ва зурафо байтни хайма (чодир) га нисбат қилиб-турлар ва қофияни стунға. Яъни хайма стун бирла барпойдур...» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 18 март).

Ул тағофиял пешаға ҳоли харобим нима десун?
Ҳажрида мундоғ мени кўрган азобим ким десун?

(Муқимий)

На бўлғай бир нафас мен ҳам ёноғинг узра хол
бўлсам,
Лабинг япроғидан томганки гўё қатра бол бўлсам.

(Ҳамид Олимжон)

Баҳор тўкиб солди бор бисотини,
Яшил япроқларда, гулларда баҳор,
Тиниқ кўк, соф ҳаво, олтин нурларда,
Кумуш сув, майин ел, дилларда баҳор.

(Уйғун)

в) Шеър мисралари бошида келадиган қофиялар. Қофиянинг бу тури сийрак учрайдиган ҳодиса (айрим бандларда ёхуд кичик ҳажмли шеърларда учраб туради). Мисол:

Сўз ажзини зоҳир айламак ҳам,
Уз ажзини зоҳир айламак ҳам.

(«Ҳамса»)

Аммо қанча чўзмайин лабни,
Юзларингга, гўрними, етсин.
Сўзларингга лаққа тушибман,
Ошиқ бўлмай, ёр бўлмай кетай.

(Уйғун)

г) Эркин қофия. Шеърда асосан, банд ичида қофияланиш тартибига эътибор қилинадик, бу чегара эмас. Баъзан шеърда икки ёки ундан ортиқ бандлар ичидаги мисралар ҳам муайян тартибда қофияланиб келиши мумкин. Қофияларнинг бу тури, шартли равишда, эркин қофия деб юритилади¹. Масалан, сонет жанрида бандлар оша қофиядошлик ҳодисаси мавжуд. Мақсуд Шайхзода Вильям Шекспир сонетлари таржимасида «терцет» бандларини д—е—д+е —ё—е схемаси, яъни терцетнинг биринчи бандидаги иккинчи (е) мисра билан иккинчи банддаги биринчи ва учинчи (е—ё—е) мисраларини қо-

¹ Қаранг: Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., 1980, 340—342-бетлар.

фиялаган. Шонр Усмон Носир «Яна шеъримга» сонет-да терцет банд (уч мисрали банд)ларни д—е—е + д—ё—ё тарзида (биринчи банднинг биринчи мисраси билан иккинчи банднинг биринчи мисрасини) қофиялаган. Демак, ҳар иккала сонетнинг терцет бандлари ўзаро қофияланган. Шунингдек, шонр Барот Бойқобилов ўз сонетларининг терцет қисмидаги икки учлик бандларни (кўпинча, биринчи банддаги биринчи мисра билан иккинчи банддаги биринчи мисрани, баъзан биринчи банднинг иккинчи мисраси билан иккинчи банднинг биринчи мисрасини) ўзаро қофиялайди. Қиёслаб кўринг:

1- сонет (терцет бандлар)

Авжига чиққанда узилди-ю тор,
Қайдандир янгради ғарбча ғата-ғут,
Бир куйчи қалбига солгандай човут.

Торингни улагин тезроқ, бастакор!
Ғата-ғутдан банг бўлмасин қулоқ,
Сен куйла, мунглироқ бўлса ҳам бироқ.

2- сонет (терцет бандлар)

Полизлар мунғайиб қолди ҳувиллаб,
Қовун-тарвуз шаҳри азимда меҳмон.
Чашмалар четига аста қўйиб лаб.

Ўзаниб сув ичмас бизнинг қаҳрамон,
Кузак дастурхони, дўстлар, бу сафар,
Ўзбек деҳқонининг тўйига ўхшар.

(Барот Бойқобилов)

Шонр Миртемир «Қадаҳ» шеърини тўртлик банд усулида ёзган — шеърда еттига тўртлик банд бор. У банддаги мисраларнигина қофиялаш билан қаноатланиб қолмаган, балки ҳар еттала бандни ҳам ўзаро қофиялаб (ҳар бир банднинг тўртинчи мисраларини ўзаро қофиялаган: биринчи банднинг тўртинчи мисрасидаги «қадаҳ», иккинчи банднинг тўртинчи мисрасидаги «маддоҳ», учинчи банднинг тўртинчи мисрасидаги «воҳ», тўртинчи банднинг тўртинчи мисрасидаги «чоҳ», бешинчи банднинг тўртинчи мисрасидаги «оҳ», олтинчи банднинг тўр-

тинчи мисрасидаги «эвоҳ» ва еттинчи банднинг тўртинчи мисрасидаги «огоҳ» сўзларини ўзаро қофиялаб), шеърнинг, биринчидан, композицион яхлитлигига ва, иккинчидан, мусиқийлигини оширишга эришган. Яна шу шоирнинг «Сухбат» шеърининг биринчи ва иккинчи бандларини олиб, уларнинг қофиялар воситасида ўзаро боғланиш тартибини текшириб кўринг:

Ҳайдар! Бошла сўзингни, юрак тўлқинланади,
Киприklarим пир-пираб, кўзим ўтдай ёнади,
Ҳайдар, бошла сўзингни, борлигим толпинади,
Кўнгилнинг ҳасратида кўнглим оловланади...

Умримизнинг баҳори — ёшлигимиз мадори —
Ёруғ кунлар бизни кутиб олади.
Бахтимиз янги тори — умидимиз дийдори,
Янги кунлар бизга бир куй чалади.

Англашиларлики, сонетнинг терцет бандларигина эмас, бошқа жанридаги шеър бандлари ҳам ўзаро қофияланиб келар экан. Эркин қофия мана шу!

2. Қофия тартиби

Қофиянинг эстетик қиммати унинг ранг-баранглиги билангина белгиланмайди, балки шеърда тизимли қўлланилиши билан ҳам аниқланади. Тўғри, қофия тизими, асосан, банд тузилишида ёрқин намоён бўлади. Чунки қофия воситасида банд уюштирилади. Шунга кўра, қофия тизими масаласини банд билан бир бутун ҳолда ўрганиш лозим. Бу ўринда қофияланиш тартиби ҳақида умумий мулоҳазалар билан чекланамиз, холос.

Қофия тизими ҳақидаги дастлабки фикр шундан иборатки, қофия ҳар бир шеърини асарда (оқ шеър бундан мустасно) муайян қонуният асосида (яъни тизимли) гина қўлланилиши лозим. (Қофия тартибсиз — палапартиш ишлатилиши асло мумкин эмас.) Дарҳақиқат, қофия асарда тизимли қўлланилган тақдирдагина ўз вазифасини ўтай олади. Қофия тизими, юқориде айтилганидек, шеър бандида намоён бўлар экан, демак шеърини бандлар қанчалик ранг-баранг бўлса, қофияланиш йўсини ҳам шу қадар ранго-ранг бўлади. Бироқ бундан муайян шеър (ёхуд банд)да қўлланилган қофияланиш усули бошқа шеър (ёхуд банд)да қўлланилмас экан-да,

деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Одатда, муайян шеърнинг биринчи бандида қофиядошликнинг қайси усули ишлатилган бўлса, кўпинча бошқа бандларида ҳам шу тартибга амал қилинади, айрим ҳоллардагина бу тамойил ўзгариши (яъни муайян шеърнинг бандлари турли усулларда қофияланиши) мумкин. Масалан, Ҳамид Олимжон «Ўзбекистон» шеърини маснавий йўли (икки мисрали банд усули)да ёзган — ҳар икки мисрани ўз-ара қофиялаган (а+а, б+б, в+в, г+г, д+д, е+е каби). Демокчимизки, бу шеърнинг барча бандларида қофия тизимининг бир хили (а+а, б+б, в+в, г+г, д+д, е+е...) қўлланилган. Шу шоирнинг «Ишим бордир ўша оҳуда» шеъри эса бешлик банд усулида (жами саккиз банд) ёзилган (ҳар бир банд охирида «Ишим бордир ўша оҳуда» мисраси рефрен бўлиб келган, биринчи банд бундан мустасно — унда биринчи ва бешинчи мисра рефрен). Қофияланишда эса турли усуллар қўлланилган: иккинчи ва саккизинчи бандлар бир усул (а+а, б+б)да, бешинчи, олтинчи, еттинчи бандлар бошқа усул (а+б+а+б чамбар қофия), биринчи банд: а+б+б+б, учинчи банд: а+а+б+а ва тўртинчи банд: а+а+а+а (ҳар бир банддаги рефренларни мустасно қилсак) усулларида қофияланган. Кўриняптики, мазкур шеърнинг саккиз бандида беш хил қофияланиш усулига амал қилинган. Умуман, бир шеърнинг ҳар бир банди алоҳида-алоҳида усулда қофияланиши бармоқда ёзилган шеърларда тез-тез учраб турадиган ҳодисадир. (Аруздаги шеърият бундан мустасно.) Шоир Амин Умарийнинг «Ёмғирда» шеъри тўртта банддан ташкил топган. Қофияланиш тартиби: а+а+а+б, в+в+в+б, г+г+г+б, д+д+д+б. Бошқача қилиб айтганда, шоир ҳар бир банднинг дастлабки уч мисрасини алоҳида ва сўнгги тўртинчи мисраларини бошқача усул (рефрен)да қофиялаган. Ҳар тўртала банднинг тўртинчи мисраларини бир хил («б»)да оҳангдош қилиш йўли билан шеърга композицион яхлитлик бахш этган. Қофияланишнинг бу усули бармоқ шеър тизимининг маҳсулидир.

Ҳозирги замон шеъриятида қофия тизимининг яна бир ўзига хос томони шундаки, унда муайян бир типдаги бандда бир неча қофиядошлик усуллари қўлланилиши мумкин. Масалан, биргина тўртлик банд ичидаги қофияланиш усуллари эслаб кўрайлик:

а) а+а+а+а усули:

Қон, ўт бирга йўл олди, —а
Даҳшат ҳар ён от солди. —а
Чақмоқ тинишдан қолди. —а
Тузум қўллари толди. —а

(*Боту*)

б) а+а+б+б усули:

Югурдик, елдик, —а
Узоқдан келдик. —а
Йўқ бизга тислаш —б
Йўқ гулни эслаш. —б

(*Боту*)

в) а+б+а+б усули:

Неча йил бу замин ўт ичра қолди, —а
Неча йил бурқсиди бу юрт самоси, —б
Неча йил дилларни ларзага солди, —а
Мўъжаз бу ўлканинг фарёд садоси. —б

(*Абдулла Орипов*)

г) а+б+б+а усули:

Бир ҳуснга юз ҳусн қўшиб, —а
Баҳор олиб қуёш келади. —б
Бинафшани майин силади. —б
Марвариддек томчилар тушиб. —а

(*Амин Умарий*)

д) а+б+в+б усули:

Шоир қалби гўё анор, —б
Шеър унинг шарбати. —а
Бўлмас экан шеър аҳлининг —б
Ўз қалбига шафқати. —а

(*Эркин Воҳидов*)

е) а+а+б+а усули:

Қўлларида асо, кексалар. —а
Юзларида зиё, кексалар. —а
Дилларида даврон севинчи, —б
Тилларида дуо, кексалар. —а

(*Эркин Воҳидов*)

ё) а+б+б+б усули:

Биласанми, қизим, бу кинотда	— а
Онанинг орзуси кўчмаган бахт йўқ.	— б
Онанинг ҳаёти етмаган бўшлиқ,	— б
Онанинг хаёли тўхтаган вақт йўқ.	— б

(Саида Зуннунова)

ж) а+б+а+в усули:

Навдаларда гуллардан маржон,	— а
Тиниқ кўкда қушлар парвози.	— б
Юринг, қизлар, юринг қизларжон	— а
Яйрашайлик кўнгилни ёзиб.	— в

(Саида Зуннунова)

з) а+б+в+в усули:

Урмон оппоқ, қир оппоқ,	— а
Дала оппоқ, чўл оппоқ.	— б
Саҳро оппоқ, қум оппоқ,	— в
Кўмир оппоқ, мум оппоқ.	— в

(Ҳамид Олимжон)

и) а+а+б+в усули:

Чархи фалак бўлиб қулар осмондан,	— а
Уқ еган бир қарға чап қанотидан.	— а
Бошини қаноти остига олиб,	— б
Уйлайдир, сомонга ўралган товуқ.	— в

(Ҳамид Олимжон)

к) а+а+а+б усули:

Гулзоримда сен — булбулим Ҳалима,	— а
Соғинганда юрагим қийма-қийма.	— а
Сен бўлмасанг бағрим бир қонли кема	— а
Юрагимнинг жўри бўлган дўмбирам.	— б

(Ҳамид Олимжон)

Юқорида тўртлик банд (мураббаъ) даги қофиялар тизимини кўрсатувчи (унча тўлиқ бўлмаган) мисолларни келтириш билан чекландик. Ваҳоланки, бешлик, олтилик, еттилик, саккизлик ва бошқа бандлардаги қофиялар тизими ҳам бениҳоя ранг-барангдир. Бундан ташқари, шеърдаги бандлараро (уларни бир-бирига

боғловчи) ишлатиладиган қофиялар тартиби ҳам кўп қиррали эканини эътиборга олиш лозим.

Қофия тизимининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у баъзи шеърини жанрлар табиатини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу фикр, асосан, аруз шеъриятига тааллуқлидир. Чунончи маснавий (а+а, б+б, в+в...) ғазал (а+а, б+а, в+а, г+а, д+а, е+а, ё+а), қасида (а+а, б+а, в+а, г+а), қитъа (б+а, г+а), рубоий (а+а+а+а ёхуд а+а+б+а), туюқ (а+а+б+а ёхуд а+б+а+б), мустазод (а+б+а+б, в+г+а+б), мураббаъ (а+а+а+а, б+б+б+а...), мухаммас (а+а+а+а+а, б+б+б+б+а...), мусаддас (а, а+а+а+а+а, б+б+б+б+б+а каби), мусамман (а+а+а+а+а+а+а, б+б+б+б+б+б+б+а...), таржъибанд (а+а, б+а, в+а, г+а, с+с, б+б, д+б, з+б, ж+б, с+с...) каби шеърини жанрларнинг қофияланиш тартиби қатъийдир.

Баъзи мисоллар:

Маснавий:

Темурхон наслидин султон Улуғбек,	— а
Ки олам кўрмади султон анингдек...	— а
Валек ул, илм сори топти чун даст,	— б
Кўзи олинди бўлди осмон паст.	— б
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,	— в
Жаҳон ичра яна бир осмондур.	— в
Билиб бу навъ илми осмоний,	— г
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».	— г

(«Хамса»)

Ёруғлик келди-ю, кетди қоронғу,	— а
Кўнгилларга тўлибдур завқу туйғу.	— в

(Ҳабибий)

Мураббаъ:

Булбулдайин ким фарёд этарман,	— а
Ишиқ дафтарини бунёд этарман.	— а
Кўнгулларимни ман шод этарман,	— а
Ерга етар кун борму, ёронлар?	— б

(Машраб)

Она тилим, сен борсан, шаксиз — а
 Булбул куйин шеърга соламан. — б
 Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз, — а
 Мен ҳам тўти бўлиб қоламан... — б

(Абдулла Орипов)

Рубоий

Лаълингни қилиб нуктасаро, эй қоракўз, — а
 Ишқ аҳли ҳаётига яро, эй қора кўз, — а
 Чекма яна сурма кўз аро, эй қоракўз, — а
 Эл қониға қилма кўз қаро, эй қарокўз. — а

(Алишер Навоий)

Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен, — а
 Жисмимда менинг руҳи равоним сенсен, — а
 Бобурни сенингдек ўзга йўқ ёри азизи, — б
 Алқиссаки, умри жовидоним сенсен. — а

(Бобур)

3. Қофия тирговучлари

Шеър тўқимасида шундай унсурлар ҳам бўладики, улар бевосита қофия таркибига кирмайди. Аммо улар қофиядош сўзларга турли йўллар билан эргашади — қофияни бўрттиришга, оҳангдошликни, муסיқийликни оширишга, шеър ғоясини таъсирчан ва эсда қоладиган қилиб ифодалашга кўмак беради. Шу хил унсурларни, шартли равишда, қофия тирговучлари деб номлаш мумкин. Ҳожиб ва радиф, рефрен ва нақарот кабилар шулар жумласига киради.

а) Ҳожиб (ар. *حاجب* — дарвозабон) — қофияга дарвозабонлик қилмоқ. Шеърда қофиядош сўзлар орасида (уларга узвий боғлиқ ҳолда) айнан такрорланиб келадиган сўз ёхуд сўзлар бирикмаси ҳожиб деб юрнтилади.

Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний «Бадойиъу-с-санойиъ» асарида шундай деб ёзади: «Ҳожиб қофия олдида бериладиган талаффузда мустақил лафз ёки анинг ўринбосаридин ибораттурким ҳар мисрада бир маънода такрорланур...»¹

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъ-с-санойиъ. (Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси.) Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 84-бет.

Мисоллар:

Ҳам отиға йўқ шумора пайдо,
Ҳам қўйиға йўқ канора пайдо.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «шумора»—«канора» сўзлари — қофия, ҳар иккала мисрадаги «пайдо» сўзи — радиф ва қофия олдида айнан такрорланган «йўқ» сўзи — ҳожибдир.

Анинг ҳажрида **Хоқон** ўлмиш эрди,
Кичик қардоши **хоқон** бўлмиш эрди.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «хоқон» сўзи ҳожиб ҳисобланади. Негаки, биринчи мисрадаги «Хоқон» сўзи «ўлмиш» (қофиядош сўз)га йўл очяпти (дарвозабонлик қилмоқда), иккинчи мисрадаги «хоқон» эса «бўлмиш» (қофиядош сўз)га дарвозабонлик қилмоқда (улуғ Хоқон вафот этгач, унинг кичик укаси хоқон — подшо бўлган).

Боққай деса дағи қуввати йўқ,
Боқмай деса дағи тоқати йўқ.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «боққай»—«боқмай», «қуввати»—«тоқати» сўзлари -- зулқофиятайи, «йўқ»— радиф, «деса дағи» сўз бирикмаси қофиядан олдин айнан такрорланиб келган учун ҳожибдир.

Биз юқорида қофияли ва радифли ҳожибларни кўриб ўтдик. Бироқ ҳожиб (қофиясиз бўла олмаса-да) радифсиз келиши мумкин. Мисол:

Бир улки юз лутф эрур зотиға,
Ки «Фарҳоду Ширин» эрур отиға.

(«Хамса»)

Бу байтдаги «зотиға»—«отиға» сўзлари қофиядош, «эрур» сўзи эса ҳожиб (қофиядан олдин айнан такрорланиб келган сўз)дир, радиф ишлатилмаган.

б) Радиф (арабча: رديف --- отга мингашиб ёхуд эргашиб юриш). Шеър байт (банд) ларида қофия ортидан айнан такрорланиб келадиган сўз ёхуд сўзлар бирикмаси радиф деб юритилади.

Алишер Навоий «Мажолис-ун нафоис»да радиф қои-

далари ва унинг ихтироси ҳақида тўхталиб, «бу қоида ва радиф Султон соҳибқироннинг ихтирондур» деб таъкидлайди. Демак, Султон соҳибқирон, яъни Ҳусайн Бойқаро радиф санъати нуқтадонларидан бири бўлган.

Қофия радифли ёхуд радифсиз бўлиши мумкин. Қофия радифли бўлганда, радиф қофия билан мазмунан алоқага киришади, аммо қофия билан радиф аynи бир нарса эмас. Қофия шеър бандида келадиган икки ёки ундан ортиқ сўзлар оҳангдошлиги (уларнинг жипслашиши) бўлса, радиф мисралар сўнггида (қофиядан кейин) келадиган сўз ёки сўзлар бирикмасининг ҳеч ўзгаришсиз айнан такрорланишидир. Радиф — шеър маъносини таъкидловчи кучли восита. У шоир кўзлаган мақсадни — бадний ғояни бўрттиради. Радиф ритмик вазифани ҳам ўтайди: шеър (ёки банд) да ритмик мисралар сўнггини кўрсатиш вазифасини бажаради. Радиф шеър ритми ва мусиқийлигига кучли таъсир кўрсатади.

Радиф, худди қофиядек, узоқ тарихга эга. Радиф мумтоз ғазал, мухаммасларда кенг қўлланилган. Ғазал, рубоий, туюқ, мураббаъ, мусаддас каби кичик шеърый жанрларда радиф шеър охиригача бир хилда давом этиши мумкин, аммо дoston, манзума каби шеърый асарларда бундай эмас. Негаки, йирикроқ ҳажмли асарда радиф такрорланаверса, китобхонни зериктириб қўйиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Энди ғазаллар (матлаълари) да қўлланилган ранг-баранг радифларга эътибор қилайлик:

Бир сўзли радиф:

Васл уйин обод қилдим, буюди ҳижрон оқибат,
Сели ғамдин бу иморат бўлди вайрон оқибат.

(Нодира)

Бу байтдаги «ҳижрон» — «вайрон» сўзлари — қофия, ҳар иккала мисрада айнан такрорланиб келган «оқибат» сўзи (бир сўз) радифдир. «Оқибат»нинг «ҳижрон» ва «вайрон» (қофиядош) сўзлар билан мантиқий боғлиқлигига эътибор қилинг-а!

Икки сўзли радиф:

Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет.

(Нодира)

Бу байтдаги «имтиҳон»—«жаҳон» сўзлари — қофия, қофиядан сўнг айнан такрорланган «этиб кет» (икки сўз) радифдир.

Жуфт сўзли радиф:

Назардин кетти, эй хуршиди зор, оҳиста-оҳиста,
Начук бас тийра бўлмас рўзгор оҳиста-оҳиста.

(Муқимий)

Бу байтдаги «зор»—«рўзгор» қофиясидан сўнг айнан такрорланиб келган «оҳиста-оҳиста» сўзлари жуфт сўзли радифлардир.

Антонимик радиф:

Тебран қаламим, тўхтама ҳеч шу кеча-кундуз,
Қалбимга солиб завқ ила туйғу кеча-кундуз.

(Собир Абдулла)

Бу байтда «кеча-кундуз» сўзлари антонимик радифдир. Негаки, «кеча-кундуз» сўзлари бир-бирига зид маънони ифода этади.

Уч сўзли радифлар:

Нигори гулбандимни тушумда кўрсам эдим,
Лаби шакаршиканимни тушумда кўрсам эдим.

(Нодира)

Бу байтдаги айнан такрорланган «тушумда кўрсам эдим» сўзлари уч сўзли радифдир.

Тўрт сўзли радиф:

То жилва қилди ул пари, мен мубтало қайда борай?
Эмди дегайким, бор нари, мен мубтало қайда борай?

(Муқимий)

Бу байтдаги «пари»—«нари» сўзлари — қофия ва ундан кейин айнан такрорланадиган («мен мубтало қайда борай?») сўзлар бирикмаси тўрт сўзли радифдир.

Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондир жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

(Лутфий)

Бу байтда «севарим»—«жигарим» сўзлари — қофия, унга тиркалган «хоҳ инон, хоҳ инонма» тўрт сўзли ёхуд бидикмали радиф деб юритилади.

Юқорида ғазал матлаъида қўлланилган бир неча хил радифларни кўриб ўтдик, холос. Бундан ғазалнинг қолган байтларида ҳам радиф шу хилда қўлланилар экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Негаки, матлаъдан ташқари байтларда қофияланиш тартиби қандай бўлса (б—а, в—а, г—а, д—а каби), радиф ҳам шу тизимга монанд бўлиши шарт (байтнинг тоқ мисраси қофиясиз ва радифсиз, жуфт мисраси қофияли ва радифли). Радиф — қофиянинг йўлдоши.

Алишер Навоий «Хамса»да ранг-баранг радифларни ишлатган. Баъзи мисоллар:

Ато бирла ано ўлмишлар эрди,
Фироқинда фано бўлмишлар эрди.
Ки андин шуъла чун жонимға тушти,
Қурушмоқ тандағи қонимға тушти.
Ўз ҳолиға зор йиғлар эрди,
Бесабуру қарор йиғлар эрди.

Ҳатто, рубоий, туюқ, мураббаъ каби лирик жанрларда ёзилган шеърларда мисрадаги илк сўздан ташқари барча сўзлар радиф бўлиб келиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бу ўринда, лоақал, Алишер Навоийнинг «Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз» рубоийсини эслаш кифоядир.

Қофия илмида радиф билан ҳожибнинг бир-биридан фарқига алоҳида эътибор қилинади. Бу масалани яхши тушуниб олиш учун қуйидаги рубоийни кўздан кечирайлик:

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзинг яхши, дудоғинг яхши,
Энг бирла менгинг яхши, сақоқинг яхши,
Бир-бир не дейин боштин-аёғинг яхши.

(Алишер Навоий)

Агар эътибор қилган бўлсангиз: рубоийда «қошинг»—«сўзинг»—«менгинг»—«дейин» ва «қабоғинг»—«дудоғинг»—«сақоқинг»—«аёғинг» сўзлари — оҳангдош-зулқофиятайн ҳар иккала гуруҳ қофияга тиркалган «яхши» сўзи радиф, биринчи гуруҳ қофиялари олдида

келган «бирла» (такрор) сўзи ҳожиб ҳисобланади. Демак, радиф қофиядан сўнг унга тиркалиб келса, ҳожиб қофиядан олдин унга боғланиб келади. Радиф ҳозирги замон шеъриятида ҳам учраб туради. Бир мисол:

Даряси кўп дардга даво яли-яли,
Лим-лим оқар, бўлмас адо, яли-яли.
Ховлиқиши телбанамо, яли-яли,
Боқмай ўтар асти қиё, яли-яли,
Шовқинидан тўлди ҳаво, яли-яли.

(*Миртемир*)

в) Эпифора (юнонча: ері — сўнг, phoros — келувчи) — қофиясиз шеър мисралари охирида айнан такрорланиб келадиган сўз (товуш)лар. Эпифора радифга ўхшаб кетади, аммо улар айнан бир ҳодиса эмас: радиф мисра охирида қофиядан сўнг келадиган сўз (лар) такрор бўлса, эпифора эса қофиясиз мисралар охиридаги сўз (лар) такрори. Эпифора, одатда, қофия вазифасини ҳам ўтайди. Мисол:

Ханжарининг барқидан ўт чақилиб,
Рахшидаги тезлик ўтча қилиб.

(«Хамса»)

Бу байтда соф қофия йўқ, аммо «ўт чақилиб» — «ўтча қилиб» (бир сўз икки маънода) сўзлари такроридан келиб чиқадиган оҳангдошлик борки, бу қофия ўрнини босади. Мана шундай бадний такрор тури илмда «эпифора» деб юритилади. Эпифора шеърятда сийрақроқ учрайдиган ҳодисадир. Эпифоралар, хусусан, туюқларда ишлатилади. Бир мисол:

Қирсанг, эй жону жаҳоним тушгасен,
Лутф этиб кўнглум уйига тушгасен.
Келайин дединг тонг отқач келмадинг,
Бу дағи хуштурки, келсанг тушга сен.

(*Убайдий*)

г) Рефрен (французча: refrain — нақарот, қўшиқча) — шеър бандларида айнан такрорланадиган мисра ёхуд мисралар. Рефрен шеърдаги асосий фикрни, бош гоёни, маънони таъкидлайди. Рефрен, асосан, банд охирини кўрсатиб келади ва ритмик аҳамият касб этади.

Рефрен ўзбек халқи поэтик оғзаки ижоди (достон, қўшиқ, термалар)да кўп қўлланилган. Шунингдек, ёзма адабиётда мураббаъ, мухаммас, мусамман каби банд шаклларида рефрен тез-тез учраб туради. Масалан, Уйғуннинг «Ватан ҳақида қўшиқ» шеъри ўн бир банд (мусаддас шаклида, яъни олти мисрали банд) усулидан таркиб топган. «Ўлсам айрилмасман қучоқларингдан» мисраси ҳар банднинг олтинчи мисраси ўрнида айнан такрорланиб келган. Шунга кўра банднинг олтинчи мисраси рефрендир. Мана шу шеърнинг биринчи банди:

Ватан — она сўзи нақадар лазиз!
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз.
Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил, қиз.
Муқаддас, мўътабар, улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлуғ Ватаним.
Ўлсам, айрилмасман қучоқларингдан.

Ғафур Ғуломнинг «Бу — сенинг имзонг», Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол!» шеърларининг ҳар бир банди охирида «Бу — сенинг имзонг», «Қўлингга қурол ол!» мисралари такрорланиб келган. Зафар Диёрнинг «Баҳор келди, ўртоқлар!» шеъри саккизта тўрт мисрали (мураббаъ) банддан ташкил топган ва ҳар бир банднинг охириги мисраси «Баҳор келди, ўртоқлар» дир. Демак, мазкур такрорланиб келган мисралар рефрендир. Шунингдек, шоир Эркин Воҳидовнинг «Азгануш» шеъри тўрт банд (мухаммас — беш мисрали банд усули)дан иборат. Ҳар бир банднинг бешинчи мисраси: «Азгануш, ҳой, Азганушим, Азганушжон, Азгануш». Демак, «Азгануш, ҳой, Азганушим, Азганушжон, Азгануш» мисраси — рефрен.

Шоир Фурқатнинг «Сайдинг қўябер, сайёд» мусаддаси (ҳар бир банди олти мисрали) етти бандлик. Ҳар бир банднинг бешинчи ва олтинчи мисралари рефрен:

Ҳижрон ўқиди жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек.

Баъзан рефренлар шеърларнинг номлари, ҳатто шеърлар тўпламларининг номлари бўлиб келиши мумкин (Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол!», Уйғуннинг «Ҳаёт чақиради» шеърлар тўпламларининг номлари худди шундай). Шу тариқа, рефрен шеър банд-

ларинигина эмас, ўзини ҳам уюштиради ва унинг мусиқийлигини оширади.

Рефрен тузилиши жиҳатидан бир мисрали, икки мисрали ва ҳатто, ундан ортиқ бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Мақсуд Шайхзоданинг «Учувчи» шеърисида бир тўртлик рефрен бўлиб келган. Бу шеърисида иккита саккизлик банд бўлиб, уларнинг ҳар биридан сўнг:

Учайлик, дўстлар, учайлик,
Эллар ошайлик!
Учайлик, дўстлар, учайлик,
Иўллар очайлик!

банди рефрен сифатида такрорланиб келади. Шоир Ҳамид Фуломнинг «Чиқа қолгин» шеъриси саккиз мисрали банд усулида ёзилган. Мазкур бандларда фақат биргина мисра («Чиқа қолгин севимли Нигор!») рефрен бўлиб келган. Ҳамид Олимжон шеърисидан олинган қуйидаги бандда яна бошқача бир йўл тutilган:

Қуёш чиқиб иситса ҳам,
Сендурсан деб ўйлайди.
Тунда ой кезиб ўтса ҳам,
Сендурсан деб ўйлайди.

Рефрен банддаги ўрни жиҳатидан ҳам турлича бўлади. У банд охиридагина эмас, бошида ҳам келиши мумкин (Миртемирнинг «Булут» шеъриси). М. Шайхзоданинг «Уни эслаганда» шеърисида «Горькиймиз шу қадар улуғвор, тоза» мисраси ҳар бир банд (мусаддас — олтилик)нинг ўртасида рефрен бўлиб келган. Рефрен шеърининг бошқа мисраларига қараганда бир неча бўғин кам бўлиши мумкин (Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол!» шеъриси). Рефрен ўлчовда шеърининг бошқа мисраларидан ортиқроқ бўлиши ҳам мумкин (Ҳамид Фуломнинг «Икки ёнлик» шеъриси). Гоҳи, рефрен икки мисрали бўлса: бир мисраси расо (тўлиқ), иккинчи мисраси кемтик бўлиши мумкин (Мақсуд Шайхзоданинг «Қоровул» шеъриси). Хуллас, рефрен кўп жиҳатдан қофияга тирговуч бўлиб, уни кучайтиришга хизмат қилади.

д) **Нақарот** — шеър-қўшиқнинг ҳар бир бандидан сўнг ёки бандлар оша айнан такрорланадиган байт ёхуд банд. Нақаротда шеър ғояси таъкидланади ва мусиқий-

лик оширилади, қофия кучайтирилади ва ритмик-композицион яхлитлик вужудга келтирилади. Масалан, Миртемир «Жилға бўйида» шеър-қўшиғида қуйидаги мисраларни нақарот сифатида ишлатган:

Нима десанг бор,	Тонглар алвон,
Шўх-шўх ўйин кўп.	Кечалар оқ.
Ёшлик бахтиёр,	Сурғил даврон,
Қувнашар тўп-тўп.	Эй, ёшлик чоқ,
	Шўх ёшлик чоқ.

Шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг шеър-қўшиқларида ранг-баранг нақаротлар учрайди. Чунончи, «Ҳой ишчилар!» ашула-шеъри нақарот банд билан бошланган. Шеърда еттита тўртлик банд бор. Ҳар бир банддан олдин беш мисрала нақарот такрорланади ва шеърнинг охири ҳам шу нақарот билан хотималанган. Шу тариқа, шеър-қўшиқда нақарот саккиз марта такрорлангани ҳолда асосий бандлар еттита, холос. Шеър қўшиқда нақарот бадий ғояни ҳам, муסיқийликни ҳам, оммавийликни ҳам кучайтирган ва, айни чоқда, композицион қолипловчилик (нақарот шеърнинг бошида ва охирида келиб, оригинал бандларни ўз ичига қамраб олган) вазифасини ҳам ўтай олган. Шоирнинг «Биз ишчимиз» шеър-қўшиғида ҳам нақарот шундай вазифани бажарган. Шунингдек, «Ўйғон» шеърида:

Ўйғон, уйғонмоқ даврида Туркистон,
Яша Туркистон, омон, омон, омон!

байти «Ишчилар, уйғон» қўшиғида:

Ишчилар уйғон, уйғон, уйғон!
Сенга ишлашга етишди замон

байти ва «Яшангиз ишчи, деҳқонлар!» да:

Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра

байти нақарот бўлиб келиб, шеърга жарангдорлик ва жанговарлик руҳини бахш этган.

Нақаротнинг шеър тўқимасида не чоғлик катта роль ўйнашини англамоқ учун Ўзбекистон халқ шоири Аб-

дулла Ориповнинг Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси сифатида қабул қилинган шеър матнини кўздан кечириб кифоя қилади. Бу шеър ҳажман мўъжазгина: тўртта тўрт мисра (мураббаъ)лик банддан таркиб топган. Шулардан иккинчи ва тўртинчи бандлар (такрор) нақарот бўлиб, биринчи ва учинчи бандлар янги-янги бандлардир. Шеърдаги қофияланиш санъати (қофиядош сўзларнинг сермаънолиги, тизими)га, сўз қўллаш маҳоратига, бадий образларга, тасвир воситаларига, бадий ғоянинг ўткирлигига — шоир кашфиётларига эътибор қилинг. Мана шу гўзал шеърнинг нақароти:

Олтин водийлар — жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр.
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

(Абдулла Орипов)

IV БОБ. ЎЗБЕК ШЕЪР ТУЗИЛИШИ МЕЗОНЛАРИ: ТАҚТИЙ ВА ТАЛҚИН (ТАЖРИБА: МЕТОДИК МАСЛАҲАТЛАР ВА ТАВСИЯЛАР)

Ишимизнинг мазкур боби шеър тузилиши мезонлари бўйича ўқилган лекцияларда ўрганиладиган назарий маълумотларни пухтароқ ўзлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида амалга ошириладиган талабаларнинг мустақил ишлари, шу жумладан амалий машғулотлар ва уларда қўлланиладиган ранг-баранг методик усуллар, дарс шакллари ёритишга бағишланади. Даставвал шуни таъкидламоғимиз лозимки, бу масала методист-олимларимиз томонидан деярли ишланмаган, агар таъбир жоиз бўлса, очилмаган қўриқдай гап. Аммо бу борада рус методист-олимлари анча-мунча ишлар қилган. Хусусан, бизни қизиқтирган масалаларни ўрганишда проф. А. И. Ревякиннинг «Адабиётни ўрганиш ва ўқитиш муаммолари» номлик қўлланмаси диққатга сазовордир. Мазкур қўлланманинг амалий машғулотлар масалаларига бағишланган тўққизинчи бобида баён қилинган кўпгина фикр-мулоҳазалар, методик усуллар ва тавсиялар бизга қўл келади. Бироқ биз ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослигини, табиатини ҳисобга олиб иш

юритишимиз лозим. Масалан, проф. А. И. Ревякин ўз педагогик тажрибасида баъзан шеър тузилиши асосларини лекциясиз фақат амалий машғулотларда ўтар экан¹. Биз эса бошқачароқ йўл тутамиз: ўзбек шеър тузилиши асослари («Бармоқ шеър тизими», «Аруз шеър тизими» ва «Қофия»), дастлаб, лекция машғулотлари (12 соат)да ўрганилади. Сўнг лекция материаллари амалий машғулот (8 соат)ларда мустақкамланади — талабаларда шеър тақтиъ ва талқини малакаси шакллантирилади. Даугавпилс педагогика институтининг доценти Л. Левитан «Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича режалаштирилган амалий машғулотлардан фақат бири (2 соат)ни «Шеър вазнлари таҳлили»га бағишлар экан, бу ҳақиқатан ҳам жуда кам. А. И. Ревякиннинг уқтиришича, шеър техникаси таҳлиliga камда 6—8 соатлик амалий машғулот бағишланиши зарур. Бу — жуда тўғри фикр!

Проф. А. И. Ревякин ўз қўлланмасида амалий машғулотлар тизими, унинг тамойиллари ва мақсадларини ҳам аниқлаб берган: амалий машғулотлар тизими, биринчидан, лекция курси билан амалий машғулотларнинг узвийлиги (лекцияда баён қилинган назарий фикрлар амалий машғулотларда такрорланмаслиги, аксинча, назарий фикрлар аниқлаштирилиши, бойитилиши, чуқурлаштирилиши), таҳлил учун танланган асарлар назарий фикрларни асослашга, исботлашга хизмат қилиши тамойилларига таянса, иккинчидан, лекция материалларини ўзлаштириш, талабаларда мустақил ишлаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш ва, ниҳоят, назарий маълумотлар талабалар томонидан нечоғлик ўзлаштирилаётганлигини текшириш мақсадини кўзда тутди.

Республикамиз дорилфунунлари ва педагогика институтларида ўзбек адабиёти тарихи ва назариясидан амалий машғулотлар ўтиш борасида бой тажриба тўпланган. Аммо мазкур тажрибалар ўрганилмасдан ва умумлаштирилмасдан келинмоқда. Шу сабабли олий ўқув юртларида ўтилаётган амалий машғулотларнинг мазмуни, характери ва методикаси борасида турли-туманлик ҳукм сурмоқда. Баъзан махсус тайёргарликсиз

¹ Ревякин А. И. Проблемы изучения и преподавания литературы. М., 1972, 266- бет.

(мавзулар, савол-топшириқлар, адабиётлар, матнлар-сиз) амалий машғулотлар ўтиш, мустақил ишларни амалга ошириш ҳоллари учраб турмоқда, бу кутилган натижани бермайди. Демоқчимизки, адабиётшуносликка доир ҳар бир ўқув фаннинг мустақил ишлар ва амалий машғулотлар бўйича махсус ўқув-методик қўлланмаси бўлиши мақсадга мувофиқдир. Тўғри, кейинги йилларда бу соҳага бағишланган айрим ишлар пайдо бўла бошладил¹. Бироқ бу қилинган ишлар ҳамир учидан патирдек гап, холос.

Дарҳақиқат, ўзбек шеър тузилиши қонуниятлари ва мезонларини ўрганишда лекция машғулотлари қанчалик муҳим роль ўйнаса, мустақил ишлар ва амалий тадбирлар ҳам шу қадар муҳим аҳамият касб этади. Негаки, лекция машғулотларининг ўзи билангина шеър илмини ўзлаштириш мушкул: назария амалиётда мустаҳкамланмаса, мавҳум тасаввур бўлиб қолиши мумкин. Одатда, талабалар лекцияда, асосан, шеър илмининг назарий масалалари билан танишсалар, амалиётда уни ўзлаштирадилар, энг муҳими шеър матнига татбиқ қилишни ўрганадилар.

Амалиёт — билимлар синовдан ўтказиладиган, мустаҳкамланадиган, чуқурлаштириладиган ва хусусан, шеър матнига татбиқ қилинадиган ўзига хос лаборатория. Шу сабабли муаллим талабаларнинг мустақил ишларига, амалиётга жиддий эътибор бериши зарур. Муаллим аудиторияда ва ундан ташқарида бир қатор амалий тадбирларни бажаради. Чунончи, аруз ва бармоқ шеър тизимлари бўйича аудиторияда (дарс жадвали бўйича) ва ундан ташқарида саккиз соат амалий машғулот (шеър тақтиъ ва мезонлари таклқини) ўтказишни режалаштиради. Бундан ташқари, қўшимча тадбирлар ўтказиш имконини ҳам қидиради.

Шеър тақтиъ машқларида истаган шоир шеърларидан фойдаланиши мумкин. Лекин ўқувчилик пайтлариданоқ ёшларнинг қалбидан жой олган, уларнинг севимли шоири бўлиб қолган ижодкорларнинг машҳур шеърларини тақтиъ учун танлашнинг ўзгача аҳамияти бор. Бу ҳол назарий маълумотларнинг иштиёқ билан ўзлаш-

¹ С. Алиев, П. Равшанов, Т. Бобоевларнинг нашр қилинган қўлланмалари назарда тутилади.

тирилишига йўл очади, бунга муаллим бепарқ қарай олмайди. Бу борадаги тажрибам шундан иборат: аруз вазнларини ўрганишга бағишланган шеър тақтиъ машқи дарсида ғазал мулкининг султони Мир Алишер Навоий гулшанидан дасталанган гуллар — ғазаллар кўздан кечирилса, бармоқ шеър тизимига доир машқ дарсида шоир Ҳамид Олимжон бисотидан сараланган лирик шеърлар тақтиъ қилинади.

Ҳолва деган билан оғиз чучимади, дейди азиз халқимиз. Бинобарин, шеър тақтиъ машқлари самарали бўлиши учун муаллим талабалар билан олдиндан жиддий иш олиб бориши зарур. Бу ўринда, дастлаб, талабаларнинг мустақил ишларини оқилона уюштириш лозим. Чунончи, ўзбек шеър тузилиши асослари бўйича ўқиладиган лекциялар жараёнидаёқ талабаларга мустақил иш режалари (саволлар ва топшириқлар, мутолаа учун зарурий ва қўшимча адабиётлар; коллоквиум, мунозара, семинар, шеър тақтиъ ва талқини учун йўл-йўриқлар...) аниқ белгилаб берилади¹.

Талабалар мана шу режани тўла бажаришлари лозим. Муаллим эса мана шу жараёни кузатиб — текшириб бориши (лозим бўлган дамларда талабаларга ҳам назарий, ҳам амалий ёрдам кўрсатиши) тақозо қилинади. Муаллим билан талабалар ўртасида ижодий муҳит вужудга келиши лозим.

Талабаларни амалий машғулотларга тайёрлаш — муаллимнинг муҳим вазифаси. Шунини ҳам айтиш керакки, муаллим мустақил ишларнинг ранг-баранг турлари ва усулларидан фойдаланишга эришмоғи керак. Мана шундай усуллардан бири — талаба билан яқка тартибда ишлашдир (бунда унинг лекция матни устида ишлаши, тавсия қилинган адабиётларни мутолаа қилиши ва, ҳатто, зарурларини конспектлаштириши, сараланган шеърлар матнини синчиклаб кўздан кечирishi, тақтиъ шартларини пухта билиши ... текшириб борилади).

Шеър илми бўйича лекцияда берилган назарий маъ-

¹ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик ва библиографик кўрсаткич. Т., 1975; Бобоев Т., Бобоева З. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик ва кўргазмалли қўлланма. Т., 1992; Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш (иккинчи қисм). Амалий, Т., 1993.

лумотларни ўзлаштиришда талабаларнинг гуруҳ-гуруҳ бўлиб дарс тайёрлашлари, баҳс-мунозаралар уюштиришлари, савол-жавоблар ўтказишлари ҳам фойдалидир. Бироқ, бу жараёни муаллим кузатиб борса — баҳс-мунозараларга, савол-жавобларга тўғри методологик йўналиш бериб борса мақсадга мувофиқ бўлади. Шу тариқа талабалар шеър тақтиъ ва талқини машқи (режадаги асосий амалий машғулот)га пухта тайёргарлик кўрадилар. Шундагина амалий машғулот қутилган натижани беради.

I

Бармоқ тизимидаги шеър тузилиши мезонларини аниқлаш (Ҳамид Олимжон лирикаси мисолида)

Методик маслаҳатлар

Бармоқ тизимидаги шеър тузилиши мезонларини аниқлашни ўрганиш мақсадида икки марта амалий машғулот ўтказиш лозим. Бу борада, даставвал, ё коллоквнум, ё мунозара ёки семинар машғулоти ўтказиш маъқул кўрилади. Аммо бу машғулотларнинг ҳар бири ўзига хос усуллари ва вазифалари билан ажралиб туради. Чунинчи, коллоквнумда талабаларнинг, биринчидан, бармоқ шеър тизими қонуниятлари ва умуман ўзбек шеър тузилиши (аруз мустасно қилинганда) мезонлари ҳақидаги билимлари аниқланади, иккинчидан, шеър мезонларига оид оригинал мисоллар топишга (ва уларни таҳлил қилишга) одатлантирилади.

Коллоквнумга тайёргарлик кўриш жараёнида талабалар қуйидаги топшириқни бажариши лозим:

Тавсия

1. Бармоқ тизимидаги вазн типлари: содда вазн, қўшма вазн, мураккаб вазн, эркин вазн ва аралаш вазнларга мисоллар топинг ва мустақил иш дафтарингизда қисқа-қисқа шарҳланг.

2. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достони поэтикаси (ритми, вазни, қофияси, банди...) бўйича кузатиш олиб боринг ва шу асосда ихчамгина реферат тайёрланг.

Мана шу методик усул ёрдамида талабаларнинг шеър техникаси ҳақидаги билимлари мустаҳкамланади.

Семинар машғулотида Ҳамид Олимжоннинг бармоқ вазнларида ёзилган лирик шеърлари кўздан кечирилиши мумкин. Албатта, шоирнинг лирик шеърларини талқин қилиш учун талабалар бармоқ шеър тизимининг назарий масалаларини билишлари тақозо қилинади. Ҳар иккала типдаги машғулотга ҳам талабалар олдиндан тайёргарлик кўрган бўлишлари лозим. Агар гуруҳда ҳам коллоквиум, ҳам семинар ўтказишнинг имкони топилса нур устига нур. Бу — фақат фойда келтиради. Аммо бу борада муаллимнинг вақти, талабаларнинг имкони, қолаверса, факультетдаги шарт-шароитлар билан ҳам ҳисоблашишга тўғри келади. Агар масала шу тарзда қўйиладиган бўлса, муаллим (ҳеч бўлмаганда) икки турдаги машғулотдан бирини (ё коллоквиумни, ё семинарни) танлаб олиши мумкин. Демокчимизки, шу хилдаги тайёрлов машғулотисиз талабаларни бармоқ вазнларидаги шеърлар талқини дарсига киритишнинг самараси кам бўлади.

Яна бир методик тадбир. Амалий тадбирлар ўтказиши жараёнида кўрғазмалилик тамойилига ҳам амал қилиш фойдалидир. Негаки, кўрғазмалилик, ўқув-техника воситаларидан фойдалана олиш машғулот самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Масалан, Лутфий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Огаҳий, Муқимий, Фурқат ва бошқа классикларимиз лирикаси бўйича Ўзбекистон радиоси фонотекасида сақланаётган мусиқали эшиттиришлар (магнит тасмасига ёзилган)дан, шунингдек Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғафур Ғулوم, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари хассос шоирлар шеърларини уларнинг ўз овозлари (магнит тасмаси)да эшитиш ҳолатида самарали бўлади — талабаларнинг шеърятга меҳрини оширади — уларни шеърят сир-асрорларини пухтароқ ўзлаштиришга чорлайди, ифодали ўқишга ўргатади... Дарвоқе, шеър илмини ўрганиш аслида шеърни ифодали ўқишга ўрганишдан бошланади. Ҳа, шеърни тўғри ва ифодали ўқий олмай туриб, унинг сир-асрорларини ўрганишга киришиш — ғайри табиий ҳолатдир. Шу ваздан, бадий сўз усталарининг шеър ўқиш санъатига талабаларнинг эътиборини қаратиш жуда-жуда зарур.

Шеър ўқиш санъатини эгаллаш (бу йўлда тинимсиз машқ қилиш)— бўлажак адабиёт муаллими учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шеърни ифодали ўқий олмайдиган муаллим — адабиёт муаллими эмас! Тўғри, бу борада «Ифодали ўқиш» фани ёрдам беради. Бу ўринда таклифимиз шуки, «Ифодали ўқиш» фанига талабни ҳам, эътиборни ҳам ошириш зарур.

Кўргазмалиликнинг яна бир қирраси.— нашр қилинган ёки қўлбола кўргазма материаллардан ўринли фойдалана олиш ва янги кўргазма қуроолларни яратишдан иборат. Аммо бу соҳада жиддий қийинчиликлар мавжуд. Умуман, ўзбек адабиёти бўйича нашр қилинган кўргазма материаллар ниҳоятда кам. Хусусан, адабиёт назарияси, шу жумладан шеър илми бўйича нашр қилинган кўргазма материаллар йўқ ҳисоби. Ваҳоланки, ўрта ва олий мактабларимиз мана шундай кўргазма материалларга жуда муҳтож. Шароит шунини тақозо қилмоқдаки, олий мактабда талабалар ўз мутахассисликларини бўйича кўргазма материаллар ярата олиш малакасига ҳам эга бўлишлари керак. Шу маънода, филология, ўзбек тили ва адабиёти факультетларининг ўқув режаларига кўргазма қурооллари (лоақалли плакат, шиор, жадвал, диаграмма, схема...) тайёрлашга ўргатадиган «Плакат ишлари» ўқув фанини киритиш лозим. Муаллимнинг тажрибаси: муаллим кўргазма материал (чунончи, жадвал...) яратиш учун талабаларга фикр беради (жадвал қандай ва қай йўсинда фикрнинг ифода этиши айтилади), талабалар шу режа—фикр бўйича эскизлар чизишади. Муаллим эскизларни ўрганиб чиқиб, нисбатан муваффақиятли чиққанини танлайди (унини гуруҳда муҳокама қилиш йўли билан такомиллаштиради). Эскиз маъқуллангач, талаба томонидан ватман қоғозига кўчирилиб, кўргазма қуроол шаклига келтирилади. Жадвал остига тузувчи талабанинг исми ва фамилияси, қачон чизилгани ёзиб қўйилади. Шу тариқа, янги кўргазма қуроол пайдо бўладигани, муаллим ундан ўз машғулотларида фойдаланаверади. Шундай қилиб, талабалар, биринчидан, илгарини тайёрланган кўргазма материалларидан машғулот жараёнида фойдаланишга ўргансалар, иккинчидан,

муаллим раҳбарлигида ўзлари ҳам янги кўргазма қуроллар тайёрлаш малакасига эга бўлиб борадилар¹.

Коллоквиум

Коллоквиум (лот. *colloquium* — суҳбатлашиш) — талабаларнинг билим даражасини аниқлаш ва ошириш мақсадида ўтказиладиган суҳбат, савол-жавоб, синов. Машғулотнинг бу тури, биринчидан, талабаларнинг шеър илми бўйича олган билимларини аниқлашга (талабаларнинг жорий ўзлаштиришларини ҳисобга олишга) имкон берса, иккинчидан, уларнинг билим даражасини муайян маънода оширишга ёрдамлашади, муаллим билан талаба ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди.

Коллоквиум жараёнида қуйидаги саволлар бўйича баҳс-мунозара уюштириш мақсадга мувофиқдир.

1. Шеър тузилишини қандай тасаввур қиласиз?
2. Шеър тизимлари нима? Жаҳон шеъриятида қандай шеърый тизимлар қўлланилади?
3. Ўзбек шеъриятида қандай шеър тизимлари ишлатилмоқда ва улар қандай белгилар билан тавсифланади?
4. Бармоқ шеър тизими тарихини шарҳланг.
5. Бармоқ шеър тизимининг асосий қонуниятлари нималардан иборат?
6. Бармоқ шеър тизими мезонларини шарҳланг.
7. Шеърда мусиқийлик ва уни вужудга келтирувчи омиллар ҳақида гапиринг.
8. Ритм нима? Ритмсиз шеър бўлиши мумкинми? Арузда ва бармоқда ритм қандай пайдо бўлади?
9. Бўғин ва унинг шеър тузилишидаги вазифаси ҳақида нималарни биласиз?
10. Туроқ ва бош туроқ. Уларнинг ритмини белгилашдаги вазифаларини шарҳланг.
11. Туркум нима? Туркум турларини шарҳланг. Туркум шеър ритмида қандай роль ўйнайди?

¹ Қаранг: Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш. Т., 1991; Бобоев Т. Аруз вазнларини ўрганиш. Т., 1991; Бобоев Т., Бобоева З. Қофия илмидан сабоқлар. Т., 1994; Бобоев Т., Бобоева З. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик кўргазмали қўлланма (икки қисмдан иборат). Т., 1992.

12. Вазн нима? Ритм билан вазн ўртасидаги алоқадорликни тушунтириб беринг. Бармоқда ва арузда вазннинг пайдо бўлишидаги ўзига хосликларни шарҳланг.

13. Бармоқда вазн типлари: содда вазн, қўшма вазн, мураккаб вазн, аралаш вазн, эркин вазнни қисқа-қисқа таърифланг.

14. Қофия нима? Шеър тузилишида қофия қандай вазифани ўтайди? Қофиясиз шеър бўлиши мумкинми?

15. Мумтоз қофия ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

16. Мумтоз қофия унсурларини шарҳланг.

17. Муқаййад қофия унсурлари ҳақида гапиринг.

18. Мутлақ қофия унсурлари ҳақида сўзлаб беринг.

19. Мумтоз қофия типлари ва турларини изоҳланг.

20. Муқаййад қофия типи ва унинг турлари ҳақида гапиринг.

21. Мутлақ қофия типи ва унинг турларини изоҳланг.

22. Қофия санъатларига нималар киреди?

23. Қофия безакларини изоҳланг.

24. Қофияда сўз қўллаш санъатини шарҳланг.

25. Қофия тизими нима?

26. Қофия макони деганда нималарни тушунасиз?

27. Қофия тартиби нима?

28. Қофия тирговучларини шарҳланг.

29. Ҳожиб, радиф, рефрен, эпифора, нақаротларни изоҳланг.

30. Банд (строфа) нима? Шеър тўқимасида банд қандай вазифани ўтайди? Бандлар таснифини изоҳланг.

31. Маснавий, мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман каби банд турларини тавсифланг.

32. Оқ шеър ва унинг хусусиятлари. Ҳарора нима?

33. Сочма шеърнинг ўзига хослиги. Сарбаст ҳақида маълумот беринг.

Савол-жавоблар жараёнида, хусусан, ритм, вазн, қофия ва банд ҳақидаги назарий тушунчаларнинг пухта ўзлаштирилишига алоҳида эътибор берилди. Айни чоқда, шеър тузилишининг бошқа масалаларини ҳам унутмаслик керак.

Коллоквиум машғулотида турли методик усуллар қўлланилиши мумкин. Аммо, менимча, машғулотнинг баҳс-мунозара усули самаралироқдир. Бу усулнинг ўзи-

га хослиги шундаки, бунда академ гуруҳ икки бўлакка (командага) ажратилиб, уларнинг ўзаро савол-жавоблари — баҳс-мунозаралари уюштирилади. Бу шундай бир мусобақага айлантириладики, бунда ҳам команда, ҳам шахсий биринчилик аниқланади (умуман, талабаларнинг билимлари баҳоланади) ва тақдирланади. Баҳс-мунозара муаллим томонидан якунланади — талабаларнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатилади, уларга тегшли йўл-йўриқлар берилади. Бундай мусобақа-баҳслашув усули талабаларда баҳс юритиш кўникмасини шакллантиради. Шу сабабли бу усул шеър илми ҳақидаги таълимотни ўзлаштиришда жуда қўл келиши шубҳасиздир.

Муаллим амалий машғулотлар ўтказиш жараёнида мурожаат қиладиган дарс турларидан яна бири семинар машғулоти дидир.

Семинар

Семинар (лот. *seminarium* — манба устида ишлаш) — олий ўқув юртларида кенг қўлланиладиган машғулот турларидан биридир. Шеъринг илми асосларини ўрганишда машғулотнинг бу тури ҳам қўл келиши шубҳасиздир¹. Семинар жараёнида талабаларнинг, биринчидан, шеър тузилиши мезонлари ҳамда лекциядан ва мутолаа қилинган адабиётлардан олган билимлари аниқланса, иккинчидан, назарий тушунчаларни шеър таҳлилига татбиқ қила олишдаги ўқувни синалади. Машғулотда талабалар томонидан мустақил тайёрланган маъруза (ахборот)лар эшитилади. Савол-жавоблар бўлади, маърузалар қизғин муҳокама қилинади. Семинарнинг муаллим бошқаради ва якунлайди: муаллимнинг методологик йўл-йўриқлари, назарий умумлашмалари муҳим аҳамият касб этади.

Семинарда тайёрланиш жараёнида талабалар тавсия қилинган адабиётларни мутолаа қилиш йўли билан лекцияда олган билимларни донрасини кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга ҳаракат қиладилар, хусусан, шеър

¹ Қаранг: Бобоев Т. «XX аср ўзбек адабиёти тарихи»дан махсус семинар бўйича илмий-методик тавсиялар. Т., РЎММ. 1994; Бобоев Т. «Ўзбек совет адабиёти тарихи» курси бўйича махсус семинар. Т., Республика метод кабинети, 1975.

матни устида ишлашга, назарияни шеър таҳлилига татибиқ қилишга ўрганадилар. Семинарда талабалар маърузалар қилишга, сўзга чиқишга, савол-жавоб ва баҳс-мунозарага қатнашишга, илмий-назарий ва библиографик адабиётлардан ўрни-ўрни билан фойдаланишга одатланадилар, бу жараён бўлажак ижодкор адабиёт муаллимни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Бу усул, ҳатто, талабаларда илмий-тадқиқот ишларига қизиқиш ва иштиёқ уйғотади. Дарҳақиқат, семинар машғулотлари талабаларни илмий-тадқиқот усуллари ва тамойиллари билан илк дафъа таништиради. Шу билан бирга, мазкур семинарга тайёрланиш жараёнида талабалар шоир Ҳамид Олимжон мукамал асарлари ўн томлигининг биринчи тоmidан жой олган лирик шеърлар матни устида ишлаш (хусусан, уларнинг ритми, вазни, қофияси ва бандлари бўйича кузатишлар олиб бориш)га даъват қилинади¹.

Маъруза учун мавзулар

1. Ҳамид Олимжон шеърияти ритмикаси (бўғин, туроқ, бош туроқ, туркум) ва уларнинг ранг-баранглиги.

2. Шоир шеърияти вазнлари (типлари ва турлари). Содда вазн, қўшма вазн ва эркин вазн.

3. Шоир шеъриятида қофия санъати (мумтоз қофия аънаналари ва замонавий қофия):

4. Шоир шеъриятида банд (строфа) ва унинг турлари.

Ҳар бир мавзу учун маърузачи ва тақризчи олдиндан белгилаб қўйилади. Машғулот жараёнида асосан маърузачилар ва уларнинг тақризчиларига сўз берилади. Савол-жавобларда, мунозара ва муҳокамаларда барча талабалар иштирок эттирилади. Демак, семинар машғулотига маърузачилар ва уларнинг тақризчилари қанчалик пухта тайёргарлик кўрсалар, бошқа талабалар ҳам ҳар бир мавзу бўйича мустақил ҳозирлик кўришлари лозим. Муаллим мана шунга эришсин. Шундагина семинар баҳс-мунозарали, сермазмун ва қизиқарли ўтади. Семинар ўтказишда муаллим ҳар бир маъруза

¹ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амаллёт. I қисм. («Машғулот»). Т., РЎММ, 1993, 24—30-бетлар.

занинг пухта муҳокама қилинишига эътибор бериши керак. Муаллим баҳс-мунозарани бошқаради ва машғулотга яқун ясайди (мунозарачилар ҳам, тақризчилар ҳам, баҳс-мунозара иштирокчилари ҳам баҳоланиши керак).

Машқ

Ўзбек шеър тузилиши мезонлари борасидаги барча амалий тадбирлар ўқув режасида кўзда тутилган бош машғулот — аудиторияда шеър (чунончи, Ҳамид Олимжон лирикасида саралаб олинган «Ўзбекистон», «Ўрик гуллаганда», «Ўлка», «Энг гуллаган ёшлик чоғимда», «Ҳаёлимда бўлдинг узун кун...», «Офелиянинг ўлими»...) тузилиши мезонларини аниқлаш машқи билан ўз интиҳосига етади. Бу машқ дарсининг ўзига хослиги қуйидагича: машғулотнинг самарали бўлиши учун муаллимнинг ўзи, даставвал, бир шеър (чунончи, «Ўзбекистон» шеъри) тузилиши мезонларини аниқлаши ва талқини намунасини кўрсатмоғи мақсадга мувофиқдир. Негаки, муаллимнинг шеър мезонларини аниқлаш тартиби ва талқини тажрибаси талабалар учун ибрат, йўл-йўриқ бўлади. Муаллим «Ўзбекистон» шеъри тузилиши мезонларини аниқлаш ва талқин қилиш борасидаги ўз тажрибасини (ёзма тарзда) олдиндан (машқ дарсига тайёрланиш жараёнида) талабаларга бериб қўйган ва машқда қайси шеърлар мустақил тақтиъ қилинишини эълон қилган бўлиши лозим. Ҳа, машқ дарси — ўзига хос назорат дарси ҳамдир. Унда талабалар аудиторияда (муаллим назорати остида) белгиланган шеърларни (ҳам тахтада, ҳам амалий машғулот дафтарларида) мустақил тақтиъ қилишлари кўзда тутилади. Муаллим талабаларнинг «Амалий машғулот дафтари»ни йиғиб олиб текширади — баҳолайди ва кейинги дарсда машқ яқунини эълон қилади. Бу усул талабаларнинг шеър тузилиши мезонлари бўйича олган билимларини назорат қилиш имконини берса, иккинчидан, шеър мезонлари таҳлили малакасининг шаклланишига қўмаклашади. Бу малака кейинги шеърят дарсларида такомиллаштириб борилаверади... Бу — ижодкор адабиёт муаллими тайёрлашнинг муҳим омилдир.

Режа

I. «Ўзбекистон» шеъри тузилиши мезонларини аниқлаш ва талқини намунаси. Режанинг бу банди (юқорида айтганимиздек) муаллим томонидан қўйидагича бажарилиши мумкин:

1) Ритмни аниқлаш

Дастлаб шеърнинг биринчи банди (байти) ажратиб олинади ва тақтиъга киришилади:

а) Байтдаги ҳар бир мисра бўғинларга ажратилиб, мисрадаги бўғинларнинг умумий миқдори аниқланади: Мисол:

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Во-дий-лар-ни я-ёв кез-ган-да, // =9- бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Бир а-жиб ҳис бор э-ди мен-да. // =9- бўғин

Текшириб кўринг-чи, шеърнинг бошқа бандлари ҳам тўққиз бўғинли мисра усулида ёзилганмикин?

б) Мисрадаги бўғинлар гуруҳларга ажратилади: туроқлар ва уларнинг миқдори ҳамда тартиби аниқланади:

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Чап-пар у-риб / гул-ла-ган бо-ғин. / =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ў-пар э-дим / Ва-тан туп-ро-ғин. / =4+5= 9 бўғин

Шеърнинг бошқа мисралари (ва бандлари) ҳам $4+5=9$ бўғинли тартибда ёзилганлиги текшириб кўрилади. Агар шеърнинг барча мисралари шундай ёзилганлиги аниқланса, «Ўзбекистон» шеъри «тўққизлик туркум»да яратилган, деб ҳисобланади. Бу шеър ритми оҳангини вужудга келтирувчи асосий омилдир.

2) Вазни аниқлаш

Ритм қандай йўл билан аниқланган бўлса, вазн ҳам шу йўл билан белгиланади. Негаки, уларнинг иккаласи ҳам бир-бирига ниҳоятда яқиндир. Ритм вазни вужудга келтирмайди, аксинча, вазн ритмни пайдо қилади. Вазн — шеър меъёри, ўлчовидир. Бир туркумдаги шеър мисралари, байтлари, бандларида туроқлар ва бош туроқларнинг муайян қонуният асосида такрорланишидан

келиб чиқадиган ритмик ҳодиса **вазн** деб юритилади. Бўғинларнинг миқдори туркумни белгиласа, туркумдаги туруқлар ва бош туруқларнинг сони, жойлашиш тартиби вазни ифодалайди.

Мисол:

1 2 3 4 5 6 7 8 9
О-дам-лар-дан / тинг-лаб ҳи-ко-я, // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ў-сар э-ди / шо-ир-да го-я, // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Дар-ё-лар-дан / куй-лаб ў-тар-дим, // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Эр-так-лар-га / қу-лоқ ту-тар-дим // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ҳам-ма-си-ни / тинг-лар-дим, ам-мо // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ўх-ша-ши-ни / топ-мас-дим, ас-ло, // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ўх-ша-ши йўқ / бу гў-зал бўс-тон, // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Дос-тон-лар да / бит-ган гу-лис-тон, // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ўз-бе-кис тон / де-я а-та-лур // =4+5= 9 бўғин

1 2 3 4 5 6 7 8 9
У-ни се-виб / эл тил-га о-лур // =4+5= 9 бўғин

Юқоридаги беш байт (банд) тақтиъ шуни кўрсатадики, «Ўзбекистон» шеъри 4+5=9 бўғинли бармоқ вазида ёзилган экан. Масалага вази типлари жиҳатидан қарайдиган бўлсак, бу шеър содда вазида ёзилганлиги маълум бўлади. Негаки, «Ўзбекистон» шеъридаги 94 мисра (47 байт)нинг ҳар бири 4+5=9 бўғинли (схема-ли) бармоқ вази (бир хил вази) да ёзилган.

3) Қофияни аниқлаш

Шеър мисраларини бир-бирига боғлайдиган оҳангдош сўз ёки сўзлар бирикмаси қофия бўлар экан, шеърдан олинган қуйидаги (байтлардаги) оҳангдош сўзларга диққат қилайлик:

Чиройлидир гўё ёш келин,	— а
Икки дарё ювар кокилин.	— а
Қорли тоғлар турар бошида,	— б
Гул водийлар яшнар қошида.	— б
Чор атрофга ёйганда гилам	— в
Асло йўқдир бундайин кўклам.	— в
Тоғлардаги қип-қизил лола,	— г
Бўлиб гўё ёқут пиёла.	— г
Булоқлардан узатади сув,	— д
Эл кўздан қочади уйқу.	— д

Юқоридаги беш байтнинг остига чизилган сўзлардан сезилиб турибдики, бу шеърнинг ҳар бир жуфт мисраси ўзаро қофияланиб (келин — кокилин, бошида — қошида, гилам — кўклам, лола — пиёла, сув — уйқу) келган. Қофия мана шу-да! Шундан сўнг қофия турлари ва қофияланиш тизimini аниқлашга ўтамиз. Умуман айтганда, «Ўзбекистон» шеърисида «кезганда — менда», «бонин — тупроғин», «ҳикоя — ғоя», «ўтардим — тутардим», «аммо — асло», «бўстон — гулистон», «аталур — олур», «келин — кокилин», «бошида — қошида», «гилам — кўклам», «лола — пиёла», «сув — уйқу», «ниш — турмуш», «пахта — дарахтда», «тўкади — букади», «эл — текстиль», «бор — бахтиёр», «бордир — хумордир», «ичган — кечган», «элда — селда», «бордир — диёрдир», «тиканлар — илонлар», «қаноти — зоти», «ўлмас — бўлмас», «қум — ўлим», «ёрдир — диёрдир», «ўқийди — тўқийди», «бол — иқбол», «қиш — олқиш», «бойдир — ойдир», «кун (қуёш) — кун (ҳар кун)», «қазади — ёзади», «ялла — алла», «ширмон — меҳмон», «диёрдир — бордир», «тоғи — ўртоғи», «ифтихордир — бордир», «кўнгиш — ул», «ётмас — қотмас», «тутундир — бутундир», «хас — атлас», «бор — ёр», «оғайнилари — бари», «омон — жаҳон», «боғларни — тоғларни», «оқ — тупроқ» ва, ниҳоят, «кезганда — манда» сўзлари қофиядош бўлиб келган. Агар шу қофиядош сўзлар талқин қилинадиган бўлса, даставвал шунини айтиш керакки, қофиялар: а) асосан, мисра сўнггида келган:

Далаларда бошланади иш,
Бошланади ижод ва турмуш.

б) фақат шеърнинг сўнгги қисми (икки байт) дагина
ички қофия учрайди:

Шундай ўлка донм бор бўлсин,
Шундай ўлка элга ёр бўлсин.

. : : : :

Шафтолизор боғларни кўрдим,
Гул кўкарган тоғларни кўрдим.

Шеърда, асосан, тўқ қофиялар ишлатилган:

Куйчилари ўқийди ялла,
Жувонлари айтади алла.

Бироқ, кам бўлса ҳам, оч (нотўлиқ) қофиялар ҳам
бор:

Меҳр қўйиб ўпган сари оқ,
Оппоқ бўлди бу азиз тупроқ.

Шеърда содда қофиялар ҳам ишлатилган:

Ботирлари канал қазади,
Шоирлари ғазал ёзади.

«Қазади — ёзади» сўзлари кўчма маънода эмас, асил
маънода ишлатилган. Демак, «қазади — ёзади» оҳанг-
дош сўзлари содда қофия экан.

Шеърдаги қофияларнинг аксарияти тасвирий қофия-
лар (оҳангдош сўзлар кўчма маънода қўлланилган) дир.

Мисол:

а) метафорик қофиялар:

Ёвларига осмон тутундир,
Шунинг учун бағри бутундир. !

б) омонимик қофия:

Бир парча ўт бўлиб бунда кун,
Пахтасига ишлайди ҳар кун.

в) контраст қофия:

Бунда қорнинг тағларида қиш,
Баҳор учун сўйлайди олқиш.

Шеърдаги қофиялар орасида:

а) очиқ қофиялар:

Кундан кунга ўсади пахта,
Барг чиқади ҳар бир дарахтда.
Қуш учганда куймас қаноти.
Одам ўтса қуримас зоти.

б) ёпиқ қофия:

Пазандаси ёпади ширмон,
Қарилари кутади меҳмон.
Шунинг учун ёпинмагай хас,
Шунинг учун кийиннар атлас.

4) «Ўзбекистон» шеърининг қофияланиш тизими:
а+а, б+б, в+в, г+г, д+д, е+е, ж+ж, з+з, и+п, к+к
л+л, м+м, н+н...

Мисол:

Аму билан Сирдан сув ичган, — а
Зарафшонни лойлатиб кечган. — а

Чавандозлар бордир бу элда, — б
Баҳор чоғи пишқирган селда. — б

Арғумоқлар қўшиғи бордир, — в
Бу шундайин ажиб диёрдир. — в

й) Бандни аниқлаш:

«Ўзбекистон» шеърдан яна бир неча парча олиб
кўрайлик:

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди.

Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол.

Бунда қорнинг тагларида қиш,
Баҳор учун сўйлайди олқиш.

Бир ўлкаки, ҳуснга бойдир,
Унинг энг зўр кўзгуси ойдир.

Бир парча ўт бўлиб бунда кун,
Пахтасига ишлайди ҳар кун.

. ; ; ;

Юқорида келтирилган байтлардаги «ўқийди — тўқийди», «бол — иқбол», «қиш — олқиш», «бойдир — ойдир», «кун (қуёш) — кун (ҳар кун)» сўзларига қараб, бу шеър, биринчидан, жуфт мисра (байт) ли банд усулида ва, иккинчидан, банд турларидан «маснавий» (иккилик) да ёзилганини осонгина билиб оламиз.

«Ўзбекистон» шеърининг тақтиъ, яъни шеър тузилиши мезонларини аниқлаш мана шундан иборат.

II. «Ўзбекистон» шеъри қай тахлитда тақтиъ қилинган бўлса, аудиторияда (тахта ва мустақил иш дафтарида) қуйидаги шеърлар ҳам шу тахлитда тахлил қилинади:

«Энг гуллаган ёшлик чоғимда».

«Хаёлимда бўлдинг узун кун...».

«Ўрик гуллаганда».

«Ўлка».

«Офелнянинг ўлими».

Юқорида келтирилган беш лирик шеър талабаларга бўлиб берилиб, мустақил тақтиъ қилдирилади.

III. Аудиторияда мустақил тақтиъ қилинган шеърлар муаллим томонидан кузатилади ва баҳоланади.

IV. Уйга вазифа бериш.

V. Муаллим дарсни яқунлайди — талабаларнинг ютуқлари-ю йўл қўйган камчиликларини кўрсатади, уларга йўлланмалар беради.

А д а б и ё т

Зарурий

1. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 237—314, 331—353- бетлар.

2. Мирзасев С. Ўзбек адабиётида қофия. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1972, 5- сон.

3. Рустамов А. Қофия нима? Т., «Фан», 1976.

4. Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1991.

5. Бобоев Т., Бобоева З. Қофия илмидан сабоқлар, Т., РЎММ, 1994.

Қўшимча

1. Адабиёт назарияси (икки томлик), 2- том. Т., «Фан», 1979, 337—348, 368—397- бетлар.

2. Азимов С. Ҳамид Олимжон абадияти. Т., Бадиний адабиёт нашриёти, 1967.

3. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. Т. «Фан», 1965.

4. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида қофия. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 4-сон, 30—35-бетлар.

5. Мамажонов С. Шоир дунёси // Лирик олам, эпик кўлам. Т., 1979, 5—136-бетлар.

6. Мирҳайдаров Ҳ. Яна қофия ва шеър системаси ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1976, 2-сон.

7. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1984, 144—170, 177—182-бетлар.

8. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1995, 140—146, 152—165-бетлар.

9. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т., «Фан», 1966.

10. Алиев С. ва б. Адабиёт назарияси бўйича амалий машғулотлар. Бухоро, 1994.

Матн

Олимжон Ҳамид. Мукаммал асарлар (ўн томлик). 1-том. Т., «Фан», 1979.

II

Аруз тизимидаги шеър вазнини аниқлаш (Алишер Навоий ғазаллари мисолида) Методик маслаҳатлар

Ўзбек арузи . . .

Бир неча асрлик тарихга эга бўлган аруз ўзбек шеърининг хазинасида салмоқли ўрин тутди. Бу ўринда ўзбек адабиётининг мумтоз намуналари асосан арузда битилганлигини эслаш киноя. Шунингдек, XX аср ўзбек адабиёти тарихида ҳам аруз шеър тизимидан муваффақиятли фойдаланиб келинаётганлиги ҳеч кимга сир бўлмас керак. Дарвоқе, аруз мўъжиза — Шарқ халқлари тафаккурининг буюк кашфиёти! Арузда ёзилган шеър сермаъ-

нолиги, нафосати, жозибадорлиги, оҳангдорлиги, мусиқийлиги билан ҳар қандай киши қалбини ҳам ҳайратга солади. Шеър ўқувчига ҳузур-ҳаловат, завқ-шавқ бағишлайди — дилига ором, руҳига маънавий озик беради. Аруздаги шеърни ўқиганда киши қалби шоир қалбига ҳамоҳанг тепа бошлайди — шеър мусиқийлиги оғушида қалби жумбушга келганлигини сезмай қолади. Ҳа, аруз шеър — қалб туғени, акс-садоси, ранг-баранг оҳанги, руҳий камалаги! Аруз шеър ўта мусиқий, ашула-қўшиқбоп. Аруз шеър ўз куйи, маънавияти, оҳанги, қўшиғи билан бирга тўғилади, шекилли! Ҳар қалай аруз шеър сир-асрорларга бой, сеҳрли олам, юксак санъат! Инсоният ўзининг бундай маънавий кашфиёти олдида дол қолган бўлса ажаб эмас!

Хўш, арузнинг сир-асрорлари, сеҳри, фавқулодда таъсир кучи нимада? Аруз илмини ўрганиб бўладими ўзи! Арузни «ҳазм қилиш» йўллари борми? Шу каби кўплаб ҳаётий саволлар тугиладики, буларга узил-кесил жавоб топиш қийин. Аммо, шу нарса аниқки, дунёда инсон қила олмайдиган иш йўқ. Бинобарин, ҳозирги ёшлар ҳам аждодларимиз маънавияти — аруз санъатини, аруз илмини ўрганишлари мумкин ва, ҳатто, бу илмин эгаллашлари шарт! Аммо у осонликча таслим бўлмай-диган тилсимот — маънавият қасри, шеърят қўрғони! Арузни ўрганиш — тинимсиз мутолаа, аруз — шеър қаърига пешма-пеш шўнғиш, узлуксиз машқ, сабр-тоқат, матонат, тинимсиз изланиш. Эҳ-ҳеяна қанчадан-қанча меҳнат машаққатига бардош бериш...

Хуллас, аруз илмини кучли ирода, сабр-матонат, ўта меҳнатсеварлик, ҳавас ва иштиёқ, маънавий эҳтиёж ҳиси билан ўрганиш мумкин. Арузни ўрганиш шартлари жуда кўп. Шулардан бири — араб ва форс тилларидан хабардор бўлиш, хусусан, араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувининг қонун-қондаларини пухта билиш, эски-нодир қўлёзмаларни шаррос ўқий олиш, эски ўзбек адабий тилини чуқур идрок этиш... Негаки, аруз санъати мана шундай омиллар билан ҳам узвий боғлиқ. Бу ҳали масаланинг бир томони, холос. Дарвоқе, бу борада факультетда ўрганилаётган «Мумтоз форс тили», «Форс тили», «Эски ўзбек тили», «Эски ўзбек ёзуви» ўқув фанлари яқиндан ёрдам бериши шубҳасиз. Эндиликда,

«Араб тили» ҳам ўқув режаларига киритилмоқдаки, бу ҳам жуда фойдали. Бироқ масаланинг туб моҳияти шундаки, талабалар аруз тилсимини, унинг ўзакларини, ўқилдизини, табиатини, ҳароратини ҳис этсаларгина ўзбек адабиёти тарихи, айниқса, мумтоз шеърятимиз нуқтадонлари бўлиб етишадилар. Бу фазилат — бўлажак ижодкор адабиёт муаллимлари, бўлажак адабиётшунослар учун сув билан ҳаводек зарур. «Адабиётшуносликка кириш» ўқув фани доирасида аруз қўрғонини ишғол қилиш ғоятда мушкул. Негаки, аруз илминини ўрганишга жуда оз вақт (кўпи билан лекцияга 4 соат ва амалий машғулотга 4 соат) режалаштирилади. (Бундан бошқа ҳеч имкон йўқ!). Ваҳоланки, аруз бутун ўқув йили давомида ўрганишга арзигулик катта илмдир.

Хўш, бундай шароитда нима қилиш керак? I курсда арузни ўрганишга имкон йўқ экан-да, деб қўл қовуштириб ўтираверишимиз керакми? Йўқ, асло! Менимча, биринчи курсдаёқ («Адабиётшуносликка кириш» ўқув фани доирасида бўлса-да) арузни четлаб ўтиш ёхуд уни ўрганишга бепарво қараш асло мумкин эмас. Биринчи курсда арузнинг, лоақал, ибтидоий жиҳатларини бўлса-да, ўрганиш зарур. Бугина эмас. Биринчи курсдан оқ аруз илми асосларини илк дафъа тизимли ва изчил ўрганишга жиддий киришмоқ лозим. Мана шу ниятда лекция машғулотларида аруз илми негизлари: фонетика, ҳижо, рукн, зиҳфот ва фуруъ, вази, баҳр, доира ҳақида таълим берилади. Аруз амалиёти жараёнида талабалар аруз тизимида ҳижоннинг миқдори, сифати (қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқлиги) ва тартиби (биринчи мисрадаги ҳижолар схемасининг бошқа мисралари қай тахлитда такрорланиши), рукнларнинг миқдори, таркиби (аслий ёхуд фаръий рукндан таркиб топганлиги) ва тартиби (биринчи мисрадаги рукнлар схемасининг бошқа мисраларда қай хилда такрорланиши), сўз ўзагининг (лозим бўлган тақдирда) икки рукнга бўлиниши мумкинлиги ва бир рукннинг икки ритмик паузага бўлимаслиги қонуниятларини пухта англаб олишлари керак. Шунингдек ҳижоларнинг гуруҳланишидан рукнлар, рукнларнинг гуруҳланишидан вазнлар, вазнларнинг гуруҳланишидан баҳрлар, баҳрларнинг гуруҳланишидан доиралар

келиб чиқишини билиб оладилар. Амалиётдан кузатиладиган асосий мақсад мана шу!

Аруз шеър илмини ўрганишда кўргазма материаллар катта аҳамият касб этади. Мавжуд жадвалларга қараб ҳижола, рукнлар, зиҳофот ва фуруъ, вазнлар, баҳрлар ва доиралар аниқланади¹. Масалан, аруз-шеърнинг биринчи байти схемаси жадвалда қай тарзда акс этганини эслаб кўринг-а, уни бир кўришингиз биланоқ байт схемаси хотирангизда муҳрланиб қолади².

Дарҳақиқат, «Адабиётшуносликка кириш»дан бошланган арузни изчил ўрганиш анъанаси, 1-, 2-, 3-курсларда ўрганиладиган «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи» фанида давом эттирилади, мустаҳкамланади. Арузни янада аниқроқ ўрганиш аслида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллиг»идан бошланади. Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Хоразмий, Сайфи Сароий, Дурбек, Атойи, Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Лутфий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мунис Хоразмий, Махмур, Нодира, Увайсий, Амирий, Огаҳий, Муқимий, Фурқат ва бошқа шоирларимиз лирик шеърларини ўрганиш жараёнида ўзбек арузи табиати ҳақидаги илк тасаввурлар бойитила ва чуқурлаштирила борилади. Хусусан, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодлари мисолида аруз санъати ва илми камолотини ёрқин кўрсатиш имконияти каттадир.

Шу ўринда Алишер Навоийнинг «Мезон-ул авзон» ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мухтасар» асарлари мутолаа қилдирилса (дарсда шу асарлар пухта таҳлил этилса) талабаларнинг аруз ҳақидаги тасаввурлари анча бойийди... Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи курси жараёнида талабаларда ғазал, рубоий, туюқ, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман, мусаммат, таржиъбанд, таркиббанд, соқийнома, муҳаббатнома, жангнома, дoston каби аруз шакллари таҳлил қила олиш малакалари шакллана борди. Ўрни келганда шунини ҳам айтиш керакки, факультетдаги «Ёш навоийхонлар» тўғараги ҳам бу ишга ўз ҳиссасини қўшиши мумкин. Олий ўқув юртлари-

¹ Бобоев Т. Аруз вазнларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1991, 43—62-бетлар.

² Ушга жойда.

да арузни ўрганишдек мураккаб ва ўта муҳим ишга ҳар бир адабиётшунос-муаллим ўз ҳиссасини қўшиши керак, ҳатто, бу борада тилшунос муаллимлар ҳам анча ёрдам кўрсатишлари мумкин. Лекин, менимча, шулар билан ҳам мурод тўла ҳосил бўлмаслиги мумкин. Хўш, унда нима қилиш керак? Бу саволга мен факультет ўқув режасига «Ўзбек арузи тарихи ва илми» номли ўқув фанини (тахминан, 3-курсга) киритиш зарур деб жавоб бераман. Тўғри, ўқув режамизда Шарқ адабиёти шеър илмига оид махсус курс бор-ку дейишлари мумкин. Ҳа, шундай курс йўқ эмас. Аммо бу билан иш битмайди. Демоқчимизки, ўқув режамизда ўзбек арузи ҳақидаги илм ўз ифодасини топиши керак. Шундагина талабалар аруз билан қурулланган бўладилар. Бу эса, юқорида айтганимиздек, ижодкор адабиёт муаллими тайёрлашнинг зарур шартидир!

Суҳбат (савол-жавоб)

Арузни ўрганиш борасидаги амалий машғулотга талабалар жиддий тайёргарлик кўришлари керак¹. Лекция матни устида ишлаш ва тавсия қилинган адабиётларни мутолаа қилиш йўли билан талабалар аруз илми асослари ҳақида муайян тасаввурга эга бўладилар. Бу ўринда муаллим суҳбат ёки савол-жавоб йўли билан уларнинг билим даражаларини аниқлайди ва тегишли йўл-йўриқлар беради. Талабаларнинг аруз илми бўйича бажарадиган мустақил ишлари ҳам, гуруҳда ўтказиладиган суҳбат ёки савол-жавоблар ҳам қуйидаги масалалар атрофида бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Савол-топшириқлар

1. Аруз нима? Арузни таърифловчи хусусиятлар нималардан иборат?
2. Аруз ва бармоқ шеър тизимлари ўртасидаги муштаракликлар ва фарқлар нималардан иборат?
3. Фонетика — арузнинг ўқ илдизи. «Ҳаракатли ҳарфлар» ва «сукун ҳарфлар»ни тавсифланг ва уларнинг аруз тўқимасида бажарадиган вазифаларни нималардан иборатлигини айтинг.

¹ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалиёт, I қисм. («Машғулот»). Т., РЎММ, 1993, 30—35-бетлар.

4. Ҳижо — жузв нима? Ҳижо таснифи: сабаб, ватад ва фосилаларни тавсифланг.

5. Рукн нима? Рукнлар таснифи: аслий рукнлар ва фаръий рукнлар.

6. Зиҳофот ва фуруъи нима?

7. Мафойилун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

8. Фойлотун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

9. Мустафъилун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

10. Мафъулоту аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

11. Фаулун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

12. Фойлун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

13. Мафойлатун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

14. Мутафойилун аслий рукни ва унинг зиҳофоти, фуруъи.

15. Аруз вазнлари ва уларнинг пайдо бўлиш усуллари. Вазнларнинг ранг-баранглиги.

16. Баҳрлар ва уларнинг таснифи: солим баҳрлар ва тармоқ рукнли баҳрлар.

17. Ҳазаж баҳри вазнлари (солим вазнлар ва тармоқ рукнли вазнлар).

18. Ражаз баҳри вазнлари (солим вазнлар ва тармоқ рукнли вазнлар).

19. Рамал баҳри вазнлари (солим вазнлар ва тармоқ рукнли вазнлар).

20. Мутақориб вазнлари (солим вазнлари ва тармоқ рукнли вазнлар).

21. Аруз доиралари ва уларнинг таснифи.

22. Тақтиъ тамойиллари.

Суҳбат жараёнида, хусусан, аруз фонетикаси, ҳижо, рукн, зиҳофот ва фуруъи, вазнлар ва уларнинг ранг-баранглиги масалаларига жиддий эътибор бермоқ керак. Шунингдек, мусиқийлик, ритм, қофия, банд каби шеър тузилиши мезонларини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Бу машғулот талабаларнинг аруз ҳақидаги илк тасавурларини шакллантиришга хизмат қилади. Шу йўл билан талабалар аруз вазнларидаги шеърларни тақтиъ ва талқин қилишга тайёрланадилар.

Машқ

Шеър тақтиъ машқиға тайёргарлик кўриш жараёнида дастлаб тақтиъ принципларини яна бир карра эслайдилар ва лекция матнида берилган тақтиъ намуналарини ҳам синчиклаб кўздан кечирадилар, жадваллардан қандай фойдаланиш зарурлигини билиб оладилар. Тақтиъ жараёнида, даставвал, шеърнинг жаири (ғазал) хусусиятлари инобатга олинади. Сўнг шеърнинг биринчи байти ажратиб олиниб, унинг вазнини аниқлашга киришлади: биринчи мисра ҳижолаарга ажратилади, ҳижолаар гуруҳланиб, рукилар белгиланади: мисра ҳижолаарнинг ҳам миқдори, ҳам сифати («—», «v», «~»), ҳам тартиби аниқланади; шунингдек рукиларнинг миқдори, тузилиши (аслий руки, фаръий руки) ва тартиби текширилади (парадигмаси — шартли арабча номлари). Шу тариқа биринчи мисранинг вазн схемаси — парадигмаси келиб чиқади. Шундан кейин, биринчи мисра парадигмаси иккинчи мисрага татбиқ қилинади. Шу тариқа биринчи байтнинг (иккала мисранинг) вазн схемаси (парадигмаси) белгиланади. Биринчи байтнинг вазн схемаси қолган барча байтларга қийслаб кўрилади — агар тўла мослик келиб чиқса (шеърнинг барча бандларидаги мисралар бир вазнда ёзилгани аниқланса), шеър арузнинг содда вазни типиде ёзилган деб ҳисобланади.

Шеър тақтиъ жараёнида аруз тизимини ўрганишга оид жадваллар, схемалар, «вазн кўрсаткичлари»¹ талабаларга ёрдам бериши шубҳасиз. Тақтиъ учун шеърларни, масалан, проф. Н. М. Маллаев томонидан тузилган ўқув қўлланмаси (Алишер Навоий, Лирика)дан саралаб олиш мақсадга мувофиқдир. Негаки, мазкур қўлланма, асосан, ана шу мақсадда тузилган. Бу ўринда мазкур қўлланмада берилган ғазал тақтиъ ва таҳлилига доир машқлар (7--14-бетлар) ҳам талабалар учун ажойиб намуна бўла олинсини таъкидлаш жонздир. Аудиторияда муаллим раҳбарлигида ўтказиладиган шеър тақтиъ ҳам тахтада, ҳам амалий машғулот дафтарларида ба-
жарилади.

Аруздаги шеър тақтиъ машқи қуйидаги усулда ўтка-

¹ Алишер Навоий. Лирика (тузувчи: проф. Н. М. Маллаев). Т., «Ўқитувчи», 1992, 7—14 ва 15—18-бетлар.

зилничи мумкин: дастлаб муаллим муайян вазндаги бир шеър тақтиъни намуна сифатида кўрсатади. Сўнг тақтиъ навбатини талабаларнинг ўзларига беради. Масалан:

I. Рамали мусаммани маҳзуф

Меҳ-р кўп кўр/гуз-ду-мам-мо/меҳ-ри-бо-не/топ-ма-дим./
фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-лун/
— V — —/— V — —/ — V — —/— V —

Жон-ба-се қил/дим фи-до о/ро-ми жо-не/ топ-ма-дим./
фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-лун/
— V — —/— V — —/ — V — —/— V —

Изоҳ:

- 1) рамал — баҳр номи;
- 2) мусамман — саккизлик (байтда саккизта руки бор);
- 3) фоилотун — руки номи;
- 4) фоилун — руки номи;
- 5) ҳижо ва унинг сифати («—» ва «V») — парадигма.

«Топмадим» радифли ғазал байтлари рамал баҳридаги саккиз рукли (биринчи, иккинчи, учинчи ва бешинчи, олтинчи, етинчи руклари — фоилотун; тўртинчи ва саккизинчи руклари — фоилун). Айни пайтда, байтда икки мисра ва ҳар бир мисрада тўрттадан руки борлигини эсдан чиқарманг. Демак, «Топмадим» радифли ғазал вазнининг тўла номи, юқорида айтганимиздек, «рамали мусаммани маҳзуф»дир.

Қуйидаги ғазаллар ҳам айни шу вазнда ёзилган. Тақтиъ қилиб кўринг-чи?

1. Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.
2. Очмағай эрдинг жамолнинг олам аро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламда ғавфо кошки.
3. Оразингни боғ аро чун кўрди, ҳайрон бўлди гул,
Баргенз қолди недниким, бас паришон бўлди гул.
4. Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камроқ топилди, гарчи бисёр истадим.
5. Еридин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасун,

- Жумлаи оламда расволиққа машҳур ўлмасун.
6. Ўн секиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн секиз ёшиндадур.
 7. Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт.
 8. Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт.
 9. Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолни кун эдиким, ошно бўлдум санго.
 10. Ҳусни ортар юзда зулфин анбар афшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур, торин париншон айлагач.

II. Вазни текшириб кўриш

Агар биринчи типдаги мисолларнинг вазни муаллим томонидан аниқ айтилган бўлса, иккинчи типдаги мисолларнинг вазни аниқ айтилмайди — муаллимнинг тақтиъ схемаси бўйича топширилган ғазаллар мустақил тақтиъ қилдирилиб, ғазалларнинг вазни текширилади. Бу методик усул талабаларни анча эҳтиёткорликка даъват этади.

Муаллим ғазални қуйидагича тақтиъ қилади ва шарҳлайди:

Бу ақ-шом ҳо/ли-ма шамъ ўр/та-нур, пар-во/на ан-дин
кўп/
 ма-фо-ий-лун/ма-фо-ий-лун/ма-фо-ий-лун/ма-фо-ий-лун /
 V — — —/ V — — —/ V — — —. V — — —/

Ча-ман-да о/та-шин гул, бул/бу-ли де-во/на ан-дин кўп./
 ма-фо-ий-лун/ма-фо-ий-лун/ма-фо-ий-лун/ма-фо-ий-лун
 V — — —/ V — — — —/ V — — — —/ V — — — —/

«Андин кўп» радифли ғазал бошдан охиригача шу схемада (содда вазнда) ёзилган. Демак, бу ғазал вазнининг тўла номи «ҳазажи мусаммани солим»дир.

Изоҳ:

- 1) Ҳазаж — баҳр номи;
- 2) Мусамман — саккизлик (саккиз рукнли байт);
- 3) Солим — ўзгартирилмаган, бутун, яъни байтдаги саккиз рукн ҳам бутун, тўлиқ, бир хил;
- 4) мафойилун — аспл рукннинг арабча номи;

5) парадигма — ҳижо ва унинг сифати («—», «V»).

Қуйидаги матлаъли ғазалларни тақтиъ қилиб кўрингчи, улар ҳам ҳазажи мусамманн солим вазнида ёпилганмикан?

1. Бир ой ўтти мени маҳзунға бир ой интизоринда,
Ки не кўнглум эрур ҳушинда, не ҳушум қароринда.
2. Тун ақшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб
айлаб,
Хиромн суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб.
3. Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила
байрам,
Чаман сарви ёшил хилъат, меннинг сарви равоним
ҳам.
4. Вафо аҳлиға даврондин етар жавру жафо асру,
Жафосидин анинг озурдадур аҳли вафо асру.
5. Ғамимниму дейин, ё беғам элнинг можаросинму?
Кўнгул ҳолинму ёхуд кўнглум олғоннинг
жафосинму?

III. Вазни аниқлаш

Учинчи тип мисоллардаги ғазалларнинг тақтиъ намунаси ҳам кўрсатилмайди, вазн номи ҳам айтилмайди. Бу типдаги ғазалларни талабалар юқорида таъкидланган жадваллар ва вазнлар кўрсаткичига таяниб мустақил тақтиъ қилишга (тажриба тариқасида) ҳаракат қилишлари лозим. Бу топшириқ, албатта, уйда мустақил равишда бажарилгани маъқул.

Тақтиъ учун топшириладиган ғазалларнинг матлаълари қуйидагича:

1. Не бўлди дардима, эй бевафо, даво қилсанг,
Вафоға ваъда қилиб, ваъдаға вафо қилсанг.
2. Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.
3. Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин
кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр ким дарду балосин кўрмадим.
4. Ёр бордию кўнглумда анинг нози қолибтур,
Андоқки, қулоғим тўла овози қолибтур.

5. Кўзунг не бало қаро бўлибтур,
Ким, жонға қаро бало бўлибтур.
6. Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким лола шайх.
7. Хонақаҳда ҳалқан зикр ичра ғавғо қилди шайх,
Аҳли диллар нақди авқотини яғмо қилди шайх.
8. Не тирикмен, не ўлук, не соғ, не бемормен,
Айтай олмонким фироқингдин не янглиғ зормен.
9. Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин.

АДАБИЁТ

Зарурий

1. Алишер Навоий. Мезон-ул авзон // Алишер Навоий. Асарлар (ўн беш томлик), 14- том. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1967, 133—182-бетлар.
2. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 315—330-бетлар.
3. Бобоев Т. Аруз вазнларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1991.

Кўшимча

1. Бобоев Т. Адабиётшунослиққа кириш курси бўйича ўқув-методик қўлланма. Т., «Ўқитувчи», 1979, 178—186-бетлар.
2. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. Т., «Фан», 1972.
3. Тўйчиев У. Ўзбек шеърини аруз системаси. Т., «Фан», 1986.
4. Ҳожнаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. Т., «Ўқитувчи», 1978.
5. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшунослиққа кириш (иккинчи нашри). Т., «Ўқитувчи», 1984, 170—177-бетлар.
6. Алиев С. ва б. Адабиёт назарияси бўйича амалий машғулотлар. Бухоро, 1994.

Матн

1. Алишер Навоий шеърятидан. Т., ЎзКП МК нашриёти, 1977.

2. Алишер Навоий. Лирика (тузувчи: проф. Н. М. Маллаев), қўлланма. Т., «Ўқитувчи», 1992.

Коллоквиум

(ёзма)

«Адабиётшуносликка кириш» курсининг иккинчи бўлими («Адабий асар ҳақида таълимот») ўтилгач, яқунловчи назорат иши — коллоквиум (оғзаки ёки ёзма) ўтказиш режалаштирилган. Бунда талабаларнинг ўзбек шеър тузилиши мезонларидан олган билимлари ҳам синовдан ўтказилади. Тажриба: йигирма бешта вариант (ҳар бир вариантда учтадан савол бор) тузилиб, шу асосда аудиторияда муаллим назоратида ёзма иш ўтказиб келинмоқда. Ёзма коллоквиум вариантларига ўзбек шеър тузилиши масалаларидан ҳам бир неча саволлар киритилган. Чунинчи: 1. Ритм. 2. Вазн ва унинг типлари. 3. Эркин вазн (шеър). 4. Бармоқ шеър тизими. 5. Шеър тузилишида бўғин, туроқ, бош туроқ, туркум. 6. Арузнинг ўзига хослиги ва унинг бармоқ тизимидан фарқлари. 7. Аруз фонетикаси. 8. Арузда ҳижо ва унинг таснифи. 9. Руки (аслий руки, фаръий руки). 10. Аруз вазнлари ва уларнинг ранг-баранглиги. 11. Аруз баҳрлари ва уларнинг таснифи. 12. Аруз доиралари. 13. Қофия ва унинг вазифаси. 14. Мумтоз қофия. 15. Қофия санъатлари. 16. Қофия тизими. 17. Радиф. 18. Рефрен. 19. Хожиб. 20. Банд ва унинг вазифаси. 21. Банд турлари. 22. Оқ шеър. 23. Сочма шеър.

Демоқчимизки, ёзма назорат иши (коллоквиум)да шеършуносликнинг анча-мунча масалалари ҳам қамраб олинади. Ёзма иш аудиторияда икки соат ичида бажарилади.

Машғулоти ўтказиш тажрибаси

Ёзма коллоквиум учун махсус тайёргарлик кўрилади. Талабалар коллоквиум саволлари билан олдинроқ таништирилади. Улар лекция матни ва тавсия қилинган

адабиётлардан муайян саволларга жавоблар топадилар. Лозим бўлса, муаллимдан (якка тартибда ёхуд гуруҳ ҳолда) илмий-методик маслаҳатлар оладилар. Шундан сўнг аудиторияда ёзма назорат иши ўтказилади. Аудиторияда ёзма иш вариантлари тарқатилиши билан (худди оғзаки имтиҳондагидек) машғулот бошланади. Ҳар бир талаба ўз чекига тушган вариантдаги уч саволга ёзма жавоб қайтаради (бир жуфт соат дарс вақтида). Ёзма ишни баҳолаш мезони: а) назарий маълумотлар нечоғлиқ ўзлаштирилганлиги; б) назарий фикрнинг фактик материаллар билан асосланиши; в) мисолларнинг оригиналлиги ва г) саводхонлик маданияти ҳисобга олинади.

Муаллим ёзма ишларни йиғиб олиб, синчиклаб текширади ва баҳолайди. Ёзма иш якуни аудиторияда муҳокама қилинади. Бу усул талабаларнинг, биринчидан, назарий маълумотларни нечоғлиқ ўзлаштириб олганлигини ҳисобга олишга имкон берса, иккинчидан, уларни яқунловчи-битирувчи имтиҳонга тайёрлашга кўмак беради, учинчидан, бўлажак ижодкор адабиёт муаллими тайёрлашга баракали таъсир кўрсатади.

Коллоквиум саволларига аудиторияда ёзма жавоб қайтариш (назорат иши) усулини таълимнинг кечки шаклида ҳам қўллаш мумкин. Аммо таълимнинг сиртқи шакли табиатан бошқачароқ бўлганлигидан бу хусусида ишимизнинг иккинчи бўлими (тўртинчи боби)да тўхтаб ўтишни лозим топдик.

Иккинчи бўлим

ШЕЪРИЙ НУТҚ БАДИИЯТИНИ УРГАНИШ

Адабий асар, одатда, ё насрий, ё назмий нутқ усулида ёзилади. Роман, повесть, қисса, ҳикоя, очерк қаби­лар, асосан, насрий йўлда ёзилса, шеър, баллада, масал, поэма, дoston қаби­лар шеър­ий йўлда яратилади; драма, комедия, трагедия сингари саҳна асарлари эса насрий йўл билан ҳам, назмий йўл билан ҳам яратилаверади. Айни чоқда, асосан, насрий асар ҳисобланган роман, қисса, ҳикояларнинг шундай навлари ҳам борки, булар шеър­ий нутқ йўлида яратилади ва, одатда, улар «шеъ-

рий роман», «шеърний қисса», «шеърний ҳикоя» деб юритилади. Шунингдек, насрда яратилган масаллар ҳам учраб туради. Хуллас, бадний ижод жараёнида шеърний нутқ, афтидан, етакчи мавқега эга кўринади. Дастлаб шу нарсани ёдда тутиш керакки, ҳаётни тасвирлашнинг лирик усули шеърний нутқни, ҳаётни бадний ифодалашнинг эпик усули эса насрий нутқни вужудга келтирган. Ҳаётни тасвирлашнинг лирик усули билан эпик усули бир-биридан кескин фарқ қилганлиги сабабли, шеърний нутқ билан насрий нутқ ҳам бир-биридан ажралиб туради. Шеърний нутқ билан насрий нутқнинг бир-биридан фарқини англамоқ учун шеърний асар билан насрий асарнинг ҳам мазмунини, ҳам шаклини қиёслаб кўришнинг ўзи кифоя қилади. Насрий нутқ — сокин, тинч, босиқ оҳангли нутқ бўлса, шеърний нутқ — эҳтиросли, ҳаяжонли, туғёнли нутқдир. Негаки, насрда ҳаёт объектив йўсинда осойишталик билан тасвирланса, назмда, кўпинча, оддий ҳаёт эмас, турмушда учровчи фавқуллода ҳодисалар ифодаланади. Фавқуллода поэтик ҳодисалар эса эҳтиросли ва туғёнли тасвир усулини тақозо қилади. Бундан ташқари, насрий нутқ сочма усулда пайдо бўлса, шеърний нутқ тизма йўлда яратилади. Шу сабабли шеърний нутқда насрий нутқда учрамайдиган хусусиятлар бўлади: шеърний нутқда сўзлар, биринчидан, тизим шаклда (бўғин, туроқ, бош туроқ, туркум, мисра, байт, бандга уюшган ҳолда) келса, иккинчидан, мусиқийлик ва оҳангдошликни таъминлайдиган тартиб (ритм, вази, қофия, банд)да жойлашади...¹

Шеърний асар тили яна бир қатор хусусиятларга эгаки², ўқувчи-талабалар буларни ҳам синчиклаб ўрганиб олишлари лозим.

¹ Қаранг: Султон Иззат. Адабиёт назарияси, Т., «Ўқитувчи», 1980, 287—291-бетлар.

² Шеършунос олим У. Тўйчиев ўз тадқиқотларида поэзия тилининг ўзига хос хусусиятларини тўрт гуруҳга, яъни унинг адабий турлар ва жанрлар табиати билан боғлиқ жиҳатларига, мусиқийликни вужудга келтирувчи унсурлар тақозоси-ила пайдо бўладиган аломатларига, стилистик воситалар ва, ниҳоят, морфологик-синтактик талаблар билан изоҳланадиган белгиларига эътиборимизни тортадики, шубҳасиз, шуларсиз шеърний нутқни тасаввур қилиб бўлмайди. (Қаранг: Адабиёт назарияси, 1-том, Т., «Фан», 1978, 357—405-бетлар.)

Шеърний тил — мураккаб, серқирра, сержило, ўзига хос нутқ. Шеърний нутқни билмай туриб, шеърни ҳам, шеърини ҳам ўрганиб бўлмайди. Лекин, афсуски, бадний тил масалаларини тадқиқ ва тарғиб қилишда адабиётшунос ва методист олимларимиз замон талабларидан орқароқда қолмоқдалар. Дарвоқе, ишимизнинг шеърний тил баднийати талқини ва тарғибига бағишланган мазкур бўлими ҳам шеърний тил масалаларини тўла қамраб олмайди, балки, аксинча, поэтик стилистика ва ўқув методик адабиётларда кам ёритилган уч масала — шеърний нутқда троплар, шеър санъатлари ва шеърний нутқ синтаксиси сабоқлари билан чегараланади, холос. Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, тарихий поэтикага онд тадқиқотларда шеър тили баднийати воситалари бир бутун ҳолда текширилган: барча баднийлик воситалари «Бадойиъу-с-санойиъ» («Бадний санъатлар») ва шу ҳақда баҳс юритувчи фанни эса «Илми санойиъ» («Санъатлар илми») деб юритишган. Ҳозирги ўрта ва олий мактабларда шеър тили баднийатини қадимий анъана бўйича яхлит ҳолда ўргатилса, илмий жиҳатдан ҳам, методик жиҳатдан ҳам бирмунча мураккабликлар келиб чиқиши мумкин. Шу сабабли қуйида шеърний стилистика фани ютуқларига ва, хусусан, адабиёт ўқитиш методикаси (шунингдек, педагогика, дидактика ва психология фанлари) талабларига асосланиб, шеърний тил баднийатини уч гуруҳ (троплар, санъатлар ва фигуралар)га ажратиб ўрганиш лозим топилди. Шеърний тил баднийати воситаларининг бу хилдаги таснифида шартлилик аломатлари йўқ эмас. Аммо, асосий мақсад: шеърини тадқиқ қилишнинг ўрганишда талабаларнинг онг-тушунчалари, дунёқараши, ёш хусусиятлари, назарий bilimларни ўзлаштиришдаги ўзига хосликлар, қобилият ва хотира, кузатувчанлик ва қизиқувчанлик аломатлари ҳисобга олинган. Бу таснифнинг илмий асоси ҳам бор: тропларда, асосан, сўзнинг кўчма маъноларига эътибор қилинса, бадний санъатларда шеърний сўзнинг товуш ва маъно безаклари диққат марказида туради; поэтик синтаксис (ёхуд поэтик фигуралар)да эса, асосан, шеърний мисралар, байтлар, бандларда гап қурилишининг рангбаранг кўринишлари ҳисобга олинади. Демак, шеърний тил баднийати унсурларини троплар, санъатлар ва фигураларга ажратиб ўрганиш ўринли экан.

І БО Б. ШЕЪРИИ НУТҚ ТРОПЛАРИ

Санъатнинг ҳар қандай тури, шу жумладан, бадний адабиёт ҳам оригиналликни ва ранг-барангликни севади. Махсус бадний тасвир воситаларининг қўлланилиши адабий асар тилини ширали, бўёқдор, ранг-баранг бўлишига ёрдам берувчи омиллардандир. Бу, хусусан, шеърят тилида яққол сезилади.

Бир шоир ўз асарида чуқур фалсафий фикр ва юксак мантиқ кучи билан, бошқа бир шоир дилни қитиқловчи майин лиризм билан, яна бирови сўз гавҳарларини танлаб шеърят ишига маржондек чиройли қилиб тизини билан, яна бири ўз шеърларининг қўшиқдай равон, оҳанраболиги билан, яна бири эса махсус бадний тасвир воситаларидан моҳирона фойдаланиб, образли манзара чизини билан ўқувчи қалбига кириб боради, уни мафтун этади. Ҳар бир махсус бадний тасвир воситаларини ўз ўрнида қўллаш, уни ғоявий-бадний мақсадга хизмат қилдириш — сўз санъаткорларидан ўзига хос маҳорат талаб қилади.

Махсус бадний тасвир воситалари асарнинг поэтик бе-загигина бўлиб қолмасдан, балки бадний ғояга аниқлик киритишнинг ҳаққоний йўли ҳамдир. Асарда ҳаётнинг ҳаққоний акс эттирилиши, характерларнинг типиклиги, санъаткор талқин этган ижтимоий идеалнинг муҳимлиги, асарнинг халқчиллиги, ёзувчининг шакл ва мазмун бирлигига эришишдаги маҳорати, асарнинг эстетик-тарбиявий таъсирининг кучли бўлиши бадний тасвир воситаларини моҳирона ишлата билиш санъатига ҳам боғлиқдир.

Адабий асарда сўз асил маъносидан ёки кўчма маъносидан қўлланилади. Агар асар тилида келган сўз асил маъносидан эмас, балки кўчма маънода қўлланган бўлса — у махсус бадний тасвир воситаси ҳисобланади. Умуман, асардаги барча сўзлар ҳам тасвир воситаси, аммо кўчма маъно аниқланганлари алоҳида аҳамият касб этади — улар махсус бадний тасвир воситалари сифатида ўрганилади.

Сўзнинг асил ва кўчма маъноси ўртасидаги фарқни ажратиб-тушуниб олиш учун қуйидаги мисраларга назар ташлайлик:

I. Зайнаб билан Омон икковнинг —
Янги келин, янги куёвнинг
Бахти шундай бўлди барқарор...
Кокиллари унинг тол-тол,
Лабларида битган қора хол.
Бир дунёга арзигудай бор...

(Ҳамид Олимжон)

II. Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин.

(Ҳамид Олимжон)

Фикримизни ҳар иккала шеърини парчадаги «келин» ва «кокил» сўзларига қаратайлик: улар биринчи шеърини парчада асил маънода ва иккинчи шеърини парчада эса кўчма маънода қўлланилган. Сўзлар мана шундай кўчма маънода қўлланилганда асар тилининг образлиги, бўёқдорлиги, ширалилиги ва таъсирчанлиги янада ошади — асар ғояси ёрқинроқ, аниқроқ ифода этилади.

Троплар ва уларнинг таснифи

Адабий асарда сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг ўз маъносига эмас, кўчма маънода қўлланилиши усули фанда троп (юнонча: *trofos* — кўчим, айланиш)лар деб юритилади. Мумтоз адабиётимизда троп, асосан, «мажоз» деб юритилган.

Троплар, одатда, шеърини нутқини бойлатади, унда янги мазмундаги янги сўз бирикмаларини яратади, шоирнинг тасвир объектига муносабатини ифодалашга имконият туғдиради. Шоир троплар воситасида тасвир объектини индивидуаллаштиради, уни янада аниқроқ-ёрқинроқ очади, китобхон у ҳақда образли тасаввурга эга бўлади. Троплар ғоятда серқирра: «икки предмет ёки ҳодисани чоғиштириш, ўхшатиш тропларга асос қилиб олинади. Яъни предмет ёки воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш учун унга бошқа бирор предмет ёки воқеанинг белгиси кўчирилади, ўхшатилади»¹.

Мисоллар:

1. Бошқада қанот бор, кўкка учадир,

¹ Қўниғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т., «Фан», 1977, 13-бет.

Шохларга қўнадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек,
Куйини ҳар ерда элга сайрайдир.

Менда-да қанот бор, лекин боғланган...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор..., уни-да деворлар тинглар.

(Чўлпон)

2. Тўхумдан чиқдию келтириб уни
Шу лойқа ҳовузга томон отдилар.
Ташландиқ ушшоқ еб ўтади кунни,
Хору хас, хазонлар устин ёптилар.

Дунёда кўргани шу тор ҳовузча
Ва мудроқ толларнинг аччиқ хазони.
Менга алам қилар, тилла балиқча
Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...

(Абдулла Орипов)

3. Ана, ёнар, ёнар тунга ўчма-ўч,
Юракдай потирлар ҳар барг оловсахт.
Огоҳ этаётир ўз богин хавфдан
Ёнаётган дарахт!
Дарахтлар ёнмоқда бутун дунёда,
Ёниб, ўзгаларни уйғотмоқ не бахт!
Дўстларимдир барча ёнаётганлар,
Юрагимдир — ёнаётган дарахт!

(Омон Матжон)

Чўлпон, Абдулла Орипов ва Омон Матжонлардан келтирилган шеъррий парчалардаги остига чизилган сўзларга эътибор берсангиз, уларнинг троплар эканлигини осонгина пайқай оласиз. Чунинчи, Чўлпон «қанот», «шох», «боғ», «қалин девор», «куй» сўзларини ўз маъносида эмас, кўчма маънода қўллаб («қанот» — эркинлик, «шох» ва «боғ» — қўналға, ўлка, «қалин девор» — қамоқхона, «куй» — дард, эркинлик) образлиликка эришган бўлса, «сўзлари садафдек», «товушлари найдек» — ўхшатишлари орқали икки ҳодиса: сўз ва садаф, товуш ва най бир -бирига қиёсланиб, сўз ва товушнинг сифати, белгиси очилмоқда... Шу тариқа, Чўлпон шеърда образлиликка ва эстетик таъсирчанликка эришган.

Мана — тропларнинг шарофати! Шунингдек, Абдулла Ориповнинг «тилла балиқча» образи заминда шахсга сиғиниш ва турғунлик даврининг биқиқ руҳини очиб берадиган фалсафий умумлашма ётгандай — бунда ўша, биқиқ ва бўғиқ замонда — эрксизлик, калтабинлик, ноҳақлик ҳукм сурган даврда инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эрки ва ҳатто тафаккурига кишан солинганига ишора йўқ дейсизми?! Ахир, «лойқа ҳовуз», «хору хас, хазонлар», «тор ҳовуз», «кўлмак ҳовуз», «мудроқ толларнинг аччиқ хазони» троплари инсон тафаккурини кишанлаб қўйган қизил империячилик сиёсатига, шу сиёсат бунёд этган хазин муҳитга ишора эмасми?! Етмиш йилдан ортиқроқ давом этган мақтанчоқлик, офаринбозлик, манманлик сиёсати мамлакатимизни жаҳон тараққиётидан узиб қўйиб, охири таназулга, бухронга олиб келмадими?! Шу сиёсат одамларимизнинг фикри ва тафаккурига кишан солиб, уларни дунё миқёсида фикрлашдан четга тортмадими?! «Тилла балиқча» тропи-образи мана шунга ишора қилмаяптимики?! Ехуд шоир Омон Матжон ҳам «ёнаётган дарахт» тропи заминда катта ҳаёт фалсафасини яширмаганмики?! Эътибор қилинг-а: «ёнаётган дарахт» — дунёда эрк учун қуранувчилар, «ёнаётган дарахт» — бу шоирнинг эрklarвар дўстлари, «ёнаётган дарахт» — бу шоирнинг эрк деб, адолат деб ураётган юраги, «ёнаётган дарахт» — тутқунликдан, зулматдан, қиёматдан ўз элатларини қутқариш учун юрагини машъал қилиб ёққан Данколар эмасми?! Дарҳақиқат, шоир айтганидек, юртдошларини огоҳ қилиб, ўзи ёниб ўзгаларни уйғотмоқ — катта бахт!

Троплар ранг-баранг кўринишларга эга. Улар, одатда, сўзнинг асил ва кўчма маънолари ўртасидаги алоқага ва тасвир объектига муносабатига қараб қуйидагича тасниф қилиб ўрганилади: а) компаратив троплар, б) контигуаль троплар ва в) контраст троплар.

Компаратив (ўхшаш) троплар

Тропларнинг бу гуруҳига ўхшаш кўчимлар (тасвир объекти ташқи кўриниши жиҳатидан ўзига ўхшашроқ бўлган объектга қиёс қилинади) мансубдир. Компаратив тропларнинг умумий хусусияти шундаки, буларда

икки нарса (ўхшатилаётган нарса ва ўхшаётган нарса) бир-бирига қиёсланади ёхуд бир нарса (ўхшатилаётган нарса)нинг хусусиятлари бошқа нарса (ўхшаётган нарса — тасвир объекти)га кўчириб ўтказилади ва шу тариқа тасвир объекти образли (ёрқин ва жозибали) ифодаланади. Масалан, Ойбекнинг «Наъматак» лирик шеърда наъматак рамзий образи орқали гўзаллик ва нафосат шарафланган. Шоир талқинича, нафосат, гўзаллик, ҳаётга иштиёқ, завқ-шавқ шунчалик кучлики, у ҳар қандай зулматни, қабоҳатни доғда қолдиради. Қоя тошни ёриб чиққан, шамол ва бўрон ҳужумига бардош бера олган, ёгин-сочинлар, иссиқ-совуқлар исканжасидан омон қолган наъматак навбаҳор фаслида баҳор элчиси бўлиб қуёшга — ёруғ дунёга бир сават оқ гул ҳада қилади. Шеър тилида қўлланилган ранго-ранг тасвир воситаларига ва жозибали, оҳари тўкилмаган образли ибораларга эътибор қилинг-а: «нафис чайқалади бир туп наъматак», «шамолнинг беланчағи», «Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул», «Внқор-ла ўшшайган қоя лабида»... Наъматак шамолда шунчаки чайқалмайди, балки «майин рақс»га тушади, «Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун», «сўнмайдн юзида ёрқин табассум», «Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм», «Шамол инжуларни сепар чашмадек», «Бошида бир сават оқ юлдуз-чечак»... «Тоғлар ҳавосининг фирузаси», «Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди»...

Натижада китобхон кўз ўнгида мусоффо тоғ манзараси жонланади. Бу манзара шў қадар жозибали ва дилбарки, у ҳар қандай одам қалбини ларзага солади — табиат мўъжизасига иштиёқини, ҳавасини оширади. Ҳа, бу шеър шоирнинг ҳаёт ҳақидаги, она-табиат мўъжизаси тўғрисидаги қайноқ қалб ҳарорати-ла битилган лирик фалсафасидир!

Компаратив троплар ўхшатиш, сифатлаш, истиора (метафора), рамз (символ), аллегория, эмблема каби кўринишларга эга.

Ўхшатиш — тропларнинг бир тури — нарса, ҳодиса ёки ҳолатларни муайян умумийликка ва ўхшашликка эга бўлган бошқа нарса, ҳодиса ёхуд ҳолат билан қиёслашдир. Тасвирланаётган нарса ёки ҳодиса ўхшатиш воситасида ёрқин ва аниқ ифодаланади. Ўхшатишда

нарса ва ҳодисаларни ифодаловчи сўзлар ёхуд лексик бирикмалар ўзининг асил маъноси билан солиштирилади. Тўла ўхшатишда тўртта унсур бўлади¹: а) ўхшаган нарса — ўхшовчи объект, б) ўхшатилаётган нарса — ўхшовчи образ, в) ўхшатилаётган ва ўхшаётган нарса — ҳодисанинг ўхшашлик белгиси — ўхшатма белги, г) -дай, -дек, -симон, -она, -нома, -омуз, -на, -ларча каби аффикслар; каби, сингари, янглиғ, худди, гўё, бамисоли, мисли, мислсиз, тус, шакл, ҳолат, баробар — лексик воситалар; сифат, қомат, нусха, ранг, башара, тахлит — ўхшатиш қўшимчалари. Масалан, «Сутдай оппоқ боғ-бўстоннинг сийнаси!» (Гафур Ғулом) сатрини олиб кўрайлик. Бу мисрадаги «сийна» — ўхшаётган нарса, «сут» — ўхшатилаётган нарса ва «оппоқ» — ўхшаш белги (сифат) ва, ниҳоят, «дай» — ўхшатиш қўшимчаси. Шоир боғ-бўстоннинг сийнасини оппоқ сутга ўхшатиш йўли билан бадний образ яратяпти — ўқувчи қалбида тасвир объекти (боғ-бўстоннинг сийнаси)га қизиқиш, ҳавас уйғотяпти, тасвирда образлилиқка ва таъсирчанлиқка интиляпти.

Ўхшатишлар ҳаминша шу хилда тўлиқ бўлавермайди. Баъзан ўхшатишда ўхшаш белги тушиб қолиши мумкин:

Бу кун бошқачадир пахтазор, дала,
Ойнадай булоқлар, кумуш соч тоғлар.

(Уйғун)

Бу байтдаги «ойнадай булоқлар» лексик бирикмаси — ўхшатиш, аммо у тўлиқ эмас: булоқ (ўхшаган нарса), ойна (ўхшатилаётган нарса), -дай (ўхшатиш қўшимчаси); «тиник» — ўхшаш сифат белгиси тушиб қолган. Шунга қарамай ўхшатма белги («тиник»)нинг маъноси ўхшатилаётган нарса (ойна)дан англашилб турибди. «Кумуш соч тоғлар» бирикмаси эса сифатлаш, «тоғлар» — тасвир объекти, «кумуш соч» — тоғларнинг сифат белгиси (бирикмали сифатлаш). Демак, шоир шу биргина байтда булоқлар ва тоғларни ўхшатиш ва сифатлаш воситасида образли тасвир этмоқда.

¹ Қаранг: Фитрат А. Адабиёт қондалари. Т., «Ўқитувчи», 1995, 62-бет.

Баъзан ўхшатишда сифат белгиси ҳам, ўхшатиш қўшимчаси ҳам тушиб қолиши мумкин. Мисол:

Кўк — ювилган, артилган шиша,
Сувлар — тиниқ, япроқлар — олтин.

(Уйғун)

Биринчи мисрадаги «кўк» (осмон) «шиша»га ўхшаштириш, ўхшаш сифат — «ювилган», «артилган», аммо ўхшатиш қўшимчаси йўқ. Иккинчи мисрадаги «япроқлар олтин» лексик бирикмаси ҳам ўхшатиш: бунда фақат икки унсур бор — ўхшаётган нарса (япроқ) ва ўхшатилаётган нарса (олтин); ўхшаш сифат белгиси ҳам, ўхшатиш қўшимчаси ҳам йўқ. Аммо, шунга қарамай, шу лексик бирикманинг ўзиданоқ япроқнинг олтиндай сансариқ ва ниҳоятда гўзал эканлиги англашилиб турибди. Демак, бундай пайтда, ўхшаш сифат белгиси, ўхшатиш қўшимчаси тасаввур қилинади, холос. Бу — ғоятда сиқик, қисқа ўхшатиш. «Сувлар — тиниқ» лексик бирикмасида ҳам шунга яқин маъно бор: сувнинг тиниқлиги унинг тозаллиги, мусаффолиги аломати («тиниқ» аслида сифат, лекин бу ўринда у отлашган — шу сабабли у ўхшатилаётган нарса вазифасини ўтаган)...

Ўхшатишларнинг ранг-баранг кўринишлари мавжуд. Улар юзага келишига кўра: инкор, киноя, сатирик, чоғиштирма; таркибий қисмларига кўра: тўлиқ, тўлиқсиз, воситасиз, содда, мураккаб, таркибли, узилган, кетмакет ўхшатишларга бўлинади. Шу ўхшатишларнинг кўпини адабий асар тилида учратамиз. Мумтоз адабиётимизда «ўхшатиш» истилоҳи «ташбиҳ» деб юритилган. Ташбиҳлар етти турга бўлиб ўрганилган: а) ташбиҳи мутлақ, б) ташбиҳи киноят, в) ташбиҳи маршрут, г) ташбиҳи тасвийят, д) ташбиҳи акс, е) ташбиҳи измор, ё) ташбиҳи тафзил¹.

Ўхшатиш адабий асарнинг деярли барча унсурлари (муаллиф тили, персонаж нутқи, руҳият тасвири, тавсифлаш, пейзаж, муҳит...) да учрайди.

Шунингдек, бадий тилда ўхшатишларнинг яна икки хили, яъни анъанавий ўхшатишлар ва оригинал ўх-

¹ Қаранг: Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ, Т., 1981, 212—218-бетлар.

шатишлар ишлатилади. Анъанавий ўхшатишлар халқнинг жонли сўзлашув нутқи ва қадимий ёзма адабиётдаги тишини дурга, лабни лаълга ёки ғунчага, юзни ойга, кўзни юлдузга, зулфни зулукка, қоматни сарвга, маъшуқани гулга, ошиқни булбулга, айёрни тулқинга, ёвузни бўрига, ювошни қўйга қиёслаш каби қадимий ўхшатишлар борки, булардан ҳозирги шоирлар ўз асарларида фойдаланишлари мумкин. Бадний адабиётда, хусусан, оригинал ўхшатишлар муҳим роль ўйнайдди. Масалан, шоир Ғафур Ғулом ўзининг бир шеърида бўлиқ ғўзаларни инжулар уйилган кумуш баркашга ўхшатадики, бу оригинал ўхшатиш шеър тили ва ғоясининг жозибали чиқишига кўмак берган.

Ўхшатиш, бошқа махсус тасвир воситалари каби, адабий асар тилига образлилик, тасвирийлик, аниқлик, равшанлик ва таъсирчанлик бахш этади.

Сифатлаш — бадний адабиётда нарса, воқеа-ҳодиса, тушунча ва кишиларнинг белги-ҳислатларини аниқловчи-изоҳловчи, тавсифловчи сўз. Сифатловчи сўз аниқланмиш сўз билан бирикиб, ўз «хислат» — белгиларини унга кўчирган тақдирдагина муайян ҳодисанинг у ёки бу томонларини аниқлайди. Масалан:

Кумуш қишдан, зумрад баҳордан
Қолишмайди кузнинг зийнати.

(Уйғун)

байтидаги «кумуш қиш», «зумрад баҳор» бирикмалари — сифатлашдир. Сифатлашни қўллашдан мақсад шулки, шоир шу восита орқали тасвирланаётган ҳодисанинг у ёки бу «хислати»га китобхоннинг диққатини тортади, унда ҳаяжон уйғотади. Масалан:

Зайнабнинг ҳам тоза, осуда,
Доғ кўрмаган масъум қалбида
Севги япроқ ёзиб қолибди
Ва фикрига ғавғо солибди.

(Ҳамид Олимжон)

каби мисраларда «Зайнаб ва Омон» достонининг бош қаҳрамони Зайнабнинг қалби образли ва ҳаяжонли тарз (тоза, осуда, доғ кўрмаган, масъум қалби) да тавсифланадики, бундай тасвир, ҳеч шубҳасиз, китобхон қалбини ҳаяжонга солади, унинг диққатини ўзига тор-

тади. Сифатлаш тасвир-ифодага образлилик ва таъсирчанлик бахш этувчи бадий аниқловчидир. А. Н. Толстойнинг фикрича, сифатлаш зудлик билан кўзга ташланадиган фотокамерадаги «лип» этган нурдек нарса-буюмни ғоятда аниқ ва яққол ёрйтиши керак. Сифатлаш ёрдамида нарса-буюм идрок этиладиган ва кўзга ташланиб турадиган тарзда тасвирланади. Масалан:

Ипак қанот ёзиб аста эсар ел,
Майса — қизлар сочин тараб ўргали,
Гуллардан тотли бўса сўргали.
Оқ сочли кекса тоғ музли киприкдан,
Сочар тубанларга садаф доналар.
Ёяр этакларн чечак-лоалалар...

(Уйғун)

каби мисраларни ўқир эканмиз, биз гўё «ипак қанотли ел», «оқ сочли кекса тоғ», «майса — қизлар сочи», «тотли бўса», «музли киприк», «садаф доналар», «чечак-лоалалар» (сифатлашлар)ни қўлимиз билан пайпаслаб ушлаб кўргандек бўламиз, бу тавсирдаги жозибадан ҳаяжонланамиз.

Ҳар қандай аниқловчи сўз сифатлаш (эпитет) вази-фасини ўташи мумкин. Масалан: от — зар дўппи, сифат — қутлуғ қон, равиш — қулиб гапирди...

Сифатлаш метафора ва метонимия принциплари асо-сида ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Шу маънода, сифатлашлар метафорик ва метонимик сифатлашларга ажралади. Сифатлашларнинг метафора ва метонимиялардан фарқи шундаки, сифатлашлар аниқлашмиш сўзлар билан би-рикиб келса, метафора ва метонимиялар мустақил ифо-да сифатида келиши мумкин. Халқ оғзаки ижодида кенг дала, бепоён чўл, ям-яшил боғ каби доимий сифат-лашлар кенг қўлланилади.

Сифатлаш ёки бадий аниқловчи шеърин нутқда кат-та ўрин тутати. Ёзувчи асарида метафора, метонимия, ўхшатишларни ишлатиши ёки ишлатмаслиги мумкин-у, аммо у, албатта, сифатлашларни кенг қўллайди.

Мажоз (араб. *مجاز* — кўчма маънода қўлланилган сўз) — троп, мураккаб кўчим. Мажоз сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг асли маъносидан эмас, балки кўчма маъ-носидан қўлланишидан ҳосил бўлади.

Проф. Абдурауф Фитратнинг айтишича, ўхшатиш мажозга мансуб эмас¹. Негаки, ўхшатишда ўхшаган ва ўхшатилаётган нарсани ифодаловчи икки сўз ўз маъносида келади: улар бир-бирига ўхшатилади, қиёсланади. Масалан, «Навонийни севиб ўқийман» ва «Бошинг омон бўлсин» деган гапларни олиб кўрайлик. Биринчи гапда «Навоний асарларини севиб ўқийман» ва иккинчи гапда «Соғ-саломат бўлгин» деган маъно англашилади. Демак, «Навоний» ва «бош» сўзлари асил маъносида эмас, кўчма маъносида ишлатилган экан. «Навоний» ва «бош» сўзлари мажозлар деб юритилади.

Мажоз адабиётда, хусусан, шеъриятда кенг қўлланилган. Сирасини айтганда, истиора, метонимия, рамз, аллегория, синекдоха, киноя, перифраз кабилар ҳам мажознинг ранг-баранг кўринишларидандир. Мумтоз шеъриятимизда кенг ишлатилган гул, булбул, кун, тун, ой каби анъанавий бадий образлар ҳам аслида мажозлардир. Чунончи, шоир Чўлпон шеъриятида пўртана, булут, ой, юлдуз, қуёш, кишан сингари мажозий образлар тез-тез учраб туради. Мисол:

Нега менинг қулоғимда тун ва кун.
Бойқушларнинг шумли товуши бақирар?
Нега меним борлигимга ҳар ўйин
Ва кулги оғу сепар, ўт қўяр?

(Чўлпон)

Бу шеърини парчадаги «тун», «кун», «бойқуш», «ўйин», «кулги» сўзлари мажозий маънода қўлланилган.

Шунингдек, шоир Абдулла Орипов «Жаннатга йўл» драматик достонида Шоир, Ота, Она, Дўст, Тарозибон сингари образларни ҳам мажозий маъноларда ишлатган. Шу каби мисолларни истаганча келтириш мумкин.

Метафора (юн. *metaphora* — кўчим) — тропларнинг бир тури — фаол образли тафаккур шакли. Метафоралар мумтоз адабиётимизда «истиора» деб юритилган. Атоуллоҳ Хусайний «Бадойиъу-с-санойиъ» асарига шундай деб ёзади: «...истиора улдурким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасиндаги алоқа ўхшашлиқтур: шеър лаф-

¹ Фитрат. Адабиёт қондалари. Самарқанд — Тошкент, Ўздавнашр, 1926, 72—73-бетлар.

зию юраклиг киши маъносидағидек... Истиора, балки, умуман мажоз йироқ бўлмай табъга маъқулу мақбул бўлса, сўзнинг мукамал зийнатидур... Истиора... лафз-ни ўз ясоғидан ўзгада ишлатмоқ бир нимани ориятқа олган янглиғ...»¹

Умуман айтганда, истиора икки нарса ёки ҳодиса (ўхшаётган ва ўхшатилаётган) ўртасидаги ўхшашликка асосланади: ўхшаётган нарсага ўхшатилаётган нарсанинг хусусиятлари, сифати, белгилари бевосита кўчиб ўтади.

Меҳнат қилиб қора тупроқдан
Олтин олдинг, сеники марра!

(Уйғун)

Юқорида келтирилган байтдаги «олтин» сўзи — истиора. Чунки, «олтин» асли маъносида эмас, кўчма маънода — «пахта» маъносида қўлланиляпти: ўхшаётган нарса («пахта») туширилиб қолдирилган ва ўхшатилаётган нарса («олтин») берилган — олтинга хос хислатлар (унинг нодирлиги, бебаҳолиги, нафислиги) «пахта»га кўчирилган.

Ҳамза Ҳакимзода Инёзийнинг «Ўзбек хотин-қизларига» ғазалининг матлаъини олиб кўрайлик:

Қелди очилур чоғи ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

Байт — матлаъдаги биринчи мисра «янги замон» — ўхшаётган пайт бутунлай туширилиб қолдирилиб, унинг ўрнига «очилур чоғи» — ўхшатилаётган пайтгина берилган. Иккинчи мисрада ҳам худди шундай: «эски замон» — ўхшаган пайт бутунлай туширилиб қолдирилиб, унинг ўрнига «кишан» сўзи — ўхшатилаётган нарса берилган. Шунга кўра, байтдаги «очилур чоғи» ва «кишан» сўз ва сўзлар бирикмаси — истиора. Ҳар иккала мисрадаги истиора («очилур чоғи» ва «кишан»)лар, биринчидан, тасвир объекти («янги замон» ва «эски замон»)ни конкретлаштирган, аниқ тавсифлаган («янги замон» — хотин-қизлар очиладиган замон, илм олиш замони... де-

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. Т., 1981, 219—220-бетлар.

моқчи шоир). Иккинчидан, асар тилига ажойиб жозиба, шира бўёқ бахш этган.

Табиат манзараларини чизишда ҳам метафоралар шоирга қўл келади. Мисол:

На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На булут силкитмай олтин пар,
На уфқ ўрамай ёқут зар,
Тонг кулмасдан бурун турарди.

(Уйғун)

Бу парчанинг биринчи мисрасида «ой» сўзи ўрнида «кўкнинг фонари», иккинчи мисрасида «тун чекинмасдан» дейиш ўрнига «юлдуз сайр этиб кўчмасдан», учинчи мисрада «эрта тонг» дейиш ўрнида «булут силкитмай олтин пар», тўртинчи мисрада «тонг отар» дейиш ўрнида «уфқ ўрамай ёқут зар» ва, ниҳоят, бешинчи мисрада «тонг ёришиши» дейиш ўрнига «тонг кулмасдан» лексик бирикмалари ишлатилганки, бу лексик бирикмалар, ҳеч шубҳасиз, истиоралардир. Бу истиоралар шеър матнида эрта тонг маҳалини образли ифодаб, шеърини нутққа ўзига хос жозиба бахш этган.

Метафоралар ранг-баранг кўринишларга эга: очиқ метафоралар, ёпиқ метафоралар, метафорик сифатлашлар...

Агар ўхшаган нарса тушириб қолдирилиб, фақат ўхшатилаётган нарсагина берилган бўлса, очиқ метафорлар пайдо бўлади.

Мисол:

Оқ олтиннинг элини,
Бу элнинг оқ гулини,
Оқ гулларнинг гулчисин...

(М. Шайхзода)

Шоир бу ўринда «оқ олтиннинг эли» деганда ўзбек халқини, «оқ гулларнинг гулчисин» деганда пахтакорларни ва, ниҳоят, «оқ гул» деганда ғўзани назарда тутмоқда. Ҳар учала мисрада ҳам ўхшаган нарса (тасвир объекти — ўзбек халқи, пахтакор ва ғўза) туширилиб қолдирилиб, фақат ўхшатилаётган нарса («оқ олтин»нинг эли», «оқ гулларнинг гулчисин» ва «оқ гул») берилгани, булар очиқ метафоралардир.

Агар матнда ўхшаган нарсанинг ўзигина бўлиб, ўхшатилаётган нарса тушириб қолдирилса-ю, унинг айрим аломатларигина кўчирилса (шусиз метафора бўлмайди) ёпиқ метафора пайдо бўлади. Мисол:

Бунда орзу қозонади от,
Бунда севги ёзади қанот.

(Ҳамид Олимжон)

Бу байтдаги «севги ёзади қанот» лексик бирикмасига эътибор қилинг: гап «севги» ҳақида кетяпти — тасвир объекти — «севги» «қуш»га ўхшатишмоқда (буни биз «ёзади қанот» лексик бирикмасидан билиб оламиз). «Қуш» («ёзади қанот» лексик бирикмасига қаранг), яна ҳам аниқроғи, қушнинг қанот ёзиши севгининг «гуллаб-яшнаши»га ўхшатиляпти — севгининг «гуллаб-яшнаши» қушнинг қанот ёзишига монанд эканлиги (қиёсий усул билан)га ишора қилинмоқда. Ҳамонки, севги (қуш) қанот ёздими, унинг парвози баланд бўлғай! Афтидан, шоир шундай демоқчи. Демак, «севги ёзади қанот» лексик бирикмаси ёпиқ метафора экан.

Баъзан метафорада тасвир объекти сифатлашлар воситасида ифодаланиши мумкин. Бу хил метафоралар метафорик сифатлашлар деб юритилади. Мисол:

Кумуш далаларда бошланган байрам,
Ҳамон давом этар ўлкамиз бўйлаб.

(Уйғун)

Бу байтдаги «кумуш далалар» лексик бирикмасига эътибор қилинг-а: «Кумуш дала» — метафорик сифатлаш. Негаки, шоир «далалар» деганда Ўзбекистон пахта далаларини (тасвир объекти — ўхшатилаётган нарса)ни ва «кумуш» деганда (ўхшаган нарса) Ўзбекистон пахтазорларининг гўзаллигини назарда тутмоқда (пахтазорлар — далалар кумушга ўхшатишмоқда, кумуш эса пахтазорга ўхшатиляпти). Англашиларики, ўхшатилаётган нарса («кумуш») — сифат, дала — от; пахтазорларнинг гўзаллиги «кумуш» сифатлаши воситасида очилган. Шоир пахтазорлар кумушдек кўркем демоқчи! Шунга кўра, «кумуш далалар» лексик бирикмаси метафорик сифатлаш бўлади.

Метафоралар ўз табиатига кўра ўхшатишларга яқин

туради: ўхшатиш ҳам, метафора ҳам икки нарсани бир-бирига қиёслаш орқали тасвир объектини образли ва аниқ қилиб очади. Шу ваздан, айрим илмий асарларда «метафора — яширин ўхшатиш», «метафора — қисқа ўхшатиш» деган фикрлар ҳам учрайдики, бу фикрлар, бизнингча, тўғри эмас. Негаки, «ўхшатиш» билан «метафора» айнан бир нарса эмас, уларнинг фақат ўзларигагина хос бўлган хусусиятлар бор. Чунинчи, ҳар қандай ўхшатишда (энг қисқа ўхшатишда ҳам) камда икки унсур — ўхшаган нарса ва ўхшатилаётган нарса бўлиши шарт бўлса, метафорада шу унсурларнинг фақат биттаси (кўпинча ўхшатилаётган нарса) бўлади, холос¹.

Жонлантириш — метафора (истнора)нинг бир кўриниши. Жонлантириш одамларга хос бўлган хислатларни жонсиз предметлар, табиат ҳодисалари, ҳайвон, парранда, қуш кабиларга кўчириш орқали пайдо бўладиган тасвир усулидир. Жонлантириш усули тасвир объектини бўрттириб, қабартириб, ёрқин ва равшан қилиб тасвирлашга имкон беради.

Мисол:

Бир замон кўкларга қанот қоққан бу
Севгили, муҳташам, ҳайбатли бино.
Емриш соатин кутгандай бўлиб
Кўринур кўзга қайғулигина.

(Элбек)

Бу бандда Самарқанд шаҳридаги Бибиҳоним мадрасаси харобаларни кўкка қанот қоққан қушнинг ўз ҳалокатини кутиб турган мунгли ҳолатига ўхшатиш. Демак, Бибиҳоним мадрасаси жонлантирилмоқда.

Мумтоз адабиётимизда жонлантиришнинг икки кўриниши кенг қўлланилган: **ташҳис** (шахс билан боғлиқ) — жонсиз нарсаларни жонлантириш; **интоқ** (нутқ билан боғлиқ) — нутқсиз нарсаларни нутқ эгаси сифатида тасвирлаш. Масалан, Алишер Навоийнинг «Лисонуттайр», Муҳаммадшариф Гулханийнинг «Зарбулмасал», Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук» каби асарларида ҳар иккала кўриниш (ташҳис ва интоқ)даги жонлан-

¹ Проф. Абдурахмон Саъдий ўхшатиш билан истнорани қиёсий таҳлил қилган. Қаранг: Саъдий Абдурахмон. Амалий ва назарий адабиёт дарслари. Т., 1924, 24—27-бетлар.

тиришлар кенг қўлланилган. Хусусан, халқ оғзаки ижодида жонлантириш кўп ишлатилган. Эртақ, масал, достонларда қуш, от, ой, қуёш, шамол, юлдуз, дарахт ва ҳоказолар худди одам каби сўзлайди. Масалан, Ҳамид Олимжоннинг халқ эртақлари асосида ёзилган «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» достонида Семурғ қуш худди одам каби сўзлайди. Чунончи, Бунёднинг мақсадини билгач, Семурғ шундай дейди:

«Эй, инсон,
Бекор бўлибсан сарсон.
Паризод хўп алдапти,
Қўрқинч йўлларга сопти...

Дўст эмас экан сенга.
Сен бу йўлда ўлурсан,
Аниқ, қурбон бўлурсан.
Девга бормай қўя қол.
Бошқа қизни дея ол».

Бу — интоқ. Негаки, Семурғ асилда нутқсиз, аммо у одамдек гапиртирилган. Жонлантиришнинг бу тури (интоқ) ҳозирги ўзбек шоирлари ижодида ҳам кенг қўлланилган ва қўлланилмоқда. Масалан, шоир Уйғун «Куз қўшиқлари» шеърисида мевалар — шафтоли, олма, нашвати, ҳусайни узумларни қуйидагича сўзлатиб, гўзал поэтик образ яратган:

Шафтоли дер, кулиб: куз чоқлари
Шарбат билан лим-лим тўламан.
Емаган армонда, еган дармонда.
Минг дардингга шифо бўламан.

Япроғига беркиниб олиб,
— Суқнинг кирар, кўп назар солма!
Қизил юзларимдан бир ўпганнынг
Армони йўқ дер, ёқут **олма**.

Нашвати дер, кўзини сузиб:
Мен сиз учун, кўрингиз баҳам.
Ҳеч кимда йўқ менинг олтин тусим,
Тилла билан баравар баҳом.

Ишкомидан мўралаб, дейди
Бўйга етган ҳусайни узум:
«Ҳуснда тенгсизман, менга қара,
Бриллиантдай товланар юзим».

(Уйғун)

Шоир Уйғуннинг санъаткорлиги шундаки, у шеърда шафтоли, олма, нашвати ва ҳусайни узумни жонлантириб, уларнинг «ўз тили»дан фазилатларини очади: шарбатга лим-лим тўлган шафтоли ўзининг минг дардга шифо эканлигини айтса, ёқут олма ўз ҳусн-жамолини таърифлайди, нашвати олтин тусини кўз-кўз қилиб, олтиндек бебаҳолигини айтади, ҳусайни узум эса ҳуснда тенгсизлиги билан мақтанади... Бу — жонлантиришнинг яхши намунаси — интоқ санъатидир.

Шоир Чўлпон «Кўклам келадир!» шеърда жонлантириш усулидан фойдаланиб, йил фаслларидан бири — кўклам образини моҳирона яратган:

Кўкламнинг ипак кўйлак этаклари судралиб,
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келадир.
У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб,
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни берадир.

Бу шеъринг бандда кўклам ипак кўйлакли гўзал қиз сифатида гавдаланади, кўклам худди одамдек қора ернинг бошларини силаб-сийпалайди, бундан куч олган қора ер кўксидаги олтинларни одамларга ҳадя қилади. Демак, шоир «кўклам»ни, «қора ер»ни инсонийлаштиряпти. Жонлантириш — ташҳис мана шу!

Апострофа (юн. *apostrophe* — оғиш) — жонлантиришнинг бир кўриниши бўлиб, жонсиз нарса ёки ҳодисага жонли нарса-ҳодисалардек мурожаат қилинади ёхуд ўзи йўқ шахсга худди бордек қаралади. Дарҳақиқат, бу ўринда апострофа бўлиб келган нарса мурожаат қилинаётган шахсга нисбатан пассив ҳолатда бўлади. Масалан, шоир Ҳамид Олимжон «Шинель» шеърда шинелни апострофа қилиб ишлатган. Чунончи:

Рангинг тупроққа ўхшар,
Сен ўхшайсан кигизга.
Бормасдим сени кийиб,
Ёрим бўлажак қизга.

Худди шунингдек, шоир Ҳамид Олимжон бошқа бир шеърда ойга мурожаат қилади:

Гўзал ой, сенга бир гап
Демакка кўп ҳайронман.
Бемаҳал тўлганингдан
Тоза ҳам пушаймонман.

Бу шеърини парчада ой апострофа вазифасини ўтаган.

Шоир Ғафур Ғулом «Соғиниш» шеърда урушдан ғолиб қайтишини кутаётган ўғлига хаёлан шундай мурожаат қилади:

Е ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,
Ўз боғинг, ўз меванг, данагин сақла.
Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,
Менга топширилган меросий ҳақла.

Бу парчада жангчи йиғит (ҳали ўзи йўқ, жангдан қайтмаган, ammo унга ўзи бордек мурожаат қилинмоқда) — апострофа...

Апострофа шеърини кенг қўлланиладиган троплар сирасига киради.

Символ (юн. *symbolon* — шартли белги) — рамз-таъвир объектининг моҳиятини маълум бир нуқтаи назардан шартли ифодаловчи рамзий сўз ёки нарсаси. Символлар табиатига кўра турли хил бўлади.

Нарса-буюмлар, ҳайвонлар, қушлар, машҳур воқеалар, ҳаракат ва нарсаларнинг белгилари ва бошқалар символикада катта ўрин тутадилар. Масалан, байроқ ва герб — давлат рамзи, нон-туз — меҳмоннавозлик ва дўстлик белгиси, тун — бахтсизлик аломати, тонг — ёшлик ва қувноқлик рамзи, кабутар — тинчлик рамзи...

Символлар заминда ҳамиша яширин ўхшатиш ётадилар. Улар турмуш воқеа-ҳодисалари билан чамбарчас боғлиқ. Символлар ҳамиша санъатда катта аҳамият касб этиб келган. Чунки, символлар санъатнинг негизи бўлган бадний образлар табиати билан узвий боғлиқ — ҳар қандай образда шартлилик ва символика бўлади. Чунки образ табиатан ҳаётини ҳодисаларни ўзига хос шакл орқали умумлаштирар экан, бу жараён шартлилик ва символикасиз бўлмайди. Бадний адабиётда ўхшатиш, истиора, сифатлаш, параллеллик маълум даражада сим-

волик хислатга эгадир. Масаллардаги жонлантиришлар, эртактардаги аллегорик хислатлар ва, умуман, аллегория — бадий символликнинг ранго-ранг кўринишларидир.

Символлар реалистик адабиётда, шу жумладан ҳозирги адабиётимизда ҳам кенг қўлланилади. Масалан, шоир Чўлпоннинг «Бинафша» шеъридаги Бинафша, Аббулла Ориповнинг «Тилла балиқча» шеъридаги Тилла балиқча, Омон Матжоннинг «Енаётган дарахт» шеъридаги Енаётган дарахт кабилар соф символлик образлардир. Шунингдек, Ҳаққуш — «Ҳаққуш қичқирғи» (Омон Матжон) асарининг бош қаҳрамони — символлик образ. Мумтоз адабиётимизда кенг қўлланилган гул, булбул, тун, кун, офтоб каби жуда кўплаб поэтик образлар ҳам символика самарасидир. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод — муҳаббат, меҳнат ва қаҳрамонлик симболи, Шопур — дўстлик ва садоқат рамзи, Ширин — муҳаббат ва гўзаллик тимсоли, Хисрав — босқинчилик ва ёвузлик рамзи бўлиб қолган; «Садди Искандарий» достонидаги Искандар Зулқарнайн адолатпарварлик ва маърифатпарварлик рамзи. Шоир Чўлпоннинг «Пўртана» шеъридаги Пўртана, Сув қизи, Шамол, Тўлқин каби табиат ҳодисалари символлик образлар сифатида талқин қилинган. Тўғри, шунчаки қараганда, бу шеърда денгизда юз берадиган табиий ҳодиса акс эттириляётганга ўхшайди — аслида эса шоир денгиз ҳодисаларига катта маъно бахш этган. Мана шеърнинг охиридаги мисралар ҳам шундан гувоҳлик беради:

Бу менинг кенг кўнглим ғавғони, жанжални,
Тўпалон, қўзғалиш, чувалаш, исённи, тўфонни
Суядир; шунинг-чун дунёни, жаҳонни,

тоғ ва тош

Ҳаммасин ағдармоқ истайдир,

ёнадир, куядир...

Уйнат эй, пўртана, тўхтатма, қувват ол,

Чоғ келгач, эриниб ётма, ухлама,

бўлмасин йўқлама.

Кўп эзган душмандан,

паст жондан

Ўчни ол, ўчни ол, ўч ол...

Демак, пўртана — исён рамзи. Бу шеърнинг руҳи ана шундан нишона.

Шоир Уйғун «Тинчлик кабутари» шеърда кабутарни шунчаки жонли қуш сифатида эмас, тинчлик рамзи, тинчлик учун кураш тимсоли сифатида талқин қиладди:

Жаҳон бўйлаб учиб юрар
Оқ кабутар — кумуш қуш.
Тинчлик қуши, нажот қуши,
Ҳаёт қуши, эрк қуши.
Олам-олам севинч солар
Миллионларнинг қалбига,
Кабутарнинг тиним билмай
Мағрур қанот силкиши...

Кабутарга кўплаб ҳужумлар бўлади, уни ҳийла тузоғига илинтирмоқчи бўладилар. Бироқ, бу қушни на отиб бўлади, на қуйдириб. Кабутар жаҳон бўйлаб баланд парвоз қилаверади. Негаки:

Бу бир қушким ўтда ёнмас,
Сувга ботмас, ўқ ўтмас.
Чулки унинг юрагида
Миллионларнинг қони бор...
У қуш эмас — у келажак,
У саодат, у тинчлик.
Миллионларнинг учиб юрган
Продаси, тилаги!..
У қуш эмас — оналарнинг
Қанотланган юраги!

Шоир Фафур Фулом «Бу — сенинг имзонг» шеърда эса «Имзо» (тинчлик тарафдорлари чеккан имзо)ни тимсол даражасига кўтаради:

Ғалаба умрининг қомус мазмуни,
Безаги, яқуни — ҳар битта хатинг.
Озодликка чанқоқ элларга етгач,
Кулбасин ёритур албатта хатинг,
Азиз ватандошим,
Бу — сенинг имзонг.

Бундай мисолларни шеърятимиз бисотидан истганча топиш мумкин. Ҳатто, айрим йирик шеърый асар-

лар бошдан охиригача (асосий образлари ҳам, деталлари ҳам, тасвир усули ҳам) рамзлар асосига қуриллиши мумкин. Масалан, Ш. Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» лирик қиссаси ва Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достониди шу хусусият яққол кўзга ташланиб туради.

«Кашмир қўшиғи»да Кашмир халқининг чет эллик босқинчи-мустамлакачиларга, ёвузларга қарши озодлик, эрк ва бахт учун олиб борган кураши соф рамзий образлар орқали акс эттирилган. Қиссада тасвирланишича, эзгулик тимсоллари — гулларнинг «севги ва ёшлик ўйинлари авжига минган бир пайтда» ёвузлик тимсоли — Бўрон уларга ҳужум қилади — «гуллар боғида энг олдин очилган ва ўз чиройи билан оламга шухрат ёйган гўзал Наргис» ва унинг дугоналари (гуллар, кўкатлар) ни таслим қилмоқчи бўлади. Лекин сеvgи ва вафодорлик рамзи Наргис билан унинг садоқатли дугоналари — гуллар Бўронга таслим бўлмайди. Бундан ғазабланган Бўрон табиат вабоси — Хорудни ёрдамга чақиради. Ёвуз Хоруд гулзорга қутуриб ҳужум қилади — гулларни сўлтади, баргларни қовжиратади. Шунга қарамай, Наргис ва унинг дугоналарини тамомила таслим қилолмайди. Гўзал Наргис севгилиси — асаларилар сардори Бамбурдан ёрдам кутади. Ниҳоят Бамбур ва унинг дўстлари (асаларилар) гулларга ёрдамга етиб келадилар. Бўрон ва Хорудга зарба берадилар: Наргис ва унинг дўстлари — чечаклар ва кўкатлар аста-секин бош кўтариб яна очила бошлайдилар. Қиссадаги Наргис ва унинг дугоналари ҳамда асаларилар сиймосида мазлум, меҳнаткаш Кашмир халқининг эрксеварлик ҳис-туйғулари шарафланган бўлса, Бўрон ва Хоруд образлари орқали мустамлакачилар ва маҳаллий бойларнинг зулми, қабоҳати, ёвузлиги фош қилинган. Наргис билан Бамбур ўртасидаги севги-муҳаббат, вафодорлик ва садоқат тимсолида халқ оммасининг олижаноб фазилатлари улуғланган. Шу тариқа, ёзувчи қиссада соф рамзий образлар воситасида «дунёда ҳаёт билан севгини сўндира оладиган куч йўқ» деган ғояни олға сурган.

Шунингдек, «Жаннатга йўл» драматик достонининг турган-битгани рамзлардан иборат. Достондаги Йигит, Она, Ота, Тарозибон, Югурдак, Чол, Хур қиз, Фаришта, Дўст ва бошқалар соф рамзий образлардир. Достонда

зикр этилган Жаннат, Дўзах, Аросат ҳам рамзий маънода ишлатилган. Достонда тасвир этилган воқеалар ҳам шартли: воқсалар нариги дунёда юз беради, бош қаҳрамон — шоир йигит Маҳшар саҳросида Тарозибон билан учрашади. Тарозибон марҳумларнинг савоби-гуноҳларини ҳисоб-китоб қилиб, бирини жаннатга, бирини аросатга йўлламоқда. Ҳатто етти бор ҳаж қилган мўйсафид чолни (отасини сансираганлиги учун — гуноҳи учун) дўзахга йўллайди. Тарозибон шоир йигитнинг ҳам гуноҳи-савобларини ҳисоблайди — жаннатга киришига икки пайсагина етмайди, уни аросатга йўллайди. Шоир ҳаётни бўяб-бежаб тасвирлаганликда айбланади. Тарозибон шундай дейди:

Илоҳий дил берган эди сенга худойим,
Қулоқ сол деб шўрликларнинг оҳи-воҳига.
Сен-чи, само шуъласини куйладинг доим,
Шеърлар битдинг юлдузларга, гулга, оҳуга.

Йигит Аросат яланглигида ёлғиз кезар экан, у дастлаб гўрков чолга, сал кейинроқ марҳум отасининг арвоҳига дуч келади — отаси билан дийдор кўришади; жаннати ота ўғлига етишмаган икки пайса савобни бермоқчи бўлади, аммо ўғил уни рад қилади. Достоннинг учинчи кўринишида Йигит жаннат қасрида Онаси дийдорига мушарраф бўлади; тўртинчи кўринишда воқеалар Дўзах дарвозаси олдида юз беради: шоир Йигит ўспирин билан қария жанжалига дуч келади, ифвогар кимса билан тўқнашади ва, ниҳоят, дўсти билан учрашади. Бешинчи кўринишда дўзах қопқаси олдида Дўст билан Йигит баҳси берилади. Маълум бўлишича, Йигит одамларга ўта ишонувчанлик қилиб хатога йўл қўйган бўлса («Хаёл билан бежаб бўлмас асло дунёни»), Дўст аксинча одамларга ишонмаслик оқибати («Ишонсизлик бўлди менинг бошимга етган!») да гуноҳга қолади. Ниҳоят, Йигит шундай хулосага келади:

Янглишибмиз иккимиз ҳам нозик нарсада,
Чунки инсон ўз номи-ла Ҳазрати Инсон.

Дўст «Мен ёвузлик қурбониман, қалбимда алам» деб ҳисобласа, Йигит:

Не-не зотлар гар ўзлари топса ҳам тўзим
Одамзодга кўрмаганлар ёмонлик раво.
Эзгуликнинг йўли оғир, серғалва гарчанд,
Юксакларга кўтаради соҳибни бироқ.

Хуллас, Иигит ва Дўст ўз савобларидан бир-бирига
икки пайсадан бермоқчи — бир-бирини жаннатга ки-
ришига кўмаклашмоқчи бўлади. Аммо иккаласи ҳам бун-
га розилик бермайди. Ниҳоят, ғойибдан садо келади:

Икки дўстнинг садоқати, меҳри, ҳиммати
Кониотнинг қадридан ҳам тургайдир баланд.
Ҳеч не билан ўлчанмайди дўстлик қиммати,
Қулатгай у сарҳадларни қудрати билан...
Жаннат ато қилажакман иккингиизга ҳам,
Жаннат йўли мана, Сизга очиқ, чароғон.

Англашиларки, шоир Иигит ва Дўст образлари во-
ситасида дўстлик, олижаноблик, садоқат ва самимият
каби чин инсоний туйғуларни улуғлаган бўлса, жаннати
Ота ва жаннати Она образлари орқали ҳалоллик, пок-
лик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр-муҳаббатни тарғиб
этган, айни чоғда Кимса (иғвогар) образида туҳмат-
чилик, иғвогарлик, бахиллик, ичиқоралиқ, ғаламислик
каби иллатларни қоралаган. Чол ва Успирин жанжали
орқали одамлар орасидаги меҳрсизлик, шафқатсизлик,
бир-бирини бўридай ғажиб ташлашлиқ каби даҳшатлар
қаламга олинган. Хуллас, дoston нариги дунё тасвири-
га бағишлангандай туюлса-да, у замонавий ҳаёт руҳи
билан чуқур суғорилган. Бунга шоир рамзний тасвир усу-
ли ва рамзний образлар воситасида эришган.

Символлар насрда ҳам, саҳна асарларида ҳам, ай-
ниқса, болалар адабиётида, фольклор асарларида тез-
тез учраб туради. Аммо у шеъринида фавқулодда аҳа-
мият касб этади.

Аллегория (юн. allos — бошқача, agoreuo — гапира-
ман) — символиканинг бир кўриниши — воқеа-ҳодиса
ёки нарса- буюмнинг мавҳум тушунчаси ўрнида қўлла-
ниладиган аниқ тасвири ифодаловчи рамзний сўз (об-
раз).

Халқ оғзаки ижодида, кўпинча, тулки — алдоқчи ки-
шиларга, бўри — очкўзларга, чаён — зараркунандалар-
га, илон — маккор, тўти — гапдон ва ашулани одамлар-
га нисбатан киноя қилинади. Аллегория — мана шу. Ал-

легорик асарда ҳаётний образларнинг аниқ белгилари ва хусусиятлари ёзувчи ифодаламақчи бўлган кўчма маънодаги тушунча ёки ҳодисанинг асосий хусусиятларига мувофиқ бўлади. Образларнинг киноявий тусда бўлиши, асосан, масал жанрига хос хусусиятдир. Муҳаммадшариф Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарида Япалоққуш, Бойўғли, Гунашбону, Кулонкирсултон, Кўрқуш, Ҳудҳуд, Туя, Бўталоқ, Куйкунак, Ташбақа, Чаён, Маймун, Кордон, Турумтой, Бозанда, Навозанда, Тулки каби қуш ва жониворлар образлари берилганки, булар тўла маънодаги аллегорик образлардир. Ҳайвон, қуш, парранда кабиларгина эмас, ҳатто, буюмлар, нарсалар, ҳодисалар ҳам аллегория қилиниши мумкин. Мисол сифатида масалчи-шоир Самн Абдуқаҳҳорнинг «Дарё билан Жилға» масалини ўқиб кўринг-а:

Бирдан шаррос қуйди баҳор жаласи,
Бўғотга беркинди чумчуқ галаси.
Дам ўтмай қирдан кўприб, тошиб,
Шиддати зўр, керилиб, ошиб,
Тушиб келди кичик бир жилға
Ўзи анча саёз, серкўпик, лойқа...
Водийдан ўтарди Дарёи азим,
Вазмин оқишида салобат, виқор.
Кўрдикки, ёнидан кичик сув оқар.
Деди:
— Бизга бирлашмоқ лозим!
Бирлашиб водийга ҳаёт элтамиз,
Нур бўлур шу элга ҳар бир қатрамиз...
Наҳот якка қолсанг?!
Қара бўйимга!
— Қўшилмоқни келтирмайман ўйимга!
Инма қилдим сенга қўшилиб,
Яхши эмасми ўзим оқсам жўш уриб?
Истасам ҳар томон суза оламан,
Истасам ровни ҳам буза оламан.
Қудратимга ўзинг ҳам тан бер-да
андак;
(Сув юзида фақат сузарди пўкак...)
Ўзбошимча кета берди...
Туну кун юрди.

Дуч келиб эртаси Жилға кўлмакка,
Сингиб кетди буткул тупроққа...

Англашиларлики, бу масалда **Жилға** ва **Дарён азимлар** аллегорик образлардир. Иёгаки, Жилға ва Дарён азим инсонийлаштирилган — улар одамлардек ўзаро баҳслашадилар, талашиб-тортишадилар... Жилға — манманликка берилган, ўзбошимча, мақтанчоқ одамлар тимсоли бўлса, Дарён азим — салобатли, босиқ, куч бирликда деб билувчи кишилар рамзи. Умуман, масалда «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» мақолнинг руҳи уфуриб туради. Масалда, юзаки қараганда, табиат ҳодисаси — дарё ва жилға ҳақида фикр юритилаётганга ўхшайди-ю, аслида жуда муҳим ижтимоий ҳодиса — одамларни бирлашишга даъват этиш масаласи кўтариб чиқилган. Аллегорик образлар шоирнинг ниятини ифодалашга қўл келган.

Контигуал (қоришиқ) троплар

Тропларнинг бу гуруҳига ноўхшаш кўчимлар кирди (тасвир объекти ташқи кўриниши жиҳатидан унчалик ўхшаш бўлмаган, аммо тушунчада яқинлик бўлган объектга яширин қиёсланади). Бу гуруҳдаги троплар мураккаброқ, ранг-барангроқ — қоришиқ кўчимлардир. Контигуал тропларга метонимия, муболаға, литота, синекдоха, перифраз ва бошқалар мансубдир.

Метонимия (юн. *metonymia* — қайта номлаш) — мажоз-киноя — икки тушунча ўртасидаги яқинликка асосланган кўчим — (троп). Бир нарса ёки ҳодиса номини икки боғланиш (тушунчадаги яқинлик) асосида бошқа сўз ёки ибора билан алмаштириш йўли билан метонимия пайдо бўлади. Масалан, пул ўрнида чўнтак, муаллиф номи ўрнида асар номи ёки аксинча асар номи ўрнида муаллиф номини қўллаш — метонимиядир.

Мисол:

Фузулийни олдим қўлимга,
Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди.
Ва **Навоий** тушиб йўлимга,
Фарёд билан ўридан турди.
Лермонтовни ташламадим ҳеч,
Ахир қўйиб, олдим **Ҳофиз**ни.

Пушкин менга кўрсатди ҳар кеч,
Ғинглаб турган бир черкас қизни.
Шекспирдан сўрадим савол,
Жавобини келтирди Ҳайём..

(Ҳамид Олимжон)

Бу парчада шоир Фузулий, Навоий, Ҳофиз, Ҳайём — Шарқ адабиёти классиклари ва Лермонтов, Пушкин — рус адабиёти классиклари, Шекспир — инглиз адабиёти классигининг номларини тилга олар экан, шу муаллифларнинг асарларини ўқиганлигини таъкидлапти. Бу ўринда метонимия шоирга ўз фикрини лўнда, образли, таъсирчан қилиб ифодалаш имконини берган.

Метонимиянинг ранг-баранг кўринишлари мавжуд.

Муболаға (ар. *مبالغة* - - лоф уриш, бўрттириш), гипербола — тасвирланаётган шахс, нарса ва воқеа-ҳодисанинг муайян жиҳатларини бўрттириб, кучайтириб тасвирлаш усули.

Шоир таассуротни кучайтириш, ҳаяжонни ошириш, образли бўрттириш мақсадда муболаға ишлатади. Муболағали тасвир, асосан, икки принцип асосида юзага келади: ҳаракат ва ҳолатни бўрттиришга қаратилган тасвир берилади. Бундай белги ва хусусиятларни кучайтиришга хизмат қиладиган муболаға замирида ташбиҳий боғланиш бўлади. Муболаға табиатан адабий жанрларга боғлиқдир. Муболаға оғзаки нутқда ҳам, фольклорда ҳам, ёзма адабиётда ҳам кўп учрайди. Масалан, «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» достонида шоир Ҳамид Олимжон фольклорга хос муболағалар қўллайди. Чинорнинг катталигини — «чинор шохи булутлар орасида кўринди» муболағаси билан, Семурғнинг кучлилигини — «чангалида зўр арслон, тумшуғида ботмон дон» муболағаси билан, даҳшатли девни — «девнинг боши — оёғи ўрмонни тутиб кетди, сизмай четга ҳам ўтди» муболағаси билан ифодалайди.

Шу ўринда, лоақал, чинорни қўпорини эпизодини эслайлик:

Бунёдга ғайрат кирди,
Юрагига дард кирди.
Юриб баҳодирона,
Отга минди мардона.

Қаттиқ бир қамчи солди.
От яшиндай қўзғолди,
Ўт сингари йўл олди.
Булутлар орасида,
Ёзиб бориб қулочин,
Гўё бир буюк лочин
У чинорга ўтирди,
Гўёки ўқдай урди.
Чинор томири билан,
Кўкарган ери билан
Кўпорилди гувиллаб,
Шамол каби увиллаб,
Зўр шохлар ерга кетди,
Томир осмонга етди.
Ер узра тушиб Бунёд,
Бўлиб дунё-дунё шод.
Гўзал дулдул отида,
Отининг қанотида.
Қўзларида зўр ёғду,
Кулиб турар эди у.

Остига чизилган мисра ва сўзларга эътибор қилинг-а: шоир Бунёднинг баҳодирлигини ғоятда жозибали акс эттирган. Бунда шоирга, ҳеч шубҳасиз, халқ оғзаки ижодида ишлатиладиган романтик руҳли муболағалар қўл келган.

Шоир Ғафур Ғулом «Халқ отланди» шеъринда ўзбек жангчиларининг баҳодирлиги ҳақида тўхталиб:

«Юрганда ер титрар, ўкирса — осмон,
Бу сафда арслонлар керади ўмров»

каби муболағали мисралар яратган.

Бадий адабиётда муболағанинг қуйидаги турлари қўлланилади:

а) таблиғ — амалда бўлиши мумкин бўлган хусусият ифодаси:

Ухлаган изини трамвай ҳар кун
Тонг чоғи гулдураб, янчиб ўтади.

(Ойбек)

б) иғроқ — фақат тасаввур қилиш мумкин, амалда мутлақо бўлмайдиган хусусият ифодаси:

Отлар кишнар, қизлар куйлар, тинмай
ишлар деҳқонлар,
Қуёш олтин булоқдир, қайнар, тошар...
Кўк тиниқ.

(Ойбек)

в) **ғулувв** — тасаввур қилиш қийин бўлган, амалда бўлиши сира мумкин бўлмаган хусусиятлар ифодаси:

Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.

(Алишер Навоий)

Муболаға усули, хусусан, романтик асарларда, шунингдек сатирада кўп қўлланилади. Болалар адабиётида ҳам бу усул асосий бадний тасвир воситаларидан бири ҳисобланади. Бироқ, проф. Абдурауф Фитрат айтганидек, муболаға чин (самимий) бўлса, жудаям ошириб юборилмаса, зўраки бўлмаса, ясамаликдан узоқ бўлса, туйғулардаги кучлилик-ўткирликни англатишга катта ёрдам беради¹.

Халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизда баъзан орттирмали муболағалар ҳам учрайдики, улар адабиёт-шуносликда булуғ ёки ифрат деб юритилади. Мисол:

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўрғоннинг тими.

(«Алпомиш»)

Бу ўзбакни алп Қоражон билади,
Чангалласа тоғни талқон қилади.

(«Алпомиш»)

Литота (юн. *litotes* — содда, кичик, эввид) — тасвир объектини атайлаб кичрайтириб, заифлаштириб тасвирлаш усули. Литота муболаға (тасвир объектини атайлаб ошириб, бўрттириб кўрсатиш)нинг бутунлай аксидир. Ёзувчи ўз ғоявий-бадний ниятига мос келадиган нарсаларнинг аҳамиятини таъкидлаб, қабарттириброқ

¹ Қаранг: Фитрат А. Адабиёт қондалари. Самарқанд—Тошкент, Ўздавнашр, 1926, 78-бет.

кўрсатиш ниятида унинг антиподи (ёки унга параллел турган нарса)нинг қудратини, ҳажмини, мавқеини атайлаб кичрайтириб тасвирлайди ва шу усул орқали китобхоннинг эътиборини тасвир объектига қаратади — объектнинг ёрқин ва равшан ифода этади.

Мисоллар:

Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклигиндин сув била ютса бўлур.

(Атоий)

Байтда шоир санам (қиз)нинг паридек гўзаллигини таъкидлаш мақсадида унинг жуссасини сув билан ютса бўладиган даражада кичрайтириб, ғоятда нозик қилиб кўрсатади. Демак, тасвир объекти — санам бағоят гўзал ва нафис ҳамда нозик экан.

Бўйунг сарву санўбартек, белнинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.

(Хоразмий)

Бу ўринда шоир ёрнинг қадди-қомати санубар дарахтидек тиклиги (бўйчанлиги)ни таъкидлаш мақсадида унинг белни қилга ўхшатапти, яъни қизнинг белнигичка демоқчи (зеро, белни йўғон, семиз кишининг бўйи санубар дарахтидек тик ҳам бўлмайди). Хоразмий литота усулини қўллаб, ёрнинг қадди-қоматини кўз олдимизда ёрқин намоён қилмоқда. Литота усулини ҳозирги замон шоирларимиз ҳам муваффақият билан қўллашмоқда.

Мисоллар:

Ер юзи одамзод туғилган уйдир.

* * *

Еримиз ёндош китоб, бунда билим жобажо.

(Ғафур Ғулом)

Шоир биринчи мисолимизда «ер юзи»ни «уй»га, иккинчи мисолимизда «ер»ни «китоб»га қиёслапти. Тасвир объекти (ер) атайлаб кичрайтирилиб кўрсатиляпти. Бу билан ўқувчининг диққати «ер юзи», «ер»га тортила-

ди — ернинг мўътабарлиги, муқаддаслиги (туғилган уй каби) ва конлар — билимлар хазинаси (китоб) эканлиги бадний ифодаланяпти.

Шоир Ҳамид Олимжон «Ўзбекистон» шеърида:

Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин

деса, шоир Чўлпон «Яна кўклам» шеърида:

Кечанинг сирли қўйнига бекиниб,
Кечага тотли бўсаларни бериб,
Юзидан пардаларни ирғитган,
Дунёга бир келин каби чиққан

деб ёзган. Агар Ҳамид Олимжон Ўзбекистонни «ёш келин» деган бўлса (водийларни «кокил» деса), Чўлпон кўкламни «бир келин» тимсолида кўрпятики, булар ҳам, албатта, тасвирнинг литота усули деб юритилади.

Шоир Ойбек «Фанга юриш» шеърида:

Эй эркин қишлоқнинг йигит-қизлари!
Техника қалбида бу икс-игрик.
Формула ёнади — шу электрик,
Тирмашинг, фанларнинг юксаги сари!

деб ёзган—«икс-игрик» ва «формула» литоталарини маҳорат билан қўллаган.

Литота мажозий ибора сифатида мумтоз адабиёти-мизда тафрит (ар. تفریط — мўътадилдан пастки ҳолат) деб юритилган.

Синекдоха (юн. *synekdoche* — бирга англамоқ, қўшиб фаҳмламоқ) — метонимиянинг бир тури (мажоз) — миқдор жиҳатидан бир предмет белгиларини бошқасига кўчириш усули.

Синекдоха — типиклаштиришнинг муҳим ифода воситаларидан бири. Бадний адабиёт тилида синекдохаларнинг қуйидаги кўрinishлари кенг қўлланилмоқда:

а) Бўлак, қисм орқали яхлит, бутун нарсани ёхуд умум орқали бўлакни ифодаловчи синекдохалар. Мисол:

Бир қўнғиз мўйловли,
Бароқ соч малъун.

Жигар ранг бир мундир
Истаги учун,
Наҳотки еримиз
Чаппа айланиб,
Наҳотки дарёлар
Оқар тескари.

(*Гафур Ғулом*)

Бу шеърин парчада шоир «қўнғиз мўйловли», «бароқ соч», «жигар ранг... мундир» — портретик унсурлар орқали бутун бир ижтимоий иллат — фашизм, «еримиз», «дарёлар» — табиат унсурлари орқали қудратли мамлакатимизни назарда тутяпти, бўлак орқали бутунни, умумни ифодаляптики, бу синекдохадир.

Кўкрак сути ва меҳнат билан
Биз жаҳонга берганмиз турмуш.
Она қалби оёққа турса,
Ўғлим, сира бўлмайди уруш!

(*Зулфия*)

Шоира Зулфия «кўкрак сути...», «она қалби...» лексик бирикмалари (бўлақлар) орқали жуда катта умумийликни — дунёдаги оналарни, барча аёлларни назарда тутади. Демак, шеърда жаҳондаги аёллар оёққа турса (урушга қарши курашса), ҳар қандай урушқоқларни ҳам жиловлай олади — сира уруш бўлмайди, деган ғоя олға сурилган. Синекдоха шунга тўла имкон берган.

б) Кўплик ўрнида бирлик ёхуд бирлик ўрнида кўплик шакллариини қўллаш йўли билан ҳам синекдохалар яратиш мумкин. Мисол:

Шунда саодатим, шарафимни,
Иқболимни сенда кўргандим
Сендан кураш, енгил, қуриш, яшаш —
Ҳаёт фалсафасини ўргандим.

(*Уйғун*)

Шоир бу банддаги «сен» кишилик олмошини катта ижтимоий маънода ишлатган — бирлик орқали кўплик шаклини ифодалаган.

Алишернинг кўзларидай,
Ёнади кўкда юлдуз.

(Зулфия)

Бу байтдаги «юлдуз» — бирлик шаклида берилган, аммо у кўплик («юлдузлар») маъносини англатади. Шу сабабли у синекдоха бўлиб, шеър қаҳрамони Алишернинг қалбидаги севинч-қувонч ҳиссини образли ифода этган.

Сувларнинг қуёшга чўзилган
Минг ҳарир қўлими?
Юлдузнинг тупроққа интилган
У нурли йўлими?

(Зулфия)

Банддаги «сувлар» (кўплик) «сув» (бирлик) ва «юлдуз» (бирлик) «юлдузлар» (кўплик) маъносини англатади. Шундай қилиб, бу бандда кўплик орқали бирлик ва бирлик орқали кўплик ифода этиляпти — булар синекдохалардир.

в) Ноаниқ сон ўрнида аниқ сон ёки аниқ сон ўрнида ноаниқ сон келиши — синекдохалардир:

Ўқидим, ўқийман, умрим борича,
У айтган сўзларда маъно жуда кенг,
Унинг ҳар сўзида порлаган мазмун,
Миллион асрларнинг мазмунига тенг.

(Уйғун)

Перифраз (юн. *peri* — атроф, *phrasis* — сўзлайман) — мажозларнинг бир тури — нутқнинг ифодавийлигини ошириш мақсадида нарса, одам, воқеа-ҳодисалар номи уларнинг маъноларини, хусусиятларини ифодаловчи бошқа сўз ва иборалар билан алмаштириш усули. Масалан, «бургут» сўзи ўрнида — «қушларнинг подшоси», «Ўзбекистон» сўзи ўрнига — «оқ олтин кони» ва бошқалар.

Перифраз нарса ва ҳодисаларнинг асил номи билан ёнма-ён ишлатилади. Мисол:

Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг — онанг,

Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш, мушфиқ.
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.

(*Гафур Фулом*)

Бу шеърний парчада «ватан» ва «халқ» сўзлари асил маъноларида, «отанг» ва «онанг» сўзлари эса кўчма маъноларда қўлланилган. Сўзларнинг мана шу кўчма маънолари («отанг», «онанг») — перифразлардир. Улар, юқорида таъкидлаганимиздек, сўзнинг асил маънолари (ўз маъноларида ишлатилган сўзлар) билан ёнма-ён келяпти. Шоир бу ўринда перифраз усулидан фойдаланиб, уруш йиллари ота-онасидан жудо бўлган гўдакларнинг ҳақиқий етим эмасликларини — уларга ота-оналик қилувчи халқ ва Ватан борлигини образли ифода этипти — шеър тилига таъсирчанлик бахш этмоқда.

Шоир Ҳамид Олимжон «Баҳорни соғинганда» шеърда:

Сув — булоқ бўйларида чарчай-да,
Сўнгра қўйнингда эркалаб ухлай.

каби перифразлар тузган ва шу орқали шеър ғоясини жозибали ифодалашга ҳаракат қилган.

Перифразлар баъзан ёйиқ метонимиялар шаклида ҳам тузилиши мумкин.

Контраст (зидлов) троплар

Тропларнинг бу гуруҳига икки қарама-қарши тушунчали сўзларни ёнма-ён келтириш ёхуд «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилда сўзлаш, билиб билмасликка олиш принципларига амал қилиб яратилган қочириқлар, кесатиқлар, пичинглар киради. Киноя, антифраз, сарказм, оксиморон каби контраст троплар шеърятда кенг қўлланилиб келинмоқда.

Киноя (ирония — юн. *eironeia* — билиб билмасликка олиш) — инкорнинг бир кўриниши бўлиб, тасвир объекти устидан кесатиш, қочириқ йўли билан яширин кулиш, пичинг. «Сўзларни ва ибораларни... кесатиқ ва пичинг

билан ўз маъносига қарама-қарши маънода ишлатилишига ирония (таъриз) приёми дейилади»¹.

Киноя бўлиб келган сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг асил маъносига эмас, кўчма — яширин маъносига эътибор берилади. Масалан, «Синчалак»да Арслонбек Қаландаров Саида Алиевани «синчалак»ка, Саида Алиева эса Арслонбек Қаландаровни «хўроз»га ўхшатади: «Синчалак» дейилганда Саиданинг нозик-ниҳоллигига, нимжонлигига ишора қилинса, «хўроз» деганда Қаландаровнинг манманлигига, бақироқлигига ишора қилинади ва ҳар иккаласида ҳам истеҳзо, пичинг, яширин кулги мавжуд. Демак, «синчалак» ва «хўроз» — киноя — аллегория. Киноя икки хил (фош этувчи ва шунчаки қочириқ, енгил кулги) бўлади. Ҳажвиётда фош этувчи (сарказм) киноя бўлса, юмористик асарларда (қувноқ кулги) пичинг, шунчаки енгил қочириқлар бўлади. Образларнинг киноявий тусда бўлиши, асосан, масалларга хос хусусиятдир.

Шоир Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасидан бир парча олиб кўрайлик:

Қанча яхши, барно бўлса ҳам,
Қанча олим, доно бўлса ҳам,
Собир учун мени қийнама,
Мени ўтга ташлама яна.
Менга ёлғиз Омонимни қўй
Менга ўша ёмонимни қўй.
У кам эмас ҳеч бир одамдан,
Мен ул билан узоқмап ғамдан.

Бу шеърини парчада «яхши», «барно», «олим», «доно» сифатлашлар воситасида Собирга енгил киноя қилинаётган бўлса, «Омоним» — «ёмоним» қофиядош сўзлар орқали кучли — ўткир киноя усули ишлатилган. Ҳа, Анор хола назарида Омон — ёмон, «пасткаш» бўлиб туюлсада, Зайнаб учун — у дунёда ягона — «у кам эмас ҳеч бир одамдан», ҳатто Анор хола таъбирлаган «барно», «олим» Собирдан ҳам кам эмас. Мана — киноя! Ёхуд яна шу дostonдан бошқа бир парча (Зайнабнинг Анор холага кинояси) келтирайлик:

¹ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари, Т., 1977, 80-бет.

Бутун қизлар, бутун жувонлар
 Чимилдиқда эрни кўрдилар.
 Қуя-қуя кул бўлди жонлар,
 Чўри бўлиб йнглаб юрдилар.
Чўри эдинг, қул эдинг баринг
 Роҳат кўрди қайси бирингиз
 Одам эмас, **айиқ** билан тенг,
 Ёвуз эди топган эрингиз...
 Сен ўзингни **бахтли** дедингми?
 Опа, сен ҳам одам эдингми?

Бу кинояда хотин-қизлар фожеаси — севгисиз оила қурниш даҳшатлари намоён бўлган: хотин-қизлар «чўри», «қул» ва улар дуч келган эрлар «айиқ сифат», «ёвуз» бўлганлигига урғу берилган. Анор холанинг ўн беш ёшида севгисиз турмуш қургани ҳақидаги мақтанчоқлигига қарши Зайнаб мана шундай кесатиқли ва ўткир киноявий («Сен ўзингни бахтли дедингми? Опа сен ҳам одам эдингми?») жавоб қайтаради.

Киноя, кесатиқ, қочиреқ, дам яширин ва дам ошкора кулги дostonнинг таъсир кучини оширган, Зайнаб ва Анор хола образларининг ўткир қирраларини очишга қўл келган.

«Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» достоида тасвирланишича, улкан чинорни қўпорган, ёвуз девни ўлдирган Бунёдга хон қизи — такаббур Паризод шундай жавоб беради:

Чўпонни севолмадим,
 Ҳеч кўнгил қўёлмадим...
 Қанча ботир бўлсанг ҳам,
 Зўр баҳодир бўлсанг ҳам
 Тўшагинг хас деб билдим
 Аслингни паст деб билдим.
 Севолмадим сени мен,
 Чунки мен хон қизимен.

Бу парчадаги истеҳзо, кесатиқ-киноя Паризоднинг бутун борлигини ёрқин ифода эта олган.

Антифраз — киноя — ирониянинг бир тури бўлиб, шахс ёки нарсага хос хусусиятни кулги оҳанги билан инкор қилишдир.

Агар матндаги сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг асил маъноси эмас, аксинча тескари маъноси назарда тутил-

са, антифраз пайдо бўлади. Масалан, «Жангчи Турсун» балладасида Ҳамид Олимжон қўйидаги антифразни қўллаган:

Эркаланиб ётади
У Ватан гупроғида.
Ёш бола ётганидай
Онанинг қучоғида.

«Эркаланиб ётади», «Ёш бола ётганидай онанинг қучоғида» иборалари — антифраздир. Негаки, «эркаланиб ётади», «ёш бола ётганидай» сўз бирикмалари аслида ижобий маъноларни ифодалайди, бу ўринда эса салбий маънода, яъни Турсуннинг ҳалок бўлганини ифодаламоқда.

Сарказм (юн. *sarcasmos* — қийнаш, озор бериш) — аччиқ заҳарханда, истеҳзоли таъна, пичинг. Аччиқ қулги ва таъна — сарказмнинг асосини ташкил қилади. Лирик, эпик ва драматик асарларда, хусусан, ҳажвиётда кенг қўлланиладиган тасвир усули. Сарказм сўзнинг асил маъносига зид бўлган маъносидан келиб чиқади. Сарказмда интонация ва муаллифнинг тасвир объектига муносабати муҳим роль ўйнайди. Одатда, сарказмда шахс, нарса ёхуд воқеа-ҳодисанинг салбий томонлари фош қилинади. Мисоллар:

Айланаман нозигим, ўргиламан нозигим,
Гапда таманно, таранг, «мен ўламан» нозигим.
Қўз сузилиб қошгача, олифталик бошқача.
Уйда эри ош қилиб, ухлади у ошгача.
Айланаман нозигим, ўргиламан нозигим,
Уйда ишдан сўз очманг, мен ўламан нозигим.
Битгаси битмай ҳали, янгисининг жанжали,
Ёзда кўнгил қор тилаб, қиш кунни мирсанжали.

(Собир Абдулла)

Дўппи қўлида, кайфи таралло такасалтанг,
Доим кўчада сафсата, ялло такасалтанг.
Улфатлари ҳам ишга кетиб, кундузи кўрсам,
Ухлаб ўтирар ўрнида гоҳо такасалтанг.

(Собир Абдулла)

Оксиморон (юн. *оxуmоgоn* — закий — нодон)— икки қарама-қарши тушунчаларни ифодаловчи сўзларни ёнма-ён келтириш йўли билан тасвир объектини бўрттириб тасвирлаш усули. «Тирилган мурда», «Ўлик жонлар», «Ҳаётбахш ўлим», «Барҳаёт ўликлар», «Бахтиёр гадолар» кабилар оксиморонлардир. Негаки, тирилиш билан ўлиш, ўлик билан жон, ҳаётбахшлик билан ўлим, барҳаётлик билан ўлик, бахтиёрлик билан гадолик сўзлари қарама-қарши тушунчаларни ифодалайдигани, бу тушунчалар ёнма-ён келтирилиб, кутилмаган маъно ва фавқулодда образлилик вужудга келади. Баъзи мисоллар:

Унинг бундай қизғаничли ҳолига
 Ҳар кимдан кўп қон йиғлаган сен эдинг.
 Уни эзгон йиртқич қўлли маъзинга
 Сен улуғ ёв, сен мужассам кин эдинг.

(Чўлпон)

У ерга йиқилади
 Ўқдай учиб бораркан.
 Тоғдай оғир қулайди
 Қуш сингари енгил тан.

(Ҳамид Олимжон)

Эътибор қилинг-а: «улуғ ёв» сўзлар бирикмасида **улуғ** — ижобий тушунча, **ёв** — салбий тушунча: ижобий ва салбий тушунча ёнма-ён келтирилиши фавқулодда ҳодиса — оксиморон воситаси-ла ёвнинг қанақалиги аниқ ифодаланапти. Иккинчи мисолда ҳам «қушдай енгил тан» сўзлар бирикмаси англатадиган тушунча билан «тоғдай оғир қулаш» бирикмаси англатган тушунча бири-бирига зид — уларнинг бир-бирига қиёсланиши йўли билан оксиморон ҳосил қилинган.

Шоир Рауф Парфидан бир мисол:

Уйғон, эй малагим, тур ўрнингдан тур,
 Оташин музларда исинайлик юр.
 Ёнғинли дарёда қулоч отайлик,
 Бу ердан кетайлик, фақат кетайлик.

«Оташин музлар» ва «ёнғинли дарёлар» — образли лексик бирикмалар ажойиб-кутилмаган оксиморонлардир.

Бир қарашда оксиморон антитезага яқин тургандай туюлади. Аслида бундай эмас: антитезада бир-бирига қарама-қарши тушунча бир-бирини инкор қилади, оксиморонда эса икки қарама-қарши тушунчали сўз бир-бирига бирлаштирилади, бири иккинчисига аниқловчи бўлиб хизмат қилади (масалан: улуғ — аниқловчи, ёв — аниқланмиш — от, яъни улуғ сўзи ёвнинг баҳайбатлигини аниқлашга — ифодалашга хизмат қилдирилган).

Қуйидаги шеъринг сатрларнинг маъзини чақиб кўринг:

Кимга айтмай, кимга суюнай,
Тирик қолган ғамгин қувончим...

(*Рустам Ғани*)

II БОБ. ШЕЪР САНЪАТЛАРИ

Шеър санъатлари... Шарқ мумтоз адабиётининг, шу жумладан ўзбек мумтоз шеъриятининг ўзига хослигини, миллийлигини, латофатию назокатини, ранго-ранглигини, эстетик бойлигини, жозибадорлигию таъсирчанлигини намоён қилувчи мўъжизали омиллардан бири ҳам бадий санъатлардир. Шеър санъатлари ўзбек мумтоз адабиётида шу қадар кўп ва ранг-барангки, уларнинг умумий миқдорини аниқлаш ҳозиргача ҳеч кимга насиб қилган эмас. Шуни айтмоқ керакки, барча арузий шеърят (араб, форс-тожик, турк-ўзбек)да қўлланилган шеър санъатларининг муштарак жиҳатлари кўп, аммо араб, форс-тожик ва туркий шеър санъатларининг ўзига хос жиҳатлари ҳам анча-мунчадир. Шарқ тарихий поэтикасига онд бир қатор тадқиқотлар мавжуд¹. Буларда, асосан, араб ва форс шеърятини санъатлари тадқиқ қилинган бўлса-да, улар арузий ўзбек шеърятини санъ-

¹ Абдулла ибн Муътоз, Кудлом бин Жаъфар, Ибн Рашик Қирвоний, Абдуҳилол Аскарӣ, Шайх Ҳаллий, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Муҳаммад бин Умар Родуғӣ, Аҳмад Маншур Самарқандий, Абдумуҳаммад Абдулла бин Муҳаммад Рашидий Самарқандий, Шамсиддин Муҳаммад бин Қайси Розий, Рашидиддин Ватвот, Мирзо Муҳаммад бин Абдулваҳоб Қазвиний, Хожа Насриддин Тусий, Юсуф Саккокий, Маҳмуд Замахшарий, Саъиддин Тафтазоний, Шарафиддин Али Яздий, Исмоил Соҳиб ибн Ибоддин, Атоуллоҳ Ҳусайний, Воҳид Табризий, Навоӣ, Бобур, Жомий каби алломалар яратган тадқиқотлар кўзда тутилади. Яқинда Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун-ул-балоға» асари ҳам топилди.

атларини ўрганишда ҳам қўл келади. Негаки юқорида қайд этилгандек, шеър санъатлари борасидаги кузатишлар, умумий хулосалар, кўпгина қонуниятлар Шарқ халқлари шеърини учун муштаракдир. Бироқ, бундан ўзбек шеър санъатларини махсус тизимли ва изчил тадқиқ қилинмаса ҳам бўлар экан-да, деган янглиш хулоса келиб чиқмаслиги керак. Демокчимизки, ўзбек шеър санъатлари ҳанузгача атрофлича ва чуқур тадқиқ қилинмасдан келинмоқда. Тўғри, бу борада айрим илмий кузатишлар мавжуд. Чунончи, адабиётшунос В. Раҳмоновнинг «Шеър санъатлари» ўқув қўлланмаси, М. Шайхзода, А. Рустамов, Н. Маллаев, А. Ҳайитметов, Ё. Исҳоқов, Б. Саримсоқов, С. Алиев, У. Тўйчиев ва бошқа олимларнинг йўл-йўлакай қилган ишлари бор. Бироқ булар, менимча, хамир учидан патирдек гап. Ваҳоланки, ўзбек шеър санъатларини тадқиқ қилишнинг ҳам илмий, ҳам амалий аҳамияти каттадир. Лоақал, шеър санъатларини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан билмай туриб, ўзбек адабиёти тарихини ўрганиб бўлмаслиги ҳеч кимга сир бўлмаса керак!

Маълумки, арабларнинг фасоҳату балоғат аҳли шеърини нутқ гўзаллиги (санъатлари)ни зотий (табиий) ва оризий (безакли) гуруҳларга ажратиб ўрганишар экан (бу илм билан шуғулланувчи фан «Балоғат илми» деб юритилган). Форс-тожик ва турк-ўзбек шуаролари эса зотий ва оризий гўзалликларни қўшиб «санойиъ бадеъ» ва бу ҳақдаги илмни «илми санойиъ» («санъат илми») деб аташган. Санойиъ бадеъ уч навга ажратилади: а) лафзий (сўзнинг товуш жиҳати билан боғлиқ) санъатлар; б) маънавий (сўзнинг маъноси билан боғлиқ) санъатлар ва в) лафзийю маънавий (сўзнинг ҳам товуш, ҳам маъно жиҳатлари билан боғлиқ) санъатлар¹. Бадий санъатларнинг биринчи гуруҳи шеърини нутққа безакзийнат беришга хизмат қилса, иккинчи гуруҳи шеър маъносини оширишга таъсир кўрсатади ва, ниҳоят, учинчи гуруҳ санъатлар эса шеърнинг ҳам шаклига, ҳам мазмунига таъсир қилади. Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний «Бадойиъу-с-санойиъ» номли асариде шундай деб ёзади: «...умуман борча гўзалликларнинг асоси ул-

¹ Қаранг: Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. Т., 1981, 35-бет.

дурким, нутқ ул тарзда адо этилғайким, маънони англашға, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғиға ҳеч бир халал етмағай. Асос ул эмаским алфозға ҳусну зийнат бермакка сайъ қилғайлару маъноға халал етур ҳолдин кўз юмғайлар ёхуд аксинча холис маъно баён этиб, ҳусн-и адо тариқиға йўламағайлар»¹.

Биз ҳам мана шу анъанаға амал қилиб, шеър санъатларини кўздан кечириш лозим деб ҳисоблаймиз.

Лафзий санъатлар

Лафзий санъатлар, юқорида айтганимиздек, шеърний нутқдағи сўзнинг товуши билан боғлиқ бўлиб, кўпроқ шакл ҳодисаси сифатида кўринади. Аммо унинг ҳам ўз шартлари бор. «Билгилки,— деб таъкидлайди Атоуллоҳ Ҳусайний,— лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маъноға тобиъ қилғайлар»².

Лафзий санъатлар ғоятда ранг-баранг бўлади. Чунончи: тарсиъ, тажнис, радду-л-ъажз мина-с-садр, қалб, сажъ, мумосала, таштир, тажзия, тасриъ, тасмит, акс, тардид, тааттуф, ташриъ, тавшиҳ, талаввун, тарофуқ, муламмаъ, рақто, хайфо, жамиъу-л-хуфуф, эънот, тазминъи муздаваж, мутазалзил, мураббаъ, муъаққад, мудаввар, мушажжар, тавсим, мушокала, ҳожиб, иштиқоқ, мувозина, музораа, тасбиъ, тасдир, қайтариқ, қоришиқ, истидрак...

Чунончи:

Тарсиъ (ар. ترصيع — зийнатлаш, безаш)— шеър (байт) да биринчи мисра сўзлари билан иккинчи мисра сўзларининг бир-бирига оҳангдош — вазндош, қофиядош бўлиб келиш усули.

Атоуллоҳ Ҳусайний ёзади: тарсиъ «...андин ибораттурким, икки бўлак каломнинг, хоҳ назмда бўлсун, хоҳ наср, ҳар бўлагидағи ҳар бир лафз иккинчи бўлагидағи анга муқобил лафз била вазнда (бўғинларнинг миқдори ва сифат жиҳатидан тенг келиши) тенг бўлғай ва охириги ҳарфта мувофиқ (қофияли) ... келмағи шарттур»³.

¹ Қаранг: Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадаийъу-с-санойиъ. Т., 1981, 35-бет.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

Мисол:

Кўруб дардим тараҳҳум қилмадинг ҳеч,
Тўкуб ашким табассум қилмадинг ҳеч.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги «кўруб»—«тўкуб», «дардим»—«ашким», «тараҳҳум»—«табассум» сўзлари оҳангда ҳам, қофияда ҳам, вазнда ҳам бир-бирига тенг; «қилмадинг ҳеч» сўзлари ҳар иккала мисрада ҳам айнан такрорланиб келганки, булар радифдир.

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзунг яхши, дудоғинг яхши.

(Алишер Навоий)

Байтдаги «кўз»—«юз» сўзлари бир-бирларига монанд, «қошинг»—«сўзунг» ва «қабоғинг»—«дудоғинг» сўзлари — зулқофиятайн, такрорланувчи «яхши» сўзи—радиф, «бирла»—«бирла» сўзлари ҳожиб. Англашиларлики, Алишер Навоий рубоий жанрида тарсиъ санъатини моҳирона қўллаган.

Ед этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.

(Бобур)

Бу байтдаги «ед»—«шод», «кишини»—«кўнгулни», «ғурбатда»—«меҳнатда» сўзлари бир-бирига тенг, оҳангдош, вазндош, қофиядош; «киши»—«киши» ва «этмас эмиш»—«этмас эмиш» сўзлар такрори—радиф. Кўринадики, байтдаги ҳар бир сўз ўз ҳамроҳига тенг. Бу тарсиъ санъатининг ажойиб намунаси!

Атоуллоҳ Хусайнийнинг айтишича, байт охирида келадиган қофиядан мақсад равийга эришишдир. Масалан:

Сабр билан баста эшикдир кушод,
Сабр билан топти эронлар мурод.

(Гулханий)

Бу байтдаги «баста»—«топти», «эшикдур»—«эронлар» сўзлари вазндош, «сабр билан»—«сабр билан»—ҳожиб ва, ниҳоят, «кушод»—«мурод»—қофиядош сўзлар

(қофиядош сўзларнинг сўнги товуши—«д» равий). Демак, Гулханий ҳам равийга, ҳам тарсиъ санъатига тўла эриша олган.

Тарсиъ санъати учун лафздаги ҳаракат (ундош) ва сукун (унли) товушлар бир-бирларига қанчалик мувофиқ бўлса, шунча яхши. Тарсиъ латофатли бўлади. Мисол:

Ашкима гар қанора йўқ, бўлмаса бўлмасин, нетай,
Оҳима ҳеч шумора йўқ, бўлмаса бўлмасин, нетай.

(Огаҳий)

Яна бир мисол:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Ҳар неники севмак андин ортиқ бўлмас,
Андин сени кўп севармен, эй умри азиз.

(Алишер Навоий)

Эътибор қилинг-а: биринчи мисрадаги «жондин», иккинчи мисрадаги «сондин», тўртинчи мисрадаги «андин» сўзлари ўзаро қофияланган бўлса, биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралардаги қолган барча сўзлар «сени кўп севармен, эй умри азиз» айнан такрорланиб радиф ҳосил қилган. Бу — мумтоз тарсиъ!

«Тарсиъга асосланган мисраларнинг диққатга сазоворлиги шундаки, — деб таъкидлайди адабиётшунос В. Раҳмонов,— мукамал тарсиъ яратувчи сўзлар қаторида нечта компонент бўлса, шунча қофиядош ва радифдош ё ҳожибдош сўзлар қатнашади. Одатдаги шеърларда ҳар бир мисра охиридаги бир сўз қофиядош бўлса, бунда ҳар иккала мисрадаги барча сўзлар қофиядош бўлади. Хуллас, бутун мисралар оҳангдошлиги юзага чиқади. Тарсиъсиз мисраларда қофия мисранинг охиридагина келиб, мисралараро оҳангдошликни яратса, тарсиъда зийнатланган байт ўз таркибидаги кўпчилик сўзларнинг қофиядошлиги билан ўзгача товланади. Баъзан тарсиъ усулидаги мисраларда қатнашган барча сўзлар қофиядош бўлмаслиги ҳам мумкин. Нуқсонли тарсиъларда қофиядош бўлмайдиган сўзлар аралашиб қолган

бўлиши мумкин»¹. «Тарсиъ оддий сўз ўйини эмас,—деб ёзади адабиётшунос Ё. Исҳоқов,—балки фикр билан ифоданинг муайян пайтда мувозанат ҳосил қилиши натижасида юзага келган поэтик усул бўлиб, шеърнинг, умуман, тасвирнинг мусиқийлиги ва таъсирчанлигини оширишга ёрдам беради»².

Қуйидаги байтнинг маъзини чақиб кўринг:

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур,
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур.

(Огаҳий)

Тажнис (ар. *تجنيس* — жинсдош) — шакли бир хил, аммо турли маъноларни англатадиган омоним (икки ёки уч) сўзларни муайян поэтик мақсадларда қўллаш усули.

Тажнис ўтмиш адабиётимизда баъзан «жинс» ҳам деб юритилган. Тажнислар, одатда, нозик сўз ўйинлари орқали намоён бўлади. Тажнис заминини жинсдош сўзлар — омонимлар ташкил қилар экан, бу сўзлар, биринчидан, ёзувда ҳам, талаффузда ҳам айнан бир хил бўлиши, иккинчидан, албатта, турли маъноларни ифодалаш ва, учинчидан, миқдор жиҳатидан иккитадан кам бўлмаслиги шарт. Шеър мисрасида қўлланилган муайян биргина сўзнинг турли маъноларни англатиши тажнис ҳодисаси бўла олмайди.

Тажнис санъати халқ оғзаки ва ёзма адабиётда, шунингдек назмда ҳам, насрда ҳам қўлланилаверади. Ҳатто, адабиётда шундай шеърини жанрлар ҳам борки, уларнинг заминини, асосан, тажнис санъати ташкил қилади. Лирик турининг туюқ жанрида шу хусусият мавжуд.

Тарихий поэтика илмига онд асарларда тажнис санъати турлича тасниф қилинган. Масалан, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний «Бадойиъу-с-санойиъ» асарида тажнисларни дастлаб икки гуруҳга — лафзий ва ғайрилафзийга ажратади. Олим лафзий тажнисларнинг саккиз кўриниши борлигини аниқлаган. Булар: тажниси томм, тажниси ноқис, тажниси музаййал, тажниси музориъ,

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. Ленинобод, 1972, 106—107-бетлар.

² «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1971, 4-сон, 75-бет.

тажниси лоҳиқ, тажниси ақс, тажниси муздаваж, тажниси мураккаб. Ғайрилафзий тажнислар уч кўринишга эга экан: тажниси хаттий, тажниси мушавваш, тажниси бил-ишора.

Энди тажниси томмга мисоллар келтирайлик:

Ё раб ул шаҳду шакар ё лаб дурур?
Ё магар шаҳду шакар ё лаб дурур?
Жонима пайваста новак отқали,
Ғамза ўқин қошиға ёлаб дурур?

(Алишер Навоий)

Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ўл вафо билмонки қилмас ё қилур.

(Алишер Навоий)

Алишер Навоий туюқларидаги остига чизилган сўзлар («ё лаб дурур» ва «ё қилур»)нинг маъзини чақиб кўринг. Бу сўзларнинг ёзилиши ва талаффузи бир хил бўлса-да, турли маъноларни англатади. Демак, «ё лаб дурур» ва «ё қилур» сўзлари тажниси томм (тўла) экан.

Муламмаъ (ар. *منعم* — турли тилдаги шеър)— шеърнинг бир қисмини бир тилда ва иккинчи қисмини бошқа тилда ёзиш санъати.

Атоуллоҳ Хусайний фикрича, «бир мисран арабча ва иккинчи мисран форсча ёки бир байти арабча ва бир байти форсча» усулида ёзилган муламмаълар машҳур бўлган. Ўзбек мумтоз адабиётида эса форсча-ўзбекча муламмаълар мавжуд. Муламмаълар икки тилда, баъзан уч тилда ёзилиши мумкин. Икки тиллик муламмаъ «ширу шакар» ва уч тиллик муламмаъ «шаҳду шакар» деб юритилган. Муламмаълар халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар, дўстлик—ҳамкорлик муносабатларининг самараси сифатида пайдо бўлган. Мисол:

Аз дурин ту намонда сабрам,
Эмди кетарман тахти Сулаймон.
Бечора Машраб куйди ғамингдин,
Монанди зулфат ҳолим париншон.

(Машраб)

Шеърини парчадан англашларлики, шоир Машраб бу шеърини ширу шакар усулида (форсча-ўзбекча) ёзган. Бу хил ширу шакарларни бошқа шоирлар ижодидан ҳам топиш мумкин.

Сажъ (ар. **سجع** —қумри, булбул, тўти каби хуш-овоз қушлар товушининг бир-бирига қўшилиб кетиши)—қофияли насрий асар ёхуд йирик эпик асарларда учрайдиган қофияли гаплар.

Адабиётда сажъ деганда бир ёки бир неча гаплардаги айрим бўлақларнинг вазнсиз қофияли ёки ҳар иккала жиҳатдан мос келиши тушунилади. Сажъ гап бўлақларига оҳангдошлик, равонлик бериб, тасвирнинг таъсир кучини оширади, унинг ўқувчининг эсида сақланиб қолишини осонлаштиради. Абдулла Қодирийнинг «Қалвак маҳдумнинг хотира дафтаридан», «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон» каби асарларида ва Ҳамза ижодида (хусусан, Мулладўст, Холмат нутқида...) сажълар кўп. Бу ўринда Ҳамзанинг «Бу кун — 8 март» ҳажвиясидан бир эпизодни олиб кўрайлик:

«... хотинлар паранжини ташлайдилар» деб хафа бўлсанг, бурнингни тишла-ю, кўзингни намла!

Паранжини ташлаган хотинларга кўз учин билан қараб, уларнинг отган тоши билан юрагингни доғла!

Э мутаассиб пес!

Сандалда ўтириб кўкнорини эз!

Тарякдан тановул эт-да, кўк чойни дамла!

Охиратга сафар қилиш учун камарни боғла!»

(Ҳамза)

Сажъ уч турга бўлинади:

а) **Сажъи мутавозий**. Насрий парчадаги айрим сўзлар ҳам вазн, ҳам ҳарфи равий (қофия)да мос бўлади. Масалан, «Дехқонки дона сочар, ерни ёрмоқ билла ризқ йўлин очар» (*Алишер Навоий*). Сажънинг бу тури фақат насрда қўлланилади.

б) **Сажъи мутарраф**. Насрий парчадаги айрим сўзлар вазнда бир хил бўлмай, равий (оҳанг)дагина мос бўлади. Масалан, «Зоти бемадоро, димоғи пўлод ва кўнгли хоро» (*Алишер Навоий*). Сажънинг бу тури ҳам насрда қўлланилади.

в) Сажъи мутавозин. Насрий ёки назмий парчадаги айрим бўлақлар вазнда ўзаро мос бўлиб, равий (қофия-оҳанг)да эса мос бўлмайди. Масалан, «... пухта чиқарди саводди, Гўрўғли эгарлаб миндирди Фиротди» (*Ислом шоир*). Сажънинг бу тури насрда ҳам, назмда ҳам қўлланилаверади.

Мана яна бир сажъли эпизод: «Оби равон, боғи жинон, шоҳ супага зеби жаҳон, мўрча миён, писта даҳон, нозик адо, пари жаҳон... Дўндиқча-ю мўндуқча, хизмат қилай ўлгунча, десангиз ҳам, бой ота, қўл узатманг, тиллога тўлдирмасдан сандуқча, дейдилар, а?!» (*Ҳамза*)

Сажъ — ўзбек халқ дostonларида ва эртакларида кенг қўлланилган. Шунингдек, ёзма адабиётда, чунончи Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммадшариф Гулханий каби сўз усталари ижодида тез-тез учраб туради, XX аср ўзбек адабиётида, хусусан, Ҳамза Ҳакимзода Ннёзий, Абдулла Қодирий, Фафур Ғулом, Собир Абдулла каби шоирлар асарларида сажъ санъати қўлланилган¹.

Маънавий санъатлар

Шеър санъатларининг бу гуруҳига, юқорида айтганимиздек, шеър маъноси, ғояси билан боғлиқ бўлган санъатлар киради. Маънавий санъатлар ҳам ранг-баранг кўринишларга эга. Мана шулар: тавжиҳ, ийҳом, лутф, истибтоъ, идмож, таълиқ, тажоҳулу-л-ъориф, талмиҳ, прсолу-л-масал, тафриъ, таҳаккум, жамъ, тафриқ, тақсим, ийғол, такмил, тазйил, татмим, эътироз, тавшиъ, изоҳ, ружуъ, тадорук, тақрир, таржиъ, итноб, мусовот, ийжоз, иститрод, тафсир, тағлиб, илтифот, саволу жавоб, ибдоъ, муаммо, луғз, ташбиҳ, тамсил, киноя, таъриз, тадриж, тазод, талхис, истиора, таажжуб, сеҳри ҳалол, таърих, мувашшаҳ, чистон ва бошқалар. Чунончи:

Ийҳом (ар. **إيهام**) — шубҳага солиш, адаштириш) — шеър мисраларида муайян бир сўзни икки ёхуд ундан ортиқ маъноларда қўлланиш усули.

Бунда сўзнинг бир маъноси юзaroқда бўлиб, бошқа

¹ Қаранг: Саримсоқов Б. Сажъ. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 1971. 2-сон. 74—77-бетлар. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. Т., «Фан», 1983.

маъноси (асосийси) яширин (ботин) бўлади — ўқувчи шу сўзнинг юзакироқ маъносини тезда англайди, шундан сўнг унинг яширин маъноси ҳам бормикан деб шубҳаланади ва фаҳм-фаросат билан унинг ботиний маъносини ҳам топади (шоирнинг муддаоси сўзнинг ана шу маъносида эканлигини англайди). Ийҳом нозик фикрларни пардали ифодалашда шоирга жуда қўл келади.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур лирикасидан олинган қуйидаги байтда ишлатилган «сўрорим» сўзига эътибор қилинг-а:

Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон
қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор.

Энди шу байтни шарҳлаб кўрайлик: «Сўрорим» сўзининг 2 маъноси бор: а) бағрим «қон» бўлди, кўзимдин «қон» келди. Бунинг сабабини ундан сўраб кўришим бор; б) унинг лаблари тотидан аҳволим жуда ғалати бўлди — мен у лаблардан яна бир сўрорим бор. Шоирнинг муддаоси «сўрорим» сўзининг мана шу маъносида, яъни сўзнинг ботиний маъносида. Демак, шоир лирик қаҳрамоннинг чуқур интим ҳис-туйғуларини яланғоч ҳолда баён қилмайди, аксинча, нозик туйғуни нафис ифода воситасида латофат ва нбо билан тасвирлайди. Ийҳом санъати шоирдан қанчалик санъаткорликни талаб этса, ўқувчидан ҳам шунчалик фаҳм-фаросатни, зеҳни ўткирликни, топқирликни талаб этади.

Лутф (ар. لطف — яхшилик, марҳамат) — шеър мисраларида муайян бир сўз ёхуд сўзлар бирикмасини икки ёки ундан ортиқ маъноларда қўллаш усули.

Лутфда сўз ўйини бўлади — ўқувчи мутолаа қилиш давомида уни осонлик билан сезиб олади. Юзаки қараганда лутф ийҳомга ўхшаб кетади, аммо улар бир нарса эмас. Масалан, лутф бўлиб келган сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг барча маънолари «мана мен» деб аниқ сезилиб туради, ийҳом бўлиб келган сўзнинг яширин маъносини узоқ ўйлаб топишга тўғри келади. Лутф аслида халқ оғзаки ижоди, хусусан, аския жанрида кенг қўлланилади. Аммо мумтоз шеърятимизда ҳам лутф маҳорат билан кенг ишлатилган.

Лутфий девонидан бир лутф:

Кун тушда кўргали сени тушти заволға,
Ой тонгға қолди кеча боқиб ул жамолға.

Бу байтда «тушда» ва «тонгға» сўз ўйини—лутф бўлиб келаётир, «тушда» сўзининг биринчи маъноси—«туш пайти», иккинчи маъноси «тушида» (уйқусида). «Тонгға» сўзининг биринчи маъноси—«тонг» («тонг отгунча») иккинчи маъноси—«тонг қолди» (ҳайратда қолди).

Тазод (ар. تضاد — қаршилантириш)—зид тушунчаларни ифода этувчи сўзларни (маълум бир мақсадда) бир-бирига боғлаб ишлатиш усули.

Тазодда бир-бирига зид нарса ва тушунчалар тўқнаштирилади, айни чоқда, бир-бирига зид тушунчаларни ўзида мужжасамлаштирган объектнинг моҳиятини гоятда таъсирчан тусда очиш ва унга нисбатан киши қалбида фаол муносабат уйғотиш кўзда тутилади. Тазод қисман антитеза усулига ҳам ўхшайди—уларнинг ҳар иккаласида ҳам бир-бирига зид тушунчалар юзлаштирилади, айни чоқда, уларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари ҳам бор: антитезада тўқнашувчи бир-бирига зид нарсалар икки мустақил манбадан келиб чиқса, тазоддаги тўқнашувчи бир-бирига зид нарсаларнинг келиб чиқиш манбаи ягона: бир нарса ҳам яхшиликнинг, ҳам ёмонликнинг келиб чиқишини ўз ичига қамраб олади. Чунончи, маъшуқа мужгонларидан ўқ отиб ошиқни ҳалок қилса, лаъл лаблари билан унга ҳаёт бахш этади, дейлик. Демак, ёмонлик (ўлдириш) ва яхшилик (ҳаёт бахш этиш) бир-бирига зид тушунчалар—шулар тўқнашади, аммо, айни пайтда, ҳар иккала хислатнинг ҳам манбаи бир—маъшуқа. Тазод—мана шу!

Тазод шеърятда ҳам, насрда ҳам кенг қўлланилади. Бу санъат фақат ўтмиш адабиётимиздагина эмас, ҳозирги замон адабиётимизда ҳам ишлатилмоқда. Баъзи мисоллар келтирайлик:

Оҳқим ушшоқларини рашк ўтиға куйдириб,
Базм этиш ғайр ила то вақти азон токайгача.

(Муқимий)

Бу байтнинг маъзини чақиб кўрайлик: аввало, «ушшоқларини рашк ўтиға куйдириш» ва ғайр (бегона) ила

«базм этиш»— бир-бирига зид ҳолат, аммо, айни дамда, бу иккала хислат ҳам ёр (маъшуқа)дан келиб чиққан. Бу ўринда шоир маъшуқанинг бевафолиги, ситамкорлиги, дилозорлигига бизнинг эътиборимизни тортяпти— шу ҳолатга нисбатан киши қалбида ҳис-ҳаяжон кўзғаяпти.

Гаҳе топтим фалакдин нотавонлиғ,
Гаҳе кўрдум замондин комронлиғ.
Басе иссиғ-совуғ кўрдум замонда,
Басе аччиғ-чучук тоттим жаҳонда.

(Алишер Навоий)

Бу шеърдаги «нотавонлиғ»—«комронлиғ», «иссиғ-совуғ», «аччиғ-чучук» сўзлари бир-бирига зид тушунчаларни ифодалайди ва, айни чоқда, уларнинг манбаи бир—замонда. Алишер Навоий бу ўринда тазод санъати ёрдамида ўта зиддиятли: бениҳоя мураккаб, машаққатли ҳаёт манзарасини чизган.

Тадриж (ар. *تدریج* — аста-секин, пешма-пеш)— воқеа, маъно ёхуд вазиятни аста-секинлик билан даражама-даража ривожланиш жараёнида кўрсатиш санъати.

Тадриж, асосан, воқеабанд шеърларда қўлланилади. Тадрижда, одатда, поэтик маъно ёхуд образ ўхшатишлар воситаси билан ривожлантирилади. Натижада шоир тасвир объекти ёхуд лирик қаҳрамоннинг тадрижий ривожини ифодалайди. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ёрсиз» матлаъли ғазалида худди шу ҳолатни сезамиз.

Мана шу шеър:

Навбахор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз.
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз.
Гоҳ сарв узра, гаҳи гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, мен, мен гунгу дол ул сарви гул рухсорсиз.
Тонг эмастур гар диёру ёрсиз озурдамен,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.
Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиғ даме дилдорсиз...

Ғазалнинг барча мисраларида лирик қаҳрамон —

ошиқнинг маъшуқасидан айрилиб қолган пайтидаги руҳий ҳолати, кечинмалари, ҳижрон изтироблари даража-ма-даража оширилиб, чуқурроқ очила боради: биринчи байтда — навбахор фасли бўлса-да, лирик қаҳрамон диёру ёрсизлик изтиробини чекиши, қаҳрамоннинг бу ҳолатини булбулнинг гулзорсиз бўлиб қолган пайтидаги ҳолатига қиёслайди, булбул гулсиз яшай олмаслиги табиий — хазон фасли булбул учун ўлимдек гап; иккинчи байтда гоҳ сарв узра, гоҳ гул узра учиб юрган нағмасиз булбулнинг беқарорлиги билан лирик қаҳрамоннинг «гул рухсорсиз» — ёрсиз «гунгу лол» бўлиб қолган ҳолати таққосланади — қаҳрамоннинг ҳижрон изтироблари яна бир карра чуқурроқ очилади. Худди шу тахлитда ғазал охиригача лирик қаҳрамоннинг ёрсизлик, диёрсизлик изтиробларини чекаётгани, унинг дард-ҳасратлари байтма-байт, мисрама-мисра, пешма-пеш очила боради. Қаҳрамон маънавий дунёсини бадний ифодалашда ранг-баранг қиёслашлар, ўшатишлар шоирга қўл келади.

Бу ўринда Алишер Навоийнинг яна бир ғазалини ўқиб кўрайлик-а, қани унда ҳам тадриж қўллапилганмикан?

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор.
Келди жон оғзимғаю ул шўхи бадхў келмади...

Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Қимса бормуким, анга кўрганда кулгу келмади...

Толиби содиқ топилмас, йўқса ким қўйди қадам,
Йўлғаким, аввал қадам маъшуқа ўтру келмади.

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.

Агар ғазални синчиклаб ўқиб, лирик қаҳрамоннинг ҳолатини кузатган бўлсангиз, тадриж санъатининг ёрқин намунасини сезасиз. Негаки, шеърда маъшуқанинг сўбутсизлигидан ошиқ чекаётган изтироблар поғонама-поғона (байтдан байтга ўтган сари) ривожланиб боради — ёрнинг ваъдасига вафосизлигидан пайдо бўлган норо-

элик даражама-даража ўсиб, фиғонга айланади ва, ҳатто, замонанинг нобоплигидан норозилик даражасига кўтарилади. Бизнингча, бу шеърда шоир тадриж санъатини маҳорат билан қўллаган.

Ирсолу-л-масал (ар. *ار سال المثل* — мақол қўллаш) — шеърда мақол, матал, ҳикматли сўзларни муайян мақсадда тамсил йўли (тамсил — мақол келтириш санъати) билан ишлатиш усули. Ирсолу-л-масал назмда ҳам, насрда ҳам қўлланилади.

Шеърятга онд илмий асарларда таъкидланганидек, адабий асарларда мақол, матал ва ҳикматли сўзлар, асосан, қуйидаги уч йўл билан қўлланилади: а) қўлланилган мақол, матал ва ҳикматли сўзлар шоирнинг аниқ ишораси билан («дерлар», «айтурлар», «масалдур», «масалдурким»...) берилди. Мисол:

Боболарда бир сўз бор,
Эшит оғажон:
«Босган изидан қайтмас
Ўлса ҳам арслон».

(Ҳамза)

б) Мақол, матал ёхуд ҳикматли сўз ҳеч қандай ишорасиз ва ўзгаришсиз (айнан) ишлатилади:

Сабр қилсанг ғўрадин ҳалво битар,
Бесабрлар ўз оёғидин йитар.

(Гулханий)

в) Мақол, матал ва ҳикматли сўзнинг маъноси сақлангани ҳолда шакли турли ўзгаришларга учрайди:

Умрини ошиқ ҳамиша
Ўтказур орзу билан:
Ойнинг ўн беши қоронғу,
Ўн беши ёғду билан.

(Эркин Воҳидов)

Қалом-и-жомиъ (ар. *كلام جامع* — ҳикматли ўғит) ҳикмат ва шикоят билан зеб берилган шеър. Мисоллар:

а) шикоят руҳида ёзилган шеър:

Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ,
Жонимға балою дард ўқин урди фироқ,
Жисмимни фано ўтиға куйдурди фироқ,
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ.

(Алишер Навоий)

б) ҳикмат-ла йўғрилган шеър:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш.

(Алишер Навоий)

в) ўғит билан зийнатланган шеър:

Эй кўнгил, кимсаким сени севмас,
Қоч, онинг тиграсиға айланма.
Ки насиҳат қилурди ўтганлар,
Дедилар: «севмаганга суйканма».

(Огаҳий)

Ружуъ (ар. رجوع — қайтиш) — тасвир объектининг дастлабки образли ифодаси (гўё бу ифодага кўнгил тўлмагандек)дан қайтиб, ундан маънолироқ, таъсирчанроқ, кучлироқ, образли ифодага ўтиш усули.

Бу санъат илмда «истидрок» ҳам деб юритилади. Истидрок эса англамоқ демакдир. Атоуллоҳ Ҳусайний ружуъ—(истидрок)га шундай шарҳ беради: «Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нуқта учун андин яна қайтарсен... Истидрок... улдурким, сўзлагувчи биринчи каломдин ҳажв деб соғинилган ниманинг тадорукин кўруб қайтқан вақтга ўзидин ўтканни англар»¹. Баъзи мисоллар:

Фироқинг тигидин юз пора жоним,
Не жоним, балки жисми нотавоним.

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ .Бадойиъу-с-санойиъ. Т., 1981, 171-бет.

Куюб ҳажр ўтидин жону кўнгул ҳам,
Не куймакким, бўлуб юз қатла кул ҳам
Ичимға шуълаи ишқинг тутошиб.
Тутошиб демаким, бошимдин ошиб.

(Алишер Навоий)

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким, лода шайх.

(Алишер Навоий)

Азм айла, сабо, ул гули хандонимға,
Не гулки, қуёшдек моҳи тобонимға.

(Бобур)

Йиғлаб турдим, йиғлаб турдим эмас,
унда тирик ўлдим.

(Элбек)

Дилбарим ҳуснига кўкда
Маҳлиё бўлсин қуёш,
Маҳлиё эрмас, кўйида
Бир гадо бўлсин қуёш.

(Эркин Воҳидов)

Тажоҳулу-л-ъориф (ар. تجاهل ال عاريف) — би-
либ-билмасликка олиш санъати. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг
таъкидлашича, «тажоҳулу-л-ъориф андин ибораттурким,
сўзлагувчи бир нимани билур, аммо бир нуқта била ўз-
ни билмагандек кўрсатур»¹.

Алломанинг уқтиришича, тажаҳул ҳайрат, мадҳ,
таъна, ҳазил, таажжуб каби маъноларни ифодалашини
мумкин. Тажоҳулда шоир ўхшатишлар воситасида
тасвир объектини бўрттириб кўрсатади-ю, ўзини билиб
билмасликка олади—бу ҳодисадан ажабланишини—та-
ажжубини, ҳайратини билдиради. Мисол:

Кўзунг қароси фитна, вале оқи балодур,
Жонлар оладур, ваҳ не бало кўзи қародур?

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ, Т., 1981,
132-бет.

Кўз устида жон олғувчи холи-ю қоши,
Бир-бирга бари фитна қотилган не балодур?

(Лутфий)

Юқоридаги шеърнй парчада таъкидланишича, кўз (қораси ва оқи), хол, қош ва уларнинг мутаносиблиги қизга шу қадар гўзаллик — жозоба ато этган (кўз қораси — фитна, оқи — бало; холи-ю қоши — жон олғувчи — ҳар бири — фитна, бало)ки, бу нафосатдан шоир қаттиқ ҳайратланади, таажжубга тушади — бу жозобани илгари билган бўлса-да, билиб билмасликка олади. Шу тариқа, тасвир объектн — қизнинг бениҳоя гўзал-жозибадор қиёфаси кўз ўнгимизда жонли гавдаланади. Мана тажоҳул санъатининг шарофати!

Илтифот (ар. *الطفات* — бурилиш) — фикрда бурилиш ясаш санъати. Проф. Абдурауф Фитрат бу ҳақда шундай деб ёзди:

«Бир нарсага ундаб ё уни тасвир қилиб, ўз туйғуларини ёзиб турғон шоир бирдан сўзнинг бошини бошқа томонга буриб қўйса, мунга бурилиш («илтифот») дейдилар»¹. Масалан, Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonида Қайснинг Лайли ишқига мубтало бўлиб, мажнунлик кўчасига қадам қўйгани ҳақида ҳикоя қила туриб, сўзни замонанинг нобоплигига—фалакнинг зулмига буриб, шундай фарёд қилади:

Эй золи замона доду фарёд!
Атфолинга неча зулму бедод!
Бу хайлниким, ҳалок этарсен,
Ўз бағринг эрурки чок этарсен.

Ёхуд шоир дostonнинг охиrhoғида Лайли ва Қайсни тупроққа қўйилганидан сўнгги мотамсаролик ҳақида фикр юрита туриб, фалакка хитоб қилади:

Эй навҳагар, айла навҳа бунёд,
Ким умр биноси келди барбод!

Бу тасвир усули — илтифот!

Илтифот санъати ҳозирги замон шеърятимизда ҳам

¹ Ф и т р а т. Адабиёт қондалари. Т., «Ўқитувчи», 1995, 75-бет.

тез-тез учраб туради. Масалан, шоир Абдулла Орипов «Муножот»ни тинглаб» шеърида «Муножот» куйи—оҳанги ҳақида фикр юрита туриб, фикр оқимини шартта бўлади-да, дастлаб созандага ва сўнгра табиатга мурожаат қилиб, ўз ҳис-туйғуларини, қалб изтиробларини, фарёдини ифодалайди, тўғрироғи, ҳайқиради:

Бас, етар, чолғувчи, бас қил созингни,
Бас, етар, кўксимга урмагил ханжар...
Агар алдамаса шу совуқ симлар,
Гар шул эшитганим бўлмаса рўё,
Сен бешик эмассан, жаллодсан, дунё!

Демак, илтифот лирик қаҳрамонининг руҳий кечинмаларини ёрқин ифодаловчи восита экан.

Лаффу нашр (ар. *لفو نشر* — йиғиб тарқатиш; лафф — турмоқ, нашр — ёймоқ) — шеъриятда нозик дид билан ишлатиладиган бадий санъат.

Атоуллоҳ Ҳусайний шундай деб ёзади: «Лаффу нашр андин ибораттурким, бир нечани зикр қилурлар, андин сўнг ул бир нечага алоқадор бир неча нимани бу нималарнинг ҳар бири ул бир нечанинг қайси бирига тааллуқлуғ эрканин аниқ қилмай зикр қилурлар. Мунда эшиткувчининг ўзи ул бир нечанинг ҳар бирига ул алоқадор нимани боғлар деб ишонилур. Ул бир нечанинг зикри тафсил йўли била бўла олур...»¹. Проф. Абдурауф Фитратнинг айтишича, «бир гапда, бир байтда икки-уч нарсанинг исмларини қатор тизиб андин кейин уларга боғли ҳолларни шу тартиб билан қаторламоққа, «лаффу нашр» (йиғиб тарқатиш) дерлар»².

Шоир ва олим Фитрат бу фикрнинг исботи сифатида Фазлийдин қуйидаги байтни келтиради:

Оранинг била зулфинг боғ аро намоён қил,

↓ ↓
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил.

Бу байтда, олим айтганидек, Фазлий бошлаб ораз (юз) билан зулфни қаторлаб тизган, сўнгра оразга лолани, зулфга сунбулни боғлаган, ундан кейин «доғ этиб пари-

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ, Т., 1981, 149-бет.

² Фитрат. Адабиёт қондалари, Т., «Ўқитувчи» 1995, 77-бет.

шон қил»ни лола билан сунбулга боғлайди—«лолани доғ эт» гапини оразга, «сунбулни паришон қил» гапини зулфга боғлайди...

Бу — ажойиб лаффу нашр ва унинг ажойиб талқини!

Лаффу нашр икки хил бўлади: а) тартибли (ёнма-ён ёхуд ост-устли) келадиган сўзлар. Мисол:

Билмонки юзунг паридек, эй жон,

Нечун яна кўздин ўлди пинҳон.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги «юз», «жон» сўзлари билан «юз»—«кўз» ва «жон»—«пинҳон» ўртасидаги тартибга эътибор қилинг; б) номурааттаб, яъни тартиб сақланмаган сўзлар. Мисол:

Оғзию зулфи, қади бўлмаса,

Райҳону сарв, гунча кўрардин малолдир.

(Бобур)

Байтдаги «оғзи»—«гунча», «зулфи»—«райҳон», «қади»—«сарв» сўзлари лаффу нашр, аммо улар номутаносиб жойлашган.

Ёки Мирзо Бобур «Девон»идаги «Ёз фасли...» ғазалига бир назар ташланадиган бўлса, унинг матландаги олти тушунча: биринчи — олтинчи, иккинчи — бешинчи, учинчи—тўртинчи тушунчалар ўзаро боғлиқ, аммо улар байтда номутаносиб жойлашган; «ёз фасли», «ишқ дарди» ва «дўстларнинг суҳбати» тушунчаларининг ҳар бирига бир байт шарҳ битилган, ниҳоят, у мақта билан хотималанганки, шу усулнинг ўзи —«лаффу нашри номурааттаб санъати»дир.

Лаффу нашр санъати мумтоз адабиётимиздагина эмас, ҳозирги замон шеърнятида ҳам қўлланилмоқда. Бир мисол:

Атрофимда ел эмас, гулларнинг исни,

Ипак қанотида елпитар каптар.

(Шукрулло)

Юқоридаги байтда «ел» ва «гул» сўзлари қатор келган. Айни чоқда, «ел»—«қанот» ва «гул»—«каптар» сўзлари бир-бирига боғлиқ. Демак, шоир шеърда лаффу нашр санъатини муваффақиятли қўллай олган.

Талмиҳ (ар. تلميح — назар солмоқ, ишора қилмоқ) — шеърда машҳур қисса, машҳур байт ёхуд машҳур мақолга ишора қилиш усули. Бу санъат мумтоз адабиётимизда ҳам, ҳозирги замон шеъриятида ҳам кенг қўлланилган. Баъзи мисоллар келтирайлик:

а) Машҳур қисса ёки дostonга ишора қилиш:

Қўп ўқудум Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул ажаброқ дostonе топмадим.

(Алишер Навоий)

Бу байтда Вомиқ, Фарҳод, Мажнун ҳақидаги қиссаларга ишора қилинмоқда.

Фикрати мизони бўлиб ҳамсасанж,
«Хамса» дема, балки дегил панж ганж.

(Алишер Навоий)

Бу байтда машҳур «Хамса» бешлик дostonларига ишора қилинмоқда.

Бунчалик шон-шуҳрат ўчмас тайин
«Минг бир кеча»ларнинг афсонасида.
Юртим, сени яна қутлаб қўяйин
Қутлуғ Янги йилнинг оstonасида.

(Абдулла Орипов)

Бу бандда араб халқининг машҳур афсонаси — «Минг бир кеча» тилга олинмоқда.

б) Машҳур мақолга ишора:

Навоий, тилингни асрағил зинҳор,

Десангким, емай даҳр ишидин фусус.

(Алишер Навоий)

Бу байтда «Тилини тийган бошини қутқарар» ёхуд «Тилингни тий — тишинг синмасин» мақолига ишора қилинган.

в) Машҳур байтга ишора:

Умрдан йил ўтса, яширмоқ нечун.
Юрак симоб янглиғ титрагай ҳар гал.
Устоз лутф этгандай, ҳар фурсат учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.

(Абдулла Орипов)

Бу бандда академик-шоир Ғафур Ғуломнинг «Вақт» шеърисидаги:

«Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал»

деган шоҳ байти кўзда тутилмоқда.

Муаммо (ар. *معما* — яширинган, беркитилган) — мумтоз шеърятимизда кенг қўлланилган санъат (айни чоқда, шеърини жанр)лардан бири.

Муаммо ҳажм жиҳатдан бир байтдан, баъзан икки байтдан тузилади. Қофияланиш тартиби: а-а ёхуд а-а-б-а. Мазкур мисралар замирида кўпинча бирор ном ёки бир сўз яширинган бўлади. Шеърда шунга маълум ишоралар қилинади. Шеърдаги ишора ва муайян қондалар (маънодош ёки шаклдош сўзлар эквивалентини қўллаш, муайян сўз(лар)нинг арабча ёхуд форсча таржималарини ишлатиш, сўздаги айрим ҳарфларни саралаб олиб сўз ясаш, абжад ҳисоби асосида сўз ҳосил қилиш) ёрдамида яширинган нарса топилади — муаммо ечилади. Албатта, бунинг учун араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви қондаларини ва абжад ҳисобини билиш, араб-форс тилларидан хабардор бўлиш лозим.

Энди шеърят мулкининг султони Алишер Навоий муаммоларидан баъзи бирларини ечиш йўллари билан танишиб чиқайлик.

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик билла от.

(Саъд)

Бу байтнинг иккинчи мисрасидаги «саодат» (*سعادت*) сўзидан «от», яъни «алиф» ва «те» ҳарфлари чиқарилса (мисрада шунга ишора бор) «Саъд» (*سعد*) сўзи ҳосил бўлади. Демак, мазкур муаммода «Саъд» сўзи яширинган экан.

Кўнглум ҳалок бўлди, чу ишқингни бошлади,
Охир бошинда ҳар неким бор эрди, ташлади.

(Ҳилол)

Байтдаги «ҳалок» сўзига диққат қилинади. Муаммо-

даги ишора тақозоси билан «ҳалок» (هلاک) сўзининг сўнгги бўғинидаги коф (ک)нинг тепасида турган эгри чизик олиб ташланади (шунда «коф» «лом»га ўхшаб қолади). Шу тариқа «ҳалок» (هلاک) сўзи «ҳилол» (هلال) ,га айланади. Муаммода «ҳилол» сўзи яширинган экан.

Ҳар не топсанг давр аро, соқий, аёққа сол они,

Кўз кўрардин ўтти иш, тут эмди молломол они.

(Дарвеш)

Биринчи мисрадаги «давр» ва иккинчи мисрадаги «иш» сўзларига эътибор қилинади: «давр» (دور) сўзидаги «вов» (و) ,ни сўз охирига кўчирсак (درل) «дол», «ре», «вов» ҳосил бўлади; иккинчи мисрадаги «иш» (اش) сўзининг «юз»идан, яъни биринчи ҳарф (алиф — ا) нинг ҳам баҳридан ўтилса, «ёй» ва «шин» ҳарфлари қолади. Олдинги уч ҳарф («дол», «ре», «вов») ёнига «ёй» ва «шин» ҳарфларини қўйиб ўқисак, «дарвеш» (دروش) сўзи ҳосил бўлади.

Оҳ ўқин жондинки чексам ул париваш ёдидин,

Қолмас ул ёдимда ҳам фарёд анинг бедодидин.

(Жунайд)

Бу байтдаги «жон» ва «ёд» сўзларига диққат қилинади: «жон» (جان) сўзидан оҳ ўқи — алиф олинса, (جن) ҳарфлари қолади; «ёд» (يد) сўзидан ҳам алиф олиб ташланса, «ё» ва «дол» ҳарфлари қолади. Шу қолган ҳарфларни ёнма-ён қўйилса, «Жунайд» (جنيد) сўзи пайдо бўлади.

Нечаким ёр ситам эткан ила узди вафо,
Ёдин этгунча оти вирди забон бўлди манго.

(Рустам)

Биринчи мисрадаги «ёр» ва «ситам» сўзларига эътибор қилинг: «ёр» (يار) , сўзидаги ё (ي) узилади, яъни олиб ташланади, қолган «р» (ر) ҳарфи «ситам» (ستم) сўзига қўшилса, «Рустам» ҳосил бўлади.

Юзингким, қатра хай сероб қилмиш,
Гулдурким, сув ичкандин очилмиш.

(Камол)

Байтнинг иккинчи мисрасидаги «гул» ва «сув» сўзларига эътибор қилинг: «гул» (گل) сўзи «коф» ва «лом» ҳарфларидан иборат: «гул» сув ичса («сув»нинг арабчаси «мо»— (ما)), яъни мо (ما) сўзи «коф» ва «лом» ҳарфлари орасига жойлаштирилса, «камол» сўзи келиб чиқади.

Бобом белида дудук
Биз ҳам муаммо дедук.

(Жунайд)

Байтнинг биринчи мисрасидаги «бобо» ва «дудук» сўзлари ажратиб олинади: даставвал «бобо» ва «дудук» сўзларининг арабча ва форсча маънолари ҳисобга олинади. Масалан, «бобо» сўзи араб тилида «жад» (جد) дир, туркий «дудук» сўзининг форсчаси «най» дир. «Жад» сўзи белига, яъни ўртасига «най» қўйилса «Жунайд» (جنيد) сўзи келиб чиқади.

Қабо бар қадди ту медўзад айём,
Барор аз қоф то қоф, эй писар, ном.

(Бобур)

Бу форсий муаммода биринчи мисрадаги «қабо бар қад» сўзларига эътибор қилинг: шоир икки «қоф» ҳарфлари оралиғидан ўз номингни топиб ол, демоқчи. «Қабо бар қад» (قبا بر قد) сўзларидаги икки «қоф» орасидаги ҳарфларни ажратиб олсак, «Бобур» номи келиб чиқади.

Чок бағрим тарафин айладинг икки парқанд,
Бирини ташлабон охир, бирин эттинг пайванд.

(Ғариб)

Бу байтдаги «бағрим» сўзига алоҳида эътибор қилинг: дастлаб «бағрим» сўзи иккига бўлинади (бағ-рим), сўнг иккинчи бўғиндаги «м» товуши туширилиб қолдирилади ва унинг ўрнига биринчи бўғиндаги «б» товуши кўчириб ўтказилади. Шу тариқа, «Ғариб» сўзи пайдо бўлади. Шоирнинг муддаоси «Ғариб» сўзини айтишдан иборат. Демак, шоир «Ғарибман» демоқчи.

Мана шу санъат илми бадеъда муаммо санъати деб юритилади. Муаммо санъати ўқувчидан алоҳида уқув, ўткир зеҳн ва билимдонликни талаб қилади.

Муаммо, хусусан, XV асрда мустақил жанр ва бадий санъат сифатида шуҳрат қозонган. Муаммо айтиш ва ечиш шоирларнинг ўзинга хос мусобақасига айланаиб кетган. Шоирнинг маҳорати ва билимдонлиги шунга қараб белгиланган. Шунинг оқибатида мумтоз адабиётимиз тарихида кўплаб муаммо — шеър яратилган. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий беш юзга яқин муаммо ижод қилган. Абдураҳмон Жомий, Восифий каби шоирлар ҳам муаммода шуҳрат қозонганлар. Шарафиддин Али Яздий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бадий Табризийлар муаммо санъати ҳақида махсус рисоалар битишган.

Алишер Навоий ўзининг йирик эпик асарларида ҳам муаммо санъатини юксак маҳорат билан қўллаган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод исмининг маъносини муаммо усулида чиройли ифодалаган,

Жамолидин кўрунғач фарри шоҳи.

Бу фардин ёруди маҳ то бамоҳи.

Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,

Ҳамул фар соясидин топти зийнат.
 Бу жавҳарларға чун иснод топти,
 Мураккаб айлагач Фарҳод топти.
 Бу фарни ходийи бахт этгач иршод,
 Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод.
 Ҳариру ҳулла ичра боғлабон чуст.
 Мурассаъ маҳд ичинда тонгдилар руст.
 Бу навъ эрмас ато қўймади отин,
 Ки кўргач ишқ анинг покиза зотин.
 Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
 Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
 Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
 Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.
 Борин устоди ишқ этгач мураккаб,
 Тараккубдин бу исм ўлди мураттаб.

Достондан олинган бу парчада «Фарҳод» исми ва унинг маъноси икки йўл билан келиб чиқади: а) «Фарҳод» сўзи «фироқ» «рашк», «ҳажр» «оҳ» ва «дард» сўзларининг биринчи ҳарфлари йиғиндисидан келиб чиқади; б) «Фарҳод» сўзи «фарри шоҳи» сўздан «фар», «ҳиммат» сўздан «ҳ», «иқбол» сўздан «и» («о»), «давлат» сўздан «д» ҳарфлари олиниб бир-бирига қўшилса юқоридаги ном («Фарҳод») келиб чиқади. Шу муаммо санъатни билан дoston бош қаҳрамонининг шунчаки номинигина эмас, унинг маъносини ҳам чуқур очиб беришти: «Фарҳод» узоқ йиллар фарзандсизлик доғини чеккан Хоқоннинг «фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард»ларини ўзида ифодалайди. Бундан ташқари, шоирнинг адолатли шоҳ ҳақидаги орзу-умидлари—идеали билан боғлиқ ҳолда «фарри шоҳи»—шоҳлик нури, «ҳиммат», «иқбол» ва «давлат» тўғрисидаги қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам дostonда Фарҳод образи улуг мутафаккир орзу-умидларининг ажойиб тимсоли сифатида яратилган¹.

Мувашшаҳ (ар. *موشع* — зийнатланган, безалган)—маънавий санъатлардан бири (айни чоқда, шеърний жанр).

¹ Яна қаранг: Орзинбеков Р. Лирикада кичик жанрлар, Т., 1976.

Мувашшаҳнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагича: а) шеър, асосан, ғазал шаклида ёзилади, қисман, мусаммат ва, ҳатто, рубоий шаклида ҳам ёзилиши мумкин; б) шеър мисралари замирида киши исми ёхуд нарса номи музайян (яширин) қилинади. Замирида бирор нарса номининг яшириниши жиҳатидан мувашшаҳ чистон ва муаммо, ҳатто таърихга ўхшаб кетади. Аммо, аynи чоғда, уларни бир-биридан ажратиб турадиган фарқлар ҳам йўқ эмас: таърихда бирор воқеа юз берган сана ифодаланса, чистонда бирор нарса ёхуд воқеа топишмоқ шаклида берилади; мувашшаҳда эса, асосан, шахслар ёхуд нарсалар номи яширинади; в) шеър мисраларидан муайян қондалар асосида киши исми ёки нарса номи келиб чиқади: байтдаги тоқ мисралар, баъзан жуфт мисралар ёки байтнинг ва, ҳатто, ҳар бир мисранинг биринчи ҳарфларини териб олиб бир-бирига қўшилса, шеърда яширинган исм ёки ном келиб чиқади; г) мувашшаҳдаги яширинган исм шеър кимга бағишланганини кўрсатади; агар шеърда музайян қилинган кишига шеър алоқадор бўлмаса, илмда интизом деб юритилади; д) мувашшаҳлар, кўпинча, араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви қондаларига таянган; е) шеърда, асосан, бир кишининг номи яширинганлиги ва уни қандай топиш мумкинлиги ҳақида муайян ишоралар қилинади; аммо бундай ишоралар берилмаган мувашшаҳлар ҳам учраб туради; ё) мувашшаҳлар, одатда, арузнинг муайян вазнларида ёзилади, бироқ ҳозирги замонда ёзилаётган мувашшаҳларнинг бир қисми арузда бўлса, бошқалари бармоқ вазнларидадир; ж) мувашшаҳлар фақат шакл ҳодисасигина эмас, балки муаллифнинг ижтимоий ҳаётга қарашларини ифодаловчи муҳим санъат ҳодисасидир; з) олимларимизнинг таъкидлашларинча, мувашшаҳ аслида муаммо заминида пайдо бўлган.

Мувашшаҳ адабиётимиз тарихининг кейинги даврларида урфга айланган, «Мувашшаҳ жанри ўзбек адабиётида, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмида авж олиб кетиб, адабиёт аҳли ўртасида расм бўлиб қолган эди,— деб таъкидлаган эди шоир ва олим Мақсуд Шайхзода,— ҳатто шоирлик ва назмчилик ҳунари мувашшаҳчилик-

даги маҳорат билан ҳам ўлчанадиган бўлиб қолган эди»¹.

Ўзбек шоирларидан Мунис, Огаҳий, Увайсий, Шавқий, Муқимий, Завқий, Фурқатлар мувашшаҳ санъати ва жанрида шуҳрат қозонишган. Чунончи, Мақсуд Шайхзода «Фурқат ҳақида қайдлар» мақоласида Фурқатнинг мувашшаҳ санъати борасидаги хизматларига юксак баҳо берган. Фурқатшуносликда биринчи бўлиб М. Шайхзода шоир мувашшаҳларини зукколик билан аниқлаган, «Наргиси шахлосидин» ғазалида «Мақсуджон», «Оразинг қачон кўрди» ғазалида «Абдуқодирхон», «Кўзунг» ғазалида «Исломхон», «Шахло кўзларинг» ғазалида «Муқаддамхон», «Кокулинг» ғазалида «Рашидхон», «Ишқ оташи» ғазалида «Одилхон», «Хаёла душти» ғазалида «Одилхон», «Шакар тўкилди» ғазалида «Тошкандхон», «Аҳду паймон айлаган» ғазалида «Муҳаммадхон», «Сайри чаман» ғазалида «Рашидхон», «Кечалар» ғазалида «Муҳиддинхон» исмлари музайян қилинган экан. Бундай шеърлар, одатда, ғазал-мувашшаҳлар деб юритилади. «Аниқлик учун шунини қайд қилиш керакки,— деб таъкидлайди М. Шайхзода,— мувашшаҳ кимнинг исмига бағишланган бўлса, ўша ғазалда таъриф этилган образ ҳам айнан мазкур кишининг ўзидир деб ўйлаш хатодир. Мувашшаҳдаги исм бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бус-бутун бошқа бир киши бўлиши мумкин. Масалан, «Мақсуджон» исмига бағишланган ғазалда... севгили ёр образида тасвирланган киши «Мақсуджон» эмас, балки гўзал бир аёлдир»².

Бу ўринда Фурқатнинг «Кокулинг» ғазалини кўздан кечирайлик:

Руҳи мажруҳа ватандур хамлари ҳар кокулинг,
Раҳм қилғил, ёзма, эй шўҳи суманбар, кокулинг.
Шоҳи ҳинд шайдойидурким мулки ҳуснинг фатҳиға.
Ҳар саридин даста-даста йиғди лашкар кокулинг.

Ё малоҳат мулки шоҳисан, шарофат нуриндин
Бир ҳумо эрди бошингға ёзди шаҳпар кокулинг.

¹ Муқимий ва Фурқат ҳақида мақолалар, Т., 1958, 70-бет.

² Ўша жойда.

Дафтари ҳуснинг азал котиблари ёзмоқ учун
Сафҳан рухсоринг узра қилди мистар кокулнинг.

Хотирим айлаб паришон қилди бахтимни қаро,
Бошима ҳар дам солиб савдойи маҳшар кокулнинг.
Эй, назокат гулшанида қоматинг сарви равон,
Наргиси шаҳло кўзингдур, сунбули тар кокулнинг.

Нега топсун Фурқатий нозик белингким, толғуси
Гар кўтарган чоғда борн бор гавҳар кокулнинг.

Мазкур ғазал етти байтдан иборат. Ҳар бир байтнинг тоқ мисрасидаги биринчи сўзнинг бош ҳарфи («руҳи»дан «р», «шоҳи»дан «ш», «ё»дан «и», «дафтар»дан «д», «хотирим»дан «х», «эй»дан «о», «нега»дан «н») териб олиниб бир жойга йнғилса, «р-ш-и-д-х-о-н» сўзи келиб чиқади. Бу ўринда ғазалнинг араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувида яратилганлиги ҳисобга олинса (бу ёзувда қисқа унлилар, шу жумладан қисқа «а» унлиси ҳам ёзувда ифодаланмас-да, матн ва вазн тақозоси билан бор деб ҳисобланади)—«р» дан сўнг «а» қўшилади. Шу тариқа, «Рашидхон» исми келиб чиқади. Демак, ғазал «Рашидхон» исмли кишига бағишланган экан. Шеърнинг қаҳрамони эса Рашидхон эмас, балки «малоҳат мулкининг шоҳи», «назокат гулшанида қомати... сарви равон», «наргиси шаҳло кўз»ли жононадир. Мана мувашшаҳнинг гўзал намунаси!

Ҳозирги замон ўзбек шеъриятида мувашшаҳ санъатининг ажойиб намуналари мавжуд. М. Шайхзода, Уйғун, Эркин Воҳидов, Ёнғин Мирзо ва бошқа шоирлар замонавий мувашшаҳлар яратишган. Бу ўринда шоир Уйғуннинг «Жафо қилма» радифли ғазал-мувашшаҳига эътиборингизни тортайлик. Мана шу ғазал:

Тарк этма назокатни, хулқингга жафо қилма,
Издатни бериб елга, беҳуда сафо қилма.

Умрингни хароб этма, ўткунчи ҳавас бирлан,
Ишқ бошқа, ҳавас бошқа — бу йўлда хато қилма.

Рухсори гўзалларга одобу илм лозим,
Инсоний камолотни ҳуснингга бино қилма.

Сен сози муҳаббатсан, гулшанда гул раъно,
Ишқингни кўча-кўйда юргувчи гадо қилма.

Уйғонди чаманларда, чок этди яқо булбул,
Куйдирма у шайдони, бас энди наво қилма.

Ноз этма, садоқатли ошиққа тарахҳум қил,
Кўнглига ғараз тўлган номардга имо қилма.

Одоби гўзалларнинг санъатда топар равнақ,
Санъатга хилоф ишни руҳингга ғизо қилма.

Ед айла гаҳи Уйғун исмингни баён этди,
Шеърига қилиб маржон, сен унга жафо қилма.

Бу ғазал саккиз байтдан иборат. Ҳар бир байтдаги тоқ мисра (биринчи сўз)нинг бош ҳарфи («тарк»дан «т», «умрингни»дан «у», «рухсори»дан «р», «сен»дан «с», «уйғонди»дан «у», «ноз»дан «н», «одоби»дан «о» ва «ёд»дан «й») териб олиниб, бир жойга йиғилса, «Турсуной» исми келиб чиқади. Демак, ғазалда «Турсуной» исми музайян қилинган экан, бинобарин, шеър шу гўзал ва санъаткор қизга бағишланган. Айни чоғда, ғазалда шоир Турсунойни тариф-тавсиф қилибгина қолмаган, аксинча инсоний одоб-ахлоқ ва камолот ҳақида фикр юритади. Шеър қаҳрамонини ва шу орқали ёшларни ҳам одобли, ахлоқи ва баркамол инсон бўлишга чорлайди. Мана замонавий мувашшаҳ!

Таърих (تاریخ) — таърих) — мумтоз адабиётимизда кенг қўлланилган бадний санъатлардан бири ва шеърий жанрлардан бири.

Таърихнинг шаклий белгилари қатъийлаштирилган эмас. Адабиётимиздаги таърихлар, асосан, ғазал, маснавий, рубоий, қитъа, фард шаклларида ёзилган. Таърих санъатининг ўзига хос томони шундаки, унда бирор тарихий шахснинг туғилган ёки вафот этган санаси, бирор муҳташам бинонинг қурилган йили, бирор машҳур китоб ёзилган пайт, бирор тарихий воқеанинг содир бўлган даври кабилар очиқ ёзилмасдан араб алифбосининг махсус ҳарфлари (сўз ёхуд сўзлар бирикмалари) воситасида ифодаланади. Муҳим санани билдирувчи ҳарфлар ёхуд сўзлар «таърих моддаси» деб юри-

тилади. Муҳим рақамнинг мисрадаги ҳарфлар ёхуд сўзлар бирикмаси замирига яширилиши билан ўз жинсдошлари—муаммо, чистон ва мувашшаҳларга яқин туради. Мутахассисларнинг аниқлашларича, таърих санъати муаммо заминида пайдо бўлган ёхуд муаммонинг бир кўринишидир. Таърих санъатини тушуниш — ундаги жумбоқни еча олиш учун, албатта, араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувини ва абжид ҳисобини пухта билиш лозим. Чунки, таърих, юқорида айтганимиздек, шу масалалар билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ўринда, лоақал, араб графикасидаги ҳарфлар муайян рақамларни ифодалашини эсда тутиш зарурки, булар қуйидагича:

ҳарф	номи	рақам	ҳарф	номи	рақам	ҳарф	номи	рақам
ا	алиф	1	ك	коф	20	ر	ре	200
ب	бе	2	ل	лом	30	ش	шин	300
ج	жим	3	م	мим	40	ت	те	400
د	дол	4	ن	нун	50	ث	се	500
ه	хе	5	س	син	60	خ	хэ	600
و	вов	6	ع	айн	70	ذ	зол	700
ز	зе	7	ف	фе	80	ض	зод	800
ح	хэ	8	ق	сод	90	ظ	зо	900
ط	то	9	ك	қоф	100	غ	гайн	1000
ي	йо	10						

Демак, мисра ёхуд байтда таърих моддаси бўлиб келган сўз ёхуд сўзлар бирикмаси араб графикаси асосидаги эски ўзбек алифбосида ёзилади, сўнг ҳар бир ҳарф ўрнига тегишли рақамлар қўйиб чиқилади. Шу тариқа, у ёхуд бу ҳодисанинг таърихи аниқланади. Лекин таърих моддаси ҳамиша ҳам бир сўздан (сўздаги бир неча ҳарфлардан) иборат бўлавермайди. Баъзи ҳол-

ларда мисрадаги ҳарфлар ёки айрим сўзларни чиқариб ташлаш ёки қўшиш, бир тилдаги сўзнинг иккинчи тилдаги эквивалентини олиш йўли билан ҳам таърих моддаси ҳосил бўлиши мумкин. Таърих санъатининг мураккаблиги ҳам мана шунда!

Таърих мустақил бадний асар сифатида ҳам, йирик адабий асарнинг узвий бир парчаси сифатида ҳам ёзилиши мумкин. Ўзбек адабиёти тарихида таърих санъатининг ранг-баранг кўринишлари бор. Шулардан ҳозиргача ўн икки хили аниқланган. Таърих санъатининг илдизлари жуда узоқ-узоқларга бориб тақалади. Аммо, олимларимиз айтганларидек, у XVI асрга келиб кенг тарқалган — таърих ёзиш ва ечиш урф бўлиб қолган. Адабиётимиз тарихида Алишер Навоий ўз устози ва дўсти Абдураҳмон Жомий вафотига бағишлаб ёзган таърихи, шунингдек Алишер Навоийнинг амирликка кўтарилиши, вафоти муносабати билан унинг замондошлари томонидан ёзилган таърихлар, Ҳумулий, Рожий, Мирзо Содиқлар ёзган таърихлар машҳурдир. Бундан ташқари, Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкент каби шаҳарлардаги меъмортилик обидалари бўлиб қолган мадрасалар, карвонсаройлар, мақбаралар ва бошқа кошоналар пештоқларига ёзилган таърихлар ҳам ғоятда эътиборга моликдир. Энди таърих санъатига бир-икки мисол келтирайлик.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг ёзилиш йилини таърих усулида ифодалаган:

Чу таърихи йилин айлай дедим туз,
Секиз юз сексон эрди, доғи тўққиз.

Англашиларлики, «Фарҳод ва Ширин» достони ҳижрий 889 йилда, яъни мелодий 1484 йилда ёзилган экан.

Ҳабибий домла ўз девони тартиб берилган йилни қуйидагича таърих усулида ифода этган:

Ғазалхон, ёру дўстим, жонажоним.
Бўлур сизларга девоним — нишоним.
Ажабким, арзимас девонга таъриф,
Бўлудур, «бу шарафли армуғоним».

Сўнгги мисрадаги «бу шарафли армуғоним» сўзлар бирикмаси таърих моддасидир. Бу сўзлар рақамларга

айлантирилса, 1970 келиб чиқади. Демак, шоир Ҳабибий 1970 йилда девон тартиб берган экан¹.

Таърих санъати — мана шу!

Чистон (форсча: چيستون — у нима?) — мумтоз адабиётимизда халқ оғзаки ижодидаги топишмоқлар заминиди пайдо бўлган санъат.

Чистонлар ўтмишда луғз, луғаз, лоғаз каби атамалар билан ҳам юритилган. Чистонларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда шеър мисралари замирига яширинган нарсаларнинг хислатлари, белгилари айтилади. Ўқувчи шу белгиларга қараб чистоннинг маъзини чақади — музайян қилинган нарса номини ўйлаб топади. Чистонларда, кўпинча абжад ҳисобидан ва халқ оғзаки ижодидаги топишмоқ усулидан фойдаланилган. Чистонлар табиатан муаммо санъатига яқин туради. Лекин улар ўртасида фарқ ҳам бор: муаммода, асосан, киши номлари яширинса, чистонларда, кўпроқ буюм номлари музайян қилинади.

Мумтоз адабиётимизда Алишер Навоий, Увайсий, Мунис, Огаҳий ва бошқа сўз усталари кўплаб чистон—шеърлар яратинган. Умуман, ўзбек адабиёти тарихида чистоннинг пайдо бўлиши ва ривожини, биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг «муборак номи билан боғлиқдир. Шоирнинг «Бадойиул васат» девониди берилган чистонлар беназирдир. Чунончи, Алишер Навоий «Парвона» ҳақида шундай чистон тўқиган:

Ул қушки, таашшуқдурур андиша анга,
Бир нахлдаким шомдадур беша анга.
Шохи учидин аён бўлуб реша анга,
Гул очмоқ ўшул решасидин пеша анга.

Энди эл-юрт оғзига тушган Увайсийнинг «Анор» чистони маъзини чақиб кўрайлик:

Бу на гумбаздур элиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон.
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортиқлик турарлар, бағри қон.

¹ Қаранг: Орзибеков Р. Кичик лирик жанрлар. Т., 1976.

Шоира Увайсий чистон-рубонийсида, биринчидан, бир нарсанинг номини яширяпти. Бу яширинган нарсанинг ўзига хос белгиларини кўрсатмоқда: а) эшиги ҳам, туйнуги ҳам бўлмаган гумбазсимон нарса (анорнинг ташқи кўринишига ишора); б) бу гумбазни гулгун қизлар ўзларига макон қилиб олган (анор доналарининг жойлашишига ишора); в) гумбаздан туйнук очиб ичига қаралса (анор ёриб кўрилса); г) бағри қонга тўлиб кетган (анор доналарининг қип-қизиллигига ишора) қизлар юзларига парда тортиқлик (анор доналарининг майин пардасига ишора) ҳолда турибди, демоқчи. Шу белгиларга қараб биз шеър мисралари замирига анор яширинганини пайқаймиз. Бу чистоннинг аҳамияти: унда рамзий образлар орқали анорнинг белгилари ифодалангандагина эмас, айти чоқда, шу рамзий — шеърий образлар воситасида ўз замонасининг хотин-қизлари тутқунлиги ва бағри қонлиги ҳам ифодаланмоқда.

Ўзбек болалар адабиётида топнишмоқ-шеърлар ғоятда машҳурки, улар ҳам чистонга ўхшаб кетади.

Маънавий-лафзий санъатлар

Санойиънинг бу тури, юқорида айтилганидек, шеърнинг ҳам товуш (шакл), ҳам маъно (мазмун) томони билан узвий боғлиқ бўлади. Маънавий-лафзий санъатлар ҳам ғоятда ранг-баранг кўринишларга эга. Чунончи: мутобақа, тадбиж, муқобала, тафвиф, таъдил, тансиқу-с-сифот, ирсод, музоважа, иттирод, иқтибос, ақд, ҳалл, тазмин, таносиб, итаррад...

Бу ўринда намуна сифатида фақат таносиб санъатини кўздан кечириш билан чекланайлик.

Таносиб (ар. تناسب — бир-бирга муносиб) — маънавий-лафзий санъатларидан бири бўлиб, у шеърятимизда кенг қўлланилган.

Таносиб баъзан «мутаносиб», «муруату-н-назир», «тавфиқ», «ийтилоф», «талфиқ» каби атамалар билан ҳам юритилган. Шарқ шеърятини нуктадонларидан бири Рашидиддин Ватвот «Ҳадоийқус-сеҳр фи дақойиқуш шеър» асарида таносиб санъатига шундай таъриф берган: «Муруату-н-назир — бу шундай бир санъатдирки...

шоир ўз байтида жинсдош нарсаларни, чунончи: ой ва қуёш, ўқ ва ёй, қош ва кўз, гул ва лола ва шуларга ўхшаганларни бирга жамлаб қўяди»¹. Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадойиъу-с-санойиъ»да шундай деб ёзади: «Ул андоқ-дурким, каломда анга муносиб ҳодиса ва нималарни жамъ қилурлар (аммо тазод йўли била эрмас)»².

Демак, таносиб маъно жиҳатидан бир-бирига мос (зид эмас) сўзларни бир ўрн (мисра, байт ёхуд шеър)-га жамлаб бериш санъати экан. Масалан:

Ҳар зулф хамиға қилма вобаста мени,
Ҳар кўз ҳавасидин этмагил хаста мени.
Ҳар қош таманға солма пайваста мени.
Ё раб, барисидин айла вораста мени.

(Алишер Навоий)

Мазкур рубойнинг биринчи мисрасидаги «зулф», иккинчи мисрасидаги «кўз», учинчи мисрасидаги «қош» сўзларида ифодаланган тушунчалар бир-бирига мос (зид эмас). Шунингдек, «вобаста»—«пайваста» ва «хаста»—«вораста» сўзлари ҳам бир-бирига уйғун. Демак, мазкур сўзлар таносиб бўлиб келган экан.

Яна бир мисол:

Ўқи захмин тан аро ул юз хаёли ёрутур,
Ўйлаким, Юсуф жамоли равшан эткай чоҳни.

(Алишер Навоий)

Мазкур байтни Мақсуд Шайхзода жуда нозик шарҳлаган:

Унинг ўқу туфайли баданимда очилган жароҳатни
унинг чеҳрасининг хаёли ёритади,

Юсуф жамоли чоҳ (қудуқ)ни равшан қилгани

янглиғ.

Демак, дўст юзини хотирлаш билан тандаги яранинг ёриши (оғриқнинг босилиши) қудуқнинг Юсуф жамолидан

¹ Ватвот Рашидиддин. Ҳадойиқус-сеҳр фи дақойиқуш шеър. Техрон, 1302 ҳижрий, 10-саҳифа. Кўчирма М. Шайхзоданинг «Устоднинг санъатхонасида» номли иккинчи мақоласидан олинди // Шайхзода. Асарлар, олти томлик, 4-том, Т., 1972. 244-бет.

² Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ, Т., 1981, 232-бет.

равшанлашиб кетганига мос — уйғун келади. Бу ажойиб таносиб санъати!

Ёки яна бир мисол:

Кўриб дардим тараҳҳум қилмадинг ҳеч.
Тўкиб ашким табассум қилмадинг ҳеч.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги «дардим» ва «ашким», «тараҳҳум» ва «табассум» сўзлари — таносиб санъати!

Ёки:

Жоним баданнинг шифоси бўлсин,
Бошим қадамнинг фидоси бўлсин.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги «жон» билан «бадан» ва «бош» билан «қадам» сўзларида ифодаланган маъноларнинг мутаносиблигидан ташқари, жоннинг баданга шифо бўлиши билан бошнинг қадамга фидо бўлиши ўртасида уйғунлик мавжуд. Бу — таносибнинг яхши намунаси.

Ёки:

Хуросон демаким, Шерозу, Табриз,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.

(Алишер Навоий)

Мазкур байтдаги Хуросон, Шероз, Табриз атамалари — таносиб.

Таносиб санъати замонавий шоирлар шеърларида ҳам тез-тез учраб туради. Масалан, шоир Ўсмон Носир «Юрак» шеърда таносиб санъатини усталик билан қўллаган. Мана шу шеърнинг биргина банди:

Юрак сенсан меннинг созим,
Тилимни найга жўр этдинг.
Кўзимга ойни беркитдинг,
Юрак, сенсан ишқибозим.

Бу парчадаги «юрак» ва «соз», «тил» ва «най», «кўз» ва «ой» сўзлари англатган маънолари билан бир-бирига боғлиқ, мутаносиб¹.

¹ Қаранг: Алнев С. Мумтоз адабиётимизда бадний санъатлар. Бухоро, 1994.

Энди Алишер Навоий ғазалидан олинган қуйидаги байтни таҳлил қилиб кўринг:

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт.

Хуллас, ўзбек шеърятни бадний санъатларга шу қадар бойки, биз улардан айримларинигина кўздан кечирдик, холос. XV аср шеърят илми нуқтадонларидан бири—Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун-ул-балоға» асарида юзга яқин бадний санъатларни таъриф ва тавсиф қилганки, бу ҳам шеърятимизнинг сермазмунлиги, бениҳоя нафис, латофатли, жозибали ва тароватли эканлигидан далолат беради!

III БОБ. ШЕЪРИЙ НУТҚ СИНТАКСИСИ

Маълумки, тилшуносликда синтаксис гап қурилиши, гапда сўзларнинг тартиби ҳақида баҳс юритса, шеърый нутқ (поэтик) синтаксис эса шеър мисралари, байтлари ва бандларидаги жумла қурилиши ва уларда гап бўлақларининг тартибини тадқиқ қилади.

Шеърый нутқда, хусусан, шеърый жумла қурилишида сўз танлаш ва уларни гап қурилишида моҳирона ишлатиш масаласи муҳим аҳамиятга эга. Шеърятда жумла қурилиши, энг аввало, ғоятда ихчам ва сиққиқлиги, сермаънолиги билан ажралиб туради. Бу эса шеърда сўзларнинг грамматик жиҳатдан боғланиши, тилнинг синтактик нормалари каби қатор масалалар билан алоқадордир.

Шеърый нутқ синтаксиси асар тилига образлилик, таъсирчанлик, жозибадорлик бахш этади. Таъкидлаш керакки, ҳар бир санъаткор асарлари поэтик синтаксисининг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Чунки, шоирнинг ижодий ўзига хослиги унинг асарлари бадийятда чуқур из қолдиради. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда Алишер Навоий, Бобур, Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойбек, М. Шайхзода, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби шоирлар асарларининг шеърый нутқ синтаксиси ўзига хослиги билан бир-бирларидан ажралиб туради.

Хуллас, шеърин нутқ синтаксисининг вазифаси бадий асардаги ранг-баранг нутқий қурилишлар ва образли тил воситалари, жумла тузиш усулларини тадқиқ этишдан иборатдир.

Қуйида биз шеърин синтаксисининг баъзи умумий масалаларидан келиб чиқадиган сабоқлар хусусидагина тўхталиб ўтмоқчимиз.

Интонация (оҳанг)

Интонация (лот. *intonare* — баланд товуш билан талаффуз қилиш, ўқиш) — товушнинг баланд ва паст оҳанги, гапириш тарзи, сўзларни талаффуз этиш усуллари-дир. Интонация (оҳанг) бадий фикрнинг тингловчига жозибали тарзда етиб боришига хизмат қилади. Бадий асарда оҳанг жуда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир асарнинг ўзига хос оҳанги бўлади. Нутқнинг ўзига хос синтактик тузилиши, сўзларнинг гапдаги ўрни, улардан айримларининг пауза (тўхтам) билан, секин ёки тез талаффуз этилиши турли хилдаги оҳангни пайдо қилади. Санъат асарларининг оҳанг жиҳатидан бир бутунлиги унда олинган мавзу, ғоя ва образ тизими талабларига бутунлай мос келади. Оҳанг мазмун билан узвий боғлиқ. Л. И. Тимофеевнинг таъкидлашича, «интонация жонли сўз яшайдиган замон ва макондир. Сўз фақат интонация орқалигина яшайди ва реал маънога эга бўлади»¹.

Ҳар бир сўз матндаги ўрнига қараб хитоб, киноя, шама, гина, ўпкалаш, таажжуб, шодланиш, мурожаат, ғурур, ундов, ғазаб сингари маъноларни англатади ҳамда шу маъноларга мос оҳанг билан ўқилади. Оҳанг жонли нутқимизда қанчалик ранг-баранг бўлса, шеърин нутқда ҳам шунчалик ранг-барангдир.

Шеъринда оҳангнинг хусусиятини, биринчи навбатда, лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини, руҳий кечинмаларини белгилаб беради. Бошқача қилиб айтганда, оҳанг лирик қаҳрамон феъл-атворинини очувчи энг муҳим бадий воситадир.

Шеър оҳанги, одатда, банд ва байтлардаги мисраларнинг, жумлаларнинг қурилиши билан боғлиқ бўлади.

¹ Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. М., ГИХЛ, 1958, 22- бет.

Шу сабабли шеърдаги жумла, гап қурилиши шунчаки синтактик ҳодиса эмас, балки ритмик-синтактик ҳодиса ҳисобланади.

Шеър интонацион даврлар (икки нуқта ўртасидаги мустақил ва тугал жумла) ва улар таркибига кирувчи интонацион бўлақлар (интонацион давр ичидаги оҳанг жиҳатидан мустақил бўлмаган ва икки тўхтама ўртасида келган нутқ бирлиги) билан изоҳланади. Масалан,

Хаёлимда бўлдинг узун кун,
Сени излаб қирғоққа бордим.
Оч тўлқинлар пишқирган тунда,
Топиб бер, деб ойга ёлвордим.

(Ҳамид Олимжон)

Бу бандда икки интонацион давр ва беш интонацион бўлақ бор. Интонацион давр ҳар бир байтдан ташкил топган. Бироқ, ҳаммаша ҳам ҳар бир байт бир интонацион даврни ташкил эта бермайди. Интонацион давр баъзан бир банддан, ҳатто бир неча банддан ҳам иборат бўлиши мумкин. Чунончи, қуйидаги банд бир интонацион даврни ташкил этади:

Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман сал ранг кетса юзимдан,
Йўл ошмас-у, сал яшашдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан.

(Ҳамид Олимжон)

Оҳангнинг ранг-баранглиги ва асар тилига таъсирчанлик бахш этишини англаш учун қуйидаги шеърний парчаларни қиёслаб ўқиб кўрайлик:

Шодлик йўлга бошладим мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламаклик зўр саодатим.

(Ҳамид Олимжон)

Сенга мафтун бўлиб, севиб қолганим,
Ишқинг оловида ўртанганим рост.
Сенинг ёдинг билан нафас олганим,
Исминг такрорлашга ўртанганим рост.

(Зулфия)

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.

(*Фафур Фулом*)

Қуримасдан дорга ёйган кўлагим,
Ёзмай шимарилган нозик билагим.
Вафосиз ёр экан қонимни тўкди,
Шул эрдими дўстлар, севган тилагим?!

(*Ҳамза*)

Бу парчалар турли оҳанг билан ўқилади. Жумладан, биринчи мисол фахр, ифтихор, иккинчиси нозик лирик ҳиссиёт, учинчиси кўтаринки романтик ҳис ва тўртинчиси алоҳида мунг билан ўқишни тақозо этади. Демак, ҳар бир шеърӣ асар ўзига хос оҳангга эга бўлар экан. Шунини ҳам айтиш керакки, бир асар оҳангининг ўзи ҳам воқеа ривожи, вазият ўзгариши, қаҳрамоннинг ҳиссиётини тақозосига кўра камалакдек товланиб туриши табиийдир. Масалан, «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги айрим бандлар чуқур лирик ҳиссиёт билан ўқилса, бошқа бир бандлар алоҳида мунг билан, яна бошқа бир ўринлар ғазаб ҳис-туйғулари билан ўқилади.

Умуман, оҳанг мазмуннинг жозибасини очиб беради, унинг ритми ва мусиқийлигини равон қилади, бадний тилга таъсирчанлик бағишлайди.

Оҳанг ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки уни, асосан, тўхтам, урғу ва нутқ суръати вужудга келтиради.

Пауза (юн. *pausis* — тўхтам, тиниш) — шеърӣ нутқда катта роль ўйнайди. У аксар мисралар орасидаги туроқнинг охирига тушади, айрим сўз ёки сўзлар бирикмаларини бўрттиради, уларнинг маъно ва аҳамиятини таъкидлайди, шеърӣ нутққа ҳис-ҳаяжон бағишлайди. Айниқса, шеърдаги байт ёки бандлар шеърнинг тугалланган бир бўлаги сифатида доимо тўхтам билан бир-бирдан ажралади.

Шеър ритминини тартибли жойлашган нутқ бўлақларининг қонуний такрорланишисиз яратиб бўлмайди, шеърӣ нутқдаги бу бўлақларни эса, тўхтамсиз тасаввур қи-

лиш қийин. Масалан, Зулфиянинг «Ҳижрон кунларида» шеърдан бир бандни олиб кўрайлик:

6	5	
На гўзал тунларки, / севгили тунлар /		= 6 + 5 = 11
6	5	
Узун қиш тунлари / ўзинг тушимда.		= 6 + 5 = 11
6	5	
Қора кўзларингнинг / дилбар нигоҳи /		= 6 + 5 = 11
6	5	
Кун бўйи яшайди / ақли ҳушимда.		= 6 + 5 = 11

Бу тўртлик 6+5 вазнида. Бунда фақат иккинчи туроқ охиридагина эмас, балки биринчи туроқдан кейин ҳам тўхтам бўлади. Бу — ритмик тўхтамдир.

Ритмик тўхтам шеър ритмининг бир босқичини билдириб келади, аммо у мисралар охиридаги тўхтамлардан анча қисқадир. Мисра охиридаги тўхтам туроқлардан кейин келувчи тўхтамларга нисбатан икки марта чўзиқроқдир. Шу сабабли кичик туроқдан сўнг келувчи тўхтамни кичик ритмик тўхтам, мисра охирида келувчи тўхтамни катта ритмик тўхтам деб аташ мумкин.

Шундай қилиб, тўхтам шеър оҳангини ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Зотан, бўлинишда жуда оддий кўринган ҳар бир товуш, ҳар бир сўз фақат тўғри оҳанг билан ўқилгандагина тўла мазмунни ифодалаб, ўз таъсир кучини намоён қилади.

Урғу — сўздаги ҳижо ёки гапдаги сўзларни овозни кучайтириш, товушни баланд қилиш йўли билан ажратиб, бўрттириб ва таъкидлаб ўқишдир. Урғу шеърдаги сўзларнинг аҳамиятига кўра ажратиб ва бўрттириб кўрсатишга, шеърнинг вазни ва оҳангини белгилашга хизмат қилади. Масалан, Зулфиянинг «Уни Фарҳод дер эдилар» шеърдан олинган қуйидаги мисраларда урғу сўзларнинг маъно ва оҳанг жиҳатидан бўладиган мустақиллигини бўрттиради:

Дарёлардán, / боғлардán / ўтдím, /
Саҳролардán, / тоғлардán / ўтдím. //

Бу мисраларнинг ҳар бирида учтадан сўз бор. Биринчи мисрадаги ҳар бир сўз ўз ўрнида, бўғин сони ва ур-

ғусининг жойи жиҳатидан иккинчи мисрадаги «ўз шериги» бўлган сўз билан тенгдир. Бу ҳол шеърдаги муסיқийликка таъсир кўрсатади. Шу тариқа сўзларнинг ҳар бирида урғунинг бир ўринда келиши сўзлардаги оҳангнинг салмоғида муайян бир кучни вужудга келтиради: ҳар бир сўзнинг ўзи алоҳида бир ритмик бўлак даражасига кўтарилади. Аммо урғу сўз охирида келмаслиги ҳам мумкин.

Поэтик фигуралар

Шеърний нутқ синтаксисининг энг муҳим соҳаси поэтик фигуралардир.

Маълумки, бадний асар тилининг ифодалилиги ва таъсирчанлигига фақат сўз танлаш билангина эришиб бўлмайди, танланган сўзларни моҳирона бириктириш ҳам талаб қилинади. Умуман айтганда, алоҳида ажратилган сўз бўлмайди, улар ҳаминша бир-бири билан бирикиб келади. Сўзнинг моҳияти фақат бошқа сўзлар билан бириккан тақдирда, жумла қурилишидагина англашилади. Бадний нутқда сўз бошқа сўзлар билан фақат маъно жиҳатидангина эмас, тасвирийлик жиҳатидан ҳам бирикади, ўзаро боғланади. Ҳатто жумладаги сўзлар ўрнининг алмашинуви, урғу ва интонациянинг ўзгариши, нутқ суръатининг тезлашиши ва секинлашиши сўроқ ва ундов шаклларининг киритилиши бадний нутқ характериини ўзгартириб туради.

Бадний адабиётда сўзнинг маъноси ва ифодавийлигини кучайтириш мақсадида қилинган шаклий ўзгаришлар — нутқ оборотлари фигура (лот. *figura* — образ, тарз)лар деб юритилади.

Поэтик фигуралар, худди троплардек, бадний нутқни безовчи воситалар эмас, улар аслида инсон руҳиятининг ўзига хослиги ва жонли тил табиатидан табиий равишда келиб чиқадиган ҳодисалардир. Одам ҳаяжонланган, қувончларга тўлган, хафа бўлган ёки нафратланган пайтларда унинг нутқи одатдагидан ўзгаради: нутқ осойишта эпик тусини йўқотади, унинг тузилиши бошқача тус олади — жумлалар қисқа-қисқа бўлади, баъзи сўзлар тушиб қолади, баъзи сўзлар эса такрорланади. Ҳатто, баъзан алоҳида сўзларгина эмас, бутун-бутун жумлалар ҳам такрорланиб келади. Жонли тилдаги

бундай ўзига хос хусусият бадний нутқда ўз ифодасини топади. Шoir қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ҳаққоний ифодалашга интилар экан, даставвал, нутқ оқнига, жумла тузилишига, сўз танлаш ва уларни гапда жой-жойига қўйиш масаласига жиддий эътибор беради.

Фигуралар, биринчи навбатда, персонажларнинг ҳис-туйғуларини, кайфиятини ифодалашга қаратилган бўлади. Одатда, троплар (кўчимлар) ёрдамида нарсалар ва воқеа-ҳодисаларнинг табиати (ўзига хос хислатлари, сифат белгилари) очилади. Фигуралар алоҳида сўзларнинг маъносини, аҳамиятини ўзгартирмайди, аксинча, у инсон ҳиссиётига асосланиб бадний нутқ қурилишига таъсир ўтказади.

Троп ва фигуралар шеърний тил воситалари сифатида бир-бирига яқин, ҳатто уларнинг вазифалари ҳам кўп ҳолларда бир-бирига мос тушади, бироқ троп ва фигуралар айнан бир нарса эмас: улар тилнинг турли хусусиятларига асосланадилар ва ҳар хил йўллар билан нутққа баднийлик, образлилик ва таъсирчанлик бахш этадилар. Троплар, даставвал, сўзнинг маъно бойлигини очнишга хизмат қилса, фигуралар, биринчи навбатда, сўзни ранг-баранг жумла оборотларига киритиш йўли билан унинг таъсирчанлигини оширади.

Поэтик фигуралар ранг-баранг шаклларга эга. Чунончи: градация, риторик сўроқ, риторик мурожаат, риторик хитоб, анафора, эпифора, ассонанс, консонанс, плеонизм, тавтология, радиф, рефрен, нақарот, симплока, полиптотон, ҳалқа, асиндетон, полисиндетон, эллипсис, сукут, сўзларни бўлиб-бўлиб ўқиш, анноминация, антанакласис, параллелизм, антитеза, хназм, инверсия, анаколуф, кўчув ва бошқалар. Поэтик фигуралар, одатда, қуйидагича тасниф қилиб ўрганилади.

Кучайтирув фигуралари

Кучайтирув фигуралари — тасвир объекти маъносини, қаҳрамон ҳиссиётини кучайтириш, бўрттириш, ўзгаришларни ифодаловчи тасвир усуллари. Фигураларнинг бу гуруҳига градация, риторик сўроқ, мурожаат, хитоб ва бадний такрорлар мансубдир.

Кучайтирув фигуралари шеърний нутққа алоҳида ҳиссий бўёқдорлик бағишлайди, таъсир кучини оширади.

Градация (лот. *gradatio* — зинапоя) — тасвир объекти (маъноси)нинг мисрадан мисрага (сўздан сўзга) ўтган сари кучайиб ёхуд сусайиб боришини ифодаловчи сўзлар (ўзига хос гап тузилиши). Градация эркин шеърда, оқ шеърда, сочма шеърларда кўпроқ учрайди. Градация бўлиб келган сўзлар шеър тўқимасидан кўпинча зинапоя тартибида жой олади. Градация икки кўринишга эга: а) **климакс** — тасвир объектининг маъноси ёхуд эҳтирослар оқимининг мисрадан мисрага, сўздан сўзга ўтган сари кучайиб, зўрайиб бориши; б) **антиклимакс** — мисрадан мисрага, сўздан сўзга ўтган сари тасвир объекти (маъноси) ёхуд эҳтирослар оқимининг сусайиб бориши. Баъзан шеърда климакс ва антиклимакс бир ўринда кетма-кет келиши ҳам мумкин. Мисол:

Чўчима жигарим,
 Ўз уйингдасан,
 Бу ерда
 на ғурбат,
 на офат,
 на ғам.
 Бунда бор:
 ҳарорат,
 муҳаббат,
 шафқат
 Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам,
 Сен етим эмассан
 Ухла жигарим.

(*Ғафур Ғулом*)

Бу парчада тасвир объекти (вазият, муҳит)нинг икки қирраси (салбий ва ижобий) мисрадан мисрага (сўздан сўзга) ўтган сари чуқурроқ очила борган ва оҳанг жиҳатдан юксакликка кўтарилиб борувчи оҳанг вужудга келган (климакс). Учинчи мисрадан «ғурбат», «офат», «ғам» маънодош сўзларининг кетма-кет ишлатилиши ва инкорни ифодаловчи «на» сўзининг бу сўзлар олдида такрорланиши муҳитнинг бир хислатини (салбийликни инкор этиш орқали) пешма-пеш очган бўлса, тўртинчи мисрада «ҳарорат», «муҳаббат», «шафқат» ва «меҳнат нони» сўзларининг зинапоя тарзида алоҳида-алоҳида мисраларда кетма-кет келиши — муҳитнинг иккинчи хислати (ижобийлик)ни пешма-пеш чуқурроқ оча боради.

нинг ўз қаҳрамонига ёки китобхонга сўроғи, персонажнинг шоирга ёки китобхонга саволи каби.

Шоир Уйғуннинг «Гуласал» балладасидан олинган қуйидаги парча риторик сўроқнинг ажойиб намунаси бўла олади:

А, сен, нега бунча қайғулисан?
Рангларингда қатра ҳам қон йўқ?
Юзингда, кўзингда, дилингда товланиб,
Кулиб турган кечаги шон йўқ?
Ёки қаттиқ ишлаб чарчадингми?
Ёки бирор шикаст етдимми?

Бу ўринда риторик сўроқ, биринчидан, Гуласалнинг изтиробларини, дард-аламини бўрттириб очишга хизмат қилаётган бўлса, иккинчидан, Гуласалнинг тушкун кайфиятига ўқувчининг диққатини тортмоқда.

Тасвир жараёнида шоир кўпинча ўқувчи, персонаж, нарса ва воқеа-ҳодисаларга мурожаат қилади. Бундай мурожаатлар улардан жавоб олишни кўзда тутмайди, аксинча, шۇ объектга эътиборни кучайтиради ва китобхонда бирор муносабат уйғотади. Мисол:

Рангинг тупроққа ўхшар,
Сен ўхшайсан кигизга.
Бормасдим сени кийиб,
Ёрим бўлажак қизга.

(Ҳамид Олимжон)

Бу бандда шоир шинелга мурожаат қилиш орқали ўқувчининг эътиборини шунга қаратади.

Риторик хитоб ҳам шеърини тил синтаксисинда муҳим роль ўйнайди. Масалан:

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг.
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол:

Қўлингга қурол ол!

(Ҳамид Олимжон)

Бадий такрорлар. Асосий ғоя, фикрнинг ўзида ташувчи сўз, сўзлар бирикмаси, баъзан мисраларнинг маъ-

лум қонуният асосида қайтарилишидан тузилган синтактик нутқ обороти такрорлар деб юритилади. Такрорлар бадий нутқнинг ифодавийлиги ва таъсирчанлигини оширади, асар ғоясини бўрттириброқ ифодалайди. Такрорлар ўқувчига кучли ҳиссий таъсир этади. Такрорлар, шубҳасиз, тилнинг аниқ образли воситалари билан узвий боғлиқ ҳолда келган тақдирдагина ўз ғоявий-бадий вазифасини ўтай олади.

Бадий такрорлар ғоятда хилма-хил бўлади. Чунончи, анафора, эпифора, ассонанс, консонанс, плеонизм, тавтология, радиф, рефрен, нақарот, симпока, полиптогон, ҳалқа (доира), асиндетон, полисиндетон ва бошқалар бадий такрорларнинг кўринишларидир. Методик жиҳатдан бадий такрорларни икки гуруҳга, яъни қатъий тизimli ва эркин такрорга ажратиб ўрганиш мумкин.

Ўзбек шеъриятида эркин ва қатъий тизimli такрорлар кўп қўлланилади. Масалан:

Кўм-кўк,
 Кўм-кўк
 Кўм-кўк...
 Кўклам қуёшидан
 кўкарган қирлар,
 Пўлат яғришларни
 кўтарган ерлар
 кўм-кўк!...

(Ҳамид Олимжон)

Бу парчада «кўм-кўк» сўзи биринчи мисранинг ўзиде, айнан, уч марта, учинчи мисрада бир марта такрорланган. Бундан кейинги бандда эса бешинчи мисрада шу сўз бир марта қайтарилади. Демак, «кўм-кўк» сўзи эркин ҳолда такрорланган. Бу сўз шонрга Фарғона водийсининг гуллаб-яшнаган кўм-кўк водий эканини бўрттириб ифодалаш имконини берган, бадий таъкид сифатида шеър тилининг образли ва таъсирли тус олишига кўмак берган.

К. Симоновнинг «Мени кутгил» шеърида эса «Мени кутгил ва мен қайтарман» мисраси тизimli такрорланиб келади. Бу шеър уч қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисми ўн икки мисрадан ташкил топган ва ҳар бир қисми

«Мени кутгил ва мен қайтарман» мисраси билан (референ) бошланади.

Бадий такрорларнинг қатъий тизимли кўринишларидан бири — **анафора** (юн. *anaphora* — юқорига чиқиш) дир. Шеър ёки банддаги мисра (гап)ларнинг бошидаги сўз ёки сўзлар бирикмасининг бошқа мисралар бошида айнан такрорланиб келиши *анафора* деб юритилади.

На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб, кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут — зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун турарди.

(Уйғун)

Тагига чизилган сўзлар қатъий қонуният асосида (мисраларнинг бошида ва айнан) такрорланиб келмоқда. Шу сабабли «на» сўзи анафора вазифасини ўтамоқда.

Шоир Чўлпон «Пўртана» шеърда «пўртана» сўзини анафора сифатида қўллаб, тасвир объектини таъкидлаб кўрсатади:

Пўртана қўзғалди, пўртана юрди,
Партана ўзини қирғоққа урди.
Пўртана олдида бир кема кўрди:
Ичи зич одам... ўйнатди, сурди.

Шунингдек, шоир Ҳамид Олимжон «Ўзбекистон» шеърда «бунда» сўзини анафора қилиб олар экан, шу восита билан севимли ўлкамиз Ўзбекистонга китобхонлар диққатини қайта-қайта тортади (бадний таъкид) ва ҳар сафар гўзал днёримиз хислатларининг у ёки бу қиррасини бадний кашф этади, оҳангнинг ўта жўшқинлигига эришади:

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди.
Бунда ари келтиради бол.
Бунда қишлар топади иқбол.
Бунда қорнинг тагларида қиш,
Баҳор учун сўйлайди олқиш.

Шеърда «Шунинг учун», «шундай ўлка», «омон бўлсин» анафоралари ҳам жуда ўринли қўлланилган. Умуман айтганда, шоир Ҳамид Олимжон анафора санъатида катта маҳорат кўрсата олган устоздир.

Анафора шеърий асарларнинг таъсирчанлигини, ҳисийлигини фоятда оширади.

Шеърий асарларда алоҳида сўзларгина эмас, бутун бир мисра ва ҳатто бутун бир банд ҳам такрорланиб келиши мумкин. Бундай такрорлар илмда **рефрен** (фран. **refrain** — нақарот, қўшиқча) деб юритилади. Шунингдек, қўшиқлардаги нақаротлар, ғазаллардаги радифлар ҳам бадний такрорларнинг турларидандир.

Бадний нутқда сўз ёки сўзлар бирикмасигина эмас, балки от, сифат, сон, олмош каби сўз туркумларининг қайтарилишидан ҳам бадний такрорлар келиб чиқиши мумкин. Масалан:

Гўзаллик,
нафосат,
кураш ва санъат
Шеър ила шахматга азалий удум.
Минг йиллик умрида улар бешафқат
Доимо шоҳларга бошлаган ҳужум.

(Эркин Воҳидов)

Бу парчада «гўзаллик», «нафосат», «кураш», «санъат», «шеър», «шахмат» сўзлари уюшиб келяпти, яъни отлар такрорланыпти.

Шоирларга ҳайрон бўлманг,
Шоир халқни турфароқ.
Гоҳи мағрур, гоҳи дилтанг,
Гоҳ ҳазин, гоҳ тумтароқ.

(Эркин Воҳидов)

Бу парчада эса «турфароқ», «мағрур», «дилтанг», «ҳазин», «тумтароқ» сўзлари, яъни сифатлар уюшиб, бадний такрор усулини вужудга келтирган.

Ҳалқа (доира) — ўзбек шеъриятида кенг қўлланилаётган бадний такрорлардан биридир. Бу усулнинг ўзинга хослиги шундаки, бунда шеърнинг бошида келган мисра, байт, ҳатто, банд шу асарнинг охирида айнан такрор-

ланади. Ҳалқа, биринчидан, шеър ғоясини таъкидлаб кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади — шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради. Ҳалқа кўпгина шоирлар ижодида учрайди. Аммо бу усулнинг моҳир усталаридан бири шоир Ҳамид Олимжонлиги шубҳасиздир. Келинг, яхшироқ Ҳамид Олимжон ишлатган ҳалқалардан мисоллар келтирайлик. Чунончи, «Ўзбекистон» шеъри:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда...

байти билан бошланиб, шеърнинг охирида ҳам худди шу байт айнан такрорланади. Шунингдек, «Ўрик гуллаганда» шеърида:

Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади...

байти ҳалқа сифатида келган; «Энг гуллаган ёшлик чоғимда» шеърида:

Энг гуллаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнгил боғимда.

байти ҳалқадаир.

Шоир баъзан байтнинггина эмас, бандни ҳам ҳалқа қилиб ишлатган.

«Болалигим ҳақида» шеърида:

Қанча кунлар орқада қолди,
Кетда қолди қанча манзиллар.
Қанча юртлар, элларни олди,
Тинимини тарк этган еллар.

банди ҳалқа вазифасини ўтаган.

Ўзбек мумтоз шеъриятида ҳам ҳалқа усули ишлатилган. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Қоши ёсинму дейин...» деб бошланувчи ғазали етти байтдан иборат бўлиб, шулардан матлаънинг илк мисраси («Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин») билан мақтанинг сўнгги мисраси («Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин») ҳалқа бўлиб келган. Бу ҳодиса мумтоз шеърятимизда радд ул-матла санъати деб юритилган. «Сочининг савдоси тушди бошимга бошдин яна» (*Бобур*), «Эй

гадойингнинг гадойи барча аҳли тожу тахт» (*Навоий*), «Ким кўрубдир, эй кўнгил аҳли жаҳондин яхшилиғ» (*Бобур*), «Кошки бир ерда бўлсак эрди жонон иккимиз» (*Фурқат*) мисралари ҳам радд ул-матла сифатида қўлланилган. Радд ул-қофия санъати ҳам шунга ўхшаш: биринчи мисрадаги қофиядош сўз кўпинча сўнгги мисрада, баъзан бошқа мисрада айнан такрорланади.

Мусовият тарафайн (ар. مساويت طرفين — икки тарафнинг тенглиги) — шеърини нутқда гап қурилишу усулларидан бири¹.

Бу усулнинг ўзига хослиги шундаки, унда (шеърда) ишлатилган сўзларни одатдагидай энига қараб ўқилганида қандай мисра — гап тузилиши келиб чиқса, бўйига қараб ўқилганда ҳам айнан шу мисра — гап пайдо бўлади. Масалан, шоир Огаҳий «Девони»да қуйидаги тўртлик борки, у мусовият тарафайиннинг гўзал намунасидир:

Ул шўхки, очилди хатту рухсори,
Очилди раёхилда юзи гулнори,
Хатту юзи бесабри-қарори ман-ман
Гухсори гулнори ман-ман зори².

Шу тўртликдаги мисра — гап тузилишига эътибор қилинг-а: биринчи мисрадаги тўрт сўз («Ул шўхки, очилди хатту рухсори») ҳар тўртала мисранинг биринчи рукнида, (бўйига қараб ўқинг) айнан такрорланган («Ул шўхки, очилди хатту рухсори»); тўртликнинг сўнгги рукни (бўйига қараб ўқинг)даги мисра — гап тузилиши («Рухсори гулнори ман-ман зори»), сўнгги мисрада (энига қараб ўқинг) айнан такрорланган («Рухсори гулнори ман-ман зори»). Шу усулда ёзилган шеър тўрт мисра бўлса мураббаъ (тўртлик) деб юритилади. Мана мусовият тарафайн санъати!

Акс (тарду акс: тард ارد — ҳайдаш, акс اکس — тескари ёхуд табдил تبديل — алмаштириш, ўзгартриш) — шеър мисрасидаги сўз ёхуд иборалар ёки сўз-

¹ Адабиётшунослик терминлари лугати, Т., «Ўқитувчи», 1970, 237-бет.

² Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ, 76-бет.

лар бирикмасининг ўрнини алмаштириш (тескари қўллаш) усули.

Шеършунос аллома Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг уқтиришича, «Ул андин ибораттурким, каломнинг бир бўлагин иккинчи бир бўлагининг олдиға қўярлар, сўнгра анинг аксин қилурлар, биринчи бўлакнинг ўрнин иккинчисиники била алмаштирурлар»¹.

Акс санъатининг ранг-баранг кўринишлари мавжуд. Шулардан баъзиларини қайд этайлик.

1. Сўз ва ибораларнинг ўрин алмашуви (тескари қўлланилиши)дан пайдо бўлувчи тарду акс санъати. Бунинг ўзи ҳам қўлланилишига кўра икки хил бўлади:

а) **байта ишлатилган акс санъати.** Бу санъатнинг ўзига хослиги шундаки, бунда биринчи мисрадаги сўзлар бирикмаси таркибидаги сўзлар иккинчи мисрада ўрин алмашиб келади. Мисоллар:

Кўзунг не бало қаро бўлибтур,
Ким, жонға қаро бало бўлибтур.

(Алишер Навоий)

Яна ҳамдамим шуълаи ғам бўлибтур,
Ғамим шуъласи жонимға ҳамдам бўлибтур.

(Алишер Навоий)

Жонда ишқинг бўлғуси, то танда жон бўлғусидур,
Танда жондек жон аро ишқинг ниҳон бўлғусидур.

(Алишер Навоий)

Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

(Алишер Навоий)

Эй манга сансиз баҳору боғу бўстондин малол,
Қайси бўстону баҳору боғким, жондин малол.

(Алишер Навоий)

Кўнгилга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнглума эрмиш қаро бало сочинг.

(Бобур)

¹ Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоийъу-с-санойъ, 76-бет.

Гурбату ҳижронға қолдим оҳ ул жон илгидин,
Жонимға еттим эмди гурбат бирла ҳижрон илгидин.

(Бобур)

Гурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибтур,
Ҳижрон била гурбат манга таъсир қилибтур.

(Бобур)

Бу байтлардаги остига чизилган сўзлар (биринчи мисрадаги сўзлар билан иккинчи мисрадаги сўзлар) ни қиёслаб кўрсангиз, уларда акс санъати шеърға нечоғлик жозиба бағишланганини осонликча пайқай оласиз;

б) мисрада акс санъатини ишлатиш. Байтнинг у ёхуд бу мисрасида сўзлар бирикмасидаги сўзлар ўрин алмашиб (мисранинг биринчи бўлагидаги сўзлар тартиби иккинчи бўлагида тескари келиши) мумкин. Масалан:

Жонимға йўқ кўнглумдину кўнглумға йўқ жондин
хабар,
Манга не ўздин хабар, не кўнглум олгондин хабар.

(Алишер Навоий)

Байтнинг биринчи мисраси (Жонға йўқ кўнглумдину кўнглумға йўқ жондин хабар) икки бўлакка (Жонға йўқ кўнглумдину // кўнглумға йўқ жондин хабар) ажратилади, сўнг биринчи бўлакдаги сўзлар тартиби (Жонимға йўқ кўнглумдину) иккинчи бўлакда тескари келади (Кўнглумға йўқ жондин хабар). Демак, мисранинг иккинчи бўлагинда сўзлар шунчаки жўн такрорланмайди — терс такрорланади ва шу йўл билан шоир мисрада бадний таъкид усулини ишлатиб поэтик маънони кучайтирган. Акс санъат — мана шу!

Лекин биз юқорида ғазаллар матлаъларида ишлатилган тарду акс санъатига мисоллар келтирдик, холос. Аммо акс санъати бошқа поэтик асарларда, чунончи, йирик эпик асар бўлмиш «Хамса»да маҳорат ила ишлатилганлиги маълум.

2. Сўз бирикмаларининг ўрин алмашинуви (тескари ишлатилиши)дан пайдо бўладиган тарду акс санъати. Акс санъатининг бу кўриниши байт ёхуд бандда юз беради. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»

достонидан олинган қўйидаги байтда тарду акс санъати ғоятда моҳирона ишлатилган:

Эрусен шоҳ — агар огоҳсен, сен,
Агар огоҳсен, сен — шоҳсен сен.

Қўриниб турибдики, биринчи мисра — янги, иккинчи мисра эса биринчи мисрадаги ним мисраларнинг ўрни алмашилишидан пайдо бўлган. Гап шундаки, биринчи мисрада ифодаланган ғоя иккинчи мисрада (бу мисра жўн такрор эмас) ҳам таъкидланган, ҳам кучайтирилган.

Энди эътиборингизни шоир Ҳабибийнинг «Девон» идан олинган «Жаҳоним ўзинг» номли ғазалидаги гап қурилишига тортайлик. Бу ғазал етти байтдан таркиб топган. Ҳар бир байтнинг биринчи мисраси — оригинал, иккинчи мисрасида биринчи мисранинг икки ним мисраси ўрин алмашиб келади. Мана шу ғазал (текшириб кўринг):

Жону жаҳоним ўзинг, ному нишоним ўзинг,
Ному нишоним ўзинг, жону жаҳоним ўзинг.
Қоши камоним ўзинг, зийнати ҳусну жамол,
Зийнати ҳусну жамол, қоши камоним ўзинг.

Шавкату шоним ўзинг, бахтим, улуғ давлатим,
Бахтим, улуғ давлатим, шавкату шоним ўзинг...
Мадҳу баёним ўзинг, ҳарна, Ҳабибий, десам,
Ҳарна, Ҳабибий, десам, мадҳу баёним ўзинг.

Демак, шеърний гап қурилишининг бу усули — тарду акс санъати — мумтоз адабиётимизда ҳам, ҳозирги шеъриятимизда ҳам муваффақият билан ишлатилган.

Мусалсал (ар. *مسلسل* — занжирсимон, яъни ҳалқа-ҳалқа қилиб улаш) — шеър банд(байт)ларини бадий такрор воситасида бир-бирига ҳалқа-ҳалқа қилиб боғлаш усули. Бу усул ҳозирги шеършуносликда **учма-уч улаш(стик ёхуд симплока)** деб юритилади.

Бу санъатнинг ўзига хослиги шундаки, шеър банди(байти)нинг сўнги сўзи галдаги банд(байт)нинг илк сўзи ўрнида айнан такрор бўлиб келаверади. Шу тари-

қа, шеър композицияси — бадий яхлитлик вужудга келади. Бу усул кичик шеърый жанрдаги асарларда ҳам, йирик ҳажмли эпик асарларда ҳам ишлатилади. Мумтоз шеърятимизда, қисман ҳозирги шеърятда мусалсал санъатининг қуйидаги икки кўриниши учраб туради:

1. Асарнинг айрим банд(байт)лари ва мисраларини улашда ишлатиладиган мусалсаллар. Мисоллар:

Жаҳонда зоҳир айлаб кўп заройиф,
Жаҳон аҳлин доғи қилди тавойиф.
Тавойиф чунки бўлди мухталифваш,
Бу ердек паст, ул ўтдек тунду саркаш.

(«Хамса»)

Бировки дайр сори зоҳир айлади ихлос,
Бурунғи нафъи буким хонақоҳдин улди халос.
Халос истасанг андин аён қил ихлосинг,
Қи йўқ кишига халос этмайин аён ихлос.

(Алишер Навоий)

Ҳажр аро жисминг киби бўлмас менга кам иштиёқ,
Балки ҳуснингдин бўлур афзун дамодам иштиёқ.
Иштиёқинг баҳридин оламға томса қатраи,
Жонға еткайлар чекардин аҳли олам иштиёқ.

(Алишер Навоий)

Тийғи ҳижронинг кириб кўнглумни ғамнок айлади,
Ичкаридин кўкрагимни сар-басар чок айлади.
Айлади мен зори маҳзунни балоу жавркаш,
Улки дилдоримни мундоқ масту бебок айлади.

(Алишер Навоий)

Бўлдилар шону шарафли бор учун инсонда лафз,
Қолди инсон хизматида бўлмади ҳайвонда лафз.
Лафз эрур бир гавҳари қимматбаҳо монанди йўқ,
Асру давронлар яшар девон ила дostonда лафз.

(Ҳабибий)

Шоир Ғафур Ғуломнинг «Тўй» балладасидан олинган қуйидаги парчада икки мисра бир-бирига бадий тақрор воситасида пайвандланган:

Ўртоқ қизлар ташвишидан ҳаттоки малол —
Малол севги юкларини кўтармас сира...

Демак, биринчи мисранинг охирида келган «малол» сўзи иккинчи мисранинг бошида айнан такрорланиб, ҳар иккала мисра бир-бирига занжирбанд қилинган.

Шоир Абдулла Орипов «Қозоғистон» шеърисида улаш усулини шундай қўллайди:

Тиниқ чашмалар бор ҳаддан зиёда,
Мовийдир Балхашнинг суви ҳам бироқ.
Бироқ, қозоқ халқин қалби дунёда
Барча чашмалардан кўра тиниқроқ.

«Бироқ» сўзи, биринчидан, иккинчи мисра билан учинчи мисрани улаяпти — композиция жиҳатдан бир бутунлик ҳосил қилиняпти ва, учинчидан, қозоқ халқи қалбининг бениҳоя мусаффолигини таъкидлаб, бўрттириб кўрсатишга хизмат қиляпти.

2. Асарнинг барча байт(банд)ларини бир-бирига занжирсимон қилиб пайвандловчи изчил мусалсаллар. Бадний такрорларнинг бу кўриниши асосан кичик лирик жанрларда учрайди. Ферузнинг ушбу ғазалини ўқиб кўринг:

Печук офат эдинг, эй сарвиқомат,
Бошимга солди ишқинг юз қиёмат.

Қиёмат шўришин жаҳонга солдинг,
Жаҳондин мунъадам бўлди фароғат.

Фароғат истаган чиқсун жаҳондин,
Топилмасдур тирикликда саломат.

Саломат аҳли бошига фалақдин,
Даме тинмай ёғар санги маломат.

Маломат тошидин озорладворлар,
Бу кўҳна дайрда аҳли фаросат.

Фаросат хайлининг оллида бўқул
Бошингга солмайин чини маломат.

Маломат чекмайин десанг жаҳонда,
Худонинг берганига қил қаноат.

Қаноат бирла сабр ўлса санга иш,
Ҳар ишда қилмағунг ҳаргиз надомат.

Надомат бирла умрим ўтди, ё раб,
Етур тонгла расулингдин шафоат.

Шафоат жомидин саршор қилғил
Ҳазин Ферузни, шоҳи рисолат¹.

Мана мумтоз мусалсал намунаси!

Пасайтирувчи фигуралар

Тасвир объектини ёхуд эҳтирослар оқимини ва оҳангнинг пасайиши (сусайиши) ни ифодаловчи тасвир усуллари пасайтирувчи фигуралар деб юритилади. Бу гуруҳга эллипсис, сукут, сўзларни бўлиб-бўлиб (тутилиб) ўқишлар мансубдир.

Эллипсис (юнон. *elleipsis* — тушириб қолдириш) — асар тилида сўзларни тежаш. У ёхуд бу фикрни ифодалаш учун энг зарур сўзларнигина ишлатиб, иккинчи даражали сўзларни онгли равишда тушириб қолдириш йўли билан шоирлар локанизмга (лўндаликка) эришадилар. Эллипсис — шу. Эллипсислар кўпроқ диалогик нутқда, мақол, ҳикматли сўз ва фразеологияда учрайди. Шеърингда ҳам, насрда ҳам эллипсислар ишлатилавради.

Мисоллар:

Баҳор ўлкасида кездик кечгача,
Унинг томошаси севинчларга бой.
Какку қуши сайрар ҳар ойдин кеча,
Лолалар — апрелдир, атир гуллар — май...

(Амин Умарий)

Йўллар — ўткир,
одимлар — нур,
армон — ҳур.

Томирларда
тебранган

¹ Қаранг: Нусратулло Жумахўжа. Феруз—маданият ва санъат ҳомийси. Т., «Фан», 1995, 22—23-бетлар.

жон
айтар:
— юр.

Қарашлар — тўқ...
Бу — зўр оқин,
Бу — бир ердан учган ўқ.

(Ҳамид Олимжон)

Ойдин кеча,
Ёғар кўкдан зар,
Ўйга чўмиб дединг, гул юзим:
«Осмон тўла сонсиз юлдузлар,
Қайси экан менинг юлдузим».

(Эркин Воҳидов)

Сени севдим, севаман ҳаёт!
Сен — қуёшсан, мен унда ёлқин.
Сен — меҳнатсан, сенсан садоқат,
Сен — дарёсан, мен сенда тўлқин.

(Барот Бойқобилов)

Остига чизилган мисраларга эътибор қилинг-а, қанчадан-қанча тафсилотни ифодаловчи сўзлар атайлаб қисқартириб юборилганлигини, аммо бундай қисқартириш маънога мутлақо халал бермаганини — шу тариқа қисқаликка эришилганлигини осонликча пайқай оласиз. Бу — эллипсиз! Эллипсизларсиз шеърини нутқ синтаксисини тасаввур қилиб бўлмайди. Бу усул мумтоз адабиётимизда «ийжоз» деб юртилган.

Сукут (жим қолниш) — нуқтада алоҳида сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг тушиб қолниши. Одатда шоирлар нимадандир қаттиқ ҳаяжонланган инсон нутқини ифодалаш зарурати туғилган тақдирда сукут усулидан фойдаланадилар. Чунки, қаттиқ ҳаяжонланган киши ўз фикрини осойишта оҳанг билан тўла ва маантиқий изчиллик билан баён қила олмайди — бундай дамларда сукут усули жуда қўл келади. Сукут тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг ғоятда мураккаблигини, сўз билан баён қилиш ниҳоятда мушкуллигини ифодалайди. Шунинг билан шоир тасвир объектига ўқувчининг эътиборини қаратади.

Сукут, одатда, турли маъноларни ифодалайди. Чунончи, у қаҳрамоннинг ортиқ даражада ҳаяжонланганини кўрсатади. Масалан, «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги Зайнаб ва Анорхола тўқнашувини эслаб кўрайлик. Қолоқ урф-одатларга қаттиқ берилган Анор хола Зайнабнинг Омонни севишини эшитиши биланоқ тутоқиб кетади. Унинг бу пайтдаги ғазаб ва ҳаяжонини шоир сукут усули орқали жуда аниқ ифодалаган:

Беномус қиз, айт тўғриси,
Бахти қора! Эл номусини
Орсизларча поймол этганда,
Заррача эс бормиди санда?
Қайси шайтон йўлга бошлади?
Қай ҳароми ўтга ташлади?
Пўлдан урди қайси бир маккор?
Очиғини сўйлагил, беор.
Сенга бунни кимлар ўргатди,
Қучоғингда қай иблис ётди?

.

Бу парчада Анор холанинг ғоятда ғазаблангани кўриниб турибди. Шоир қаҳрамоннинг сўз билан ифодалаш мумкин бўлмаган ҳис-туйғуларини сукут усули билан ғоятда ихчам ва бениҳоя таъсирчан қилиб ифодалай олган. (Сўнги мисрани ташкил этган нуқталарга эътибор қилинг.)

Умуман айтганда сукут орқали қаҳрамоннинг ғазабини ҳам, қувончини ҳам, саросимасини ҳам ифодалаш мумкин. Бундан ташқари, сукут фикр ёки воқеа тасвирининг тугалланмай қолганини, давоми борлигини ёки бўлиши мумкинлигини ҳам англатади. Масалан:

Дарё тинмай солади шовқин,
Қиз кўзидай қора эди тун.
Қиз қалбидай пок эди ҳаво.
Қиз қалбидай севгига даво.
Борлиқдаги шу нафис ҳолда
Япроқлар ҳам энгил шамолда
Шитирлашиб ўйин соларди,
Бир-бирдан бўса оларди.
Бутун борлиқ жон қулоғини

Қўйиб тинглар Омоннинг сасин,
Икки дўстнинг бахтли чоғини,
Икки ёрнинг оташ бўсасин...

(Ҳамид Олимжон)

Сукут муаллиф тилида ҳам, персонажлар нутқида ҳам қўлланилиши мумкин.

Бўлиш (гапни — сўзни бўлиб-бўлиб талаффуз қилиш) бадний нутқда сўз билан ифодаланмаган ҳаяжонни билдирувчи кўп нуқталарнинг жумла ўртасида келиши ва фикрни узиб-узиб баён қилиш усулидир. Бўлишда муаллифнинг ёки персонажнинг ортиқ даражада ҳаяжонланаётганлиги (ва шу туфайли унинг нутқида ўзгариш юз бераётганлиги) сезилиб туради. Бу усул нутққа жонлилик, образлилик ва таъсирчанлик бағишлайди. Масалан:

Лекин мен етолмайман,
Бошимга тоғ йиқилган...
Ҳеч нарса деёлмайман
Бу кеча... Вова... ўлган...

(Ҳамид Олимжон)

Бу банддаги жумла ўртасида келган кўп нуқталар Роксананинг изтиробларини ифодалай олган.

Салқин шамол,
Бирдай елпиб-елпиб турадир.
Салқин шамол бирдай елпиб,
Ҳилпингувчи байроқчани кўзга урадир.
Шунда қабри... тоғ бошида бўлган қурбоннинг,
Энг қайнаган нафасида тўхтаган қоннинг —
Ранги билан бўялган байроқ
Тоғ бошида елпиб турар Шоҳимардоннинг.

(Ҳамид Олимжон)

Бу банддаги «Шунда қабри... тоғ бошида бўлган қурбоннинг» мисрасида ишлатилган кўп нуқта шоирнинг Ҳамза фожиасидан афсусланиб, уни ачиниб, изтироб билан эслаётганини кўрсатади. Демак, бу ўриндаги кўп нуқта — бўлиш вазифасини бажарган.

Оҳангдош фигуралар

Оҳангдош фигуралар — шеърда оҳангдошлик, мусиқийликни вужудга келтиришга ёрдам берадиган тасвир усулларидандир. Бу турга параллелизм, анноминация ва антанакласис, сўз ўйини каби фигуралар киради.

Параллелизм (юнон. *parallellos*—ёнма-ён борувчи)— матнда нутқ унсурларининг бир-бирига мос ва ўхшаш қилиб жойлаштирилишидир. Параллелизм ягона поэтик образ яратишга хизмат қилади.

Бадий нутқда параллелизмнинг ранг-баранг кўринишлари учраб туради. Чунончи, мавзулар параллелизми, синтактик параллелизм, товушлар параллелизми ва бошқалар.

Мазмунан бир-бирига яқин нарса ёки ҳодисаларни ёнма-ён қўйиб қиёсий тасвирлаш усули мавзулар параллелизми деб юритилади.

Мисол:

Булбул қайда сайрайди,
Гулзоримда, боғимда.
Кўнглим гулдай яйрайди,
Сени кўрган чоғимда.

(Уйғун)

Агар бир хил бадий ибора айнан ёнма-ён келтирилган бўлса — синтактик параллелизм бўлади:

Сен билан кўзимиз қуёшдай порлар.
Сен билан ёруғдир юзимиз бизнинг.

(Уйғун)

Бир хил сўз ёки товушларнинг мисра бошида ёки охирида ёхуд анафора шаклида такрорланиши товушлар параллелизмидир. Мисол:

Она деса, таъзим қилар халқ,
Она деса, тоғлар эгар бош.
Она деса, чўл гулистон бўлур,
Она деса, сувдек эрир тош.

(Уйғун)

Сўз ўйини — бадний нутқда бир сўзни турли маъноларда қўллаш усули. Сўз ўйини халқ оғзаки ижодида (хусусан, аския жанрида) ва ёзма адабиётимизда кенг қўлланилган. Мумтоз шеърятимиздаги туюқ ва тажнисларни сўз ўйинисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мисоллар:

Сўғд ичинда ўлтурубдур ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар.
Ёбуларнинг илгидин эл тинмади,
Ё булар турсун бу ерда, ё булар.

(Убайдий)

Бу туюқда «Ёбулар» сўзи турли маъноларда қўлланилган: «Ёбулар» — уруғ номи, «Ёбулар» — от номи, «ё булар» — ё буниси, ё униси... Демак, «Ёбулар» сўз ўйини экан!

Кўп садо бергай чолинса катта занг,
Мўл узум қилмасму бўлса катта занг.
Лекин инсон зийнати — камтарлиги.
Элга ёқмайдур керилган катта занг.

(Ҳабибий)

Бу туюқда «катта занг» сўзи уч маънода қўлланилган: «катта занг» — занг чалиш, «катта занг» — тоқ пояси, «катта занг» — калон димоғлик, керилиб, ўзини бошқалардан юқори тутини. Шу сабабли шеърдаги «катта занг» сўзи сўз ўйини ҳисобланади.

Сўз ўйини туюқлардагина эмас, ғазалларда ҳам учраб туради. Чунончи, Алишер Навоий ўзининг бир ғазалида шундай сўз ўйини ишлатган:

Эй Навоий, бевафодур ёр, бас не фойда,
Нечаким десанг: агар ёхуд магар, ё кошки.

Зидлов фигуралари

Антитеза (юнон. antitesis — қарама-қарши қўйиш) — асосий поэтик фигуралардан бўлиб, у турли воқеа-ҳодисалар ёхуд алоҳида бир воқеа-ҳодиса ичидаги зиддият-

ни очишга қаратилган сўзлар бирикмасидан ташкил топади. Антонимлар, контраст картиналар, қарама-қарши образлар ва вазиятлар антитезанинг асосини ташкил қилади. Аристотелнинг уқтиришича, тасвирнинг бу усули ёқимлидир. Чунки антитезада ҳодисалар бир-бирга қарама-қарши қўйилади, қиёсланади; қарама-қарши қўйиб тасвирлаш эса тушунишга қулайлик туғдиради: қиёслаш жараёнида тасвир объектининг моҳияти аниқ ва чуқур очилади. Шу сабабли бадий адабиётда, хусусан, шеърятда антитеза усули кенг қўлланилади. Масалан, Ғафур Ғулом «Сен етим эмассан» шеърида уруш даврида ота-оналаридан ажралиб қолган гўдаклар ҳаёти (етимлик)ни ўтмишдаги етимликка қарама-қарши қўяди ва шу икки хил етимликни қиёслаш жараёнида халқимизнинг инсонпарварлик хислатини аниқ қилиб очади. Шоир уруш даврида ота-оналаридан бевақт ажралиб қолган болаларга ғамхўрлик қиладиган Ватан ва халқ борлигини қайд қилар экан, уларни қайғурмасликка чақиради:

Сен етим эмассан,
Тинчлан, жигарим.
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг — онанг.
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор...
Ўз уйингдасан,
Бу ерда
 на ғурбат,
 на офат,
 на ғам.
Бунда бор:
 ҳарорат,
 муҳаббат,
 шафқат
Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.
Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим.

Шоир ўзининг етимлик даври хор-зорлик ва азоб-уқубатдан иборат бўлганини шундай қайд этади:

Етимлик нимадир —
 Бизлардан сўра,
 Уннинчи йилларнинг
 Саргардонлиги;
 Иснзма аралаш
 Қўрқинч туш каби
 Хаёл кўзгусидан
 Учмайди сира.
 Мен етим ўтганман.
 Оҳ, у етимлик...
 Вой бечора жоним,
 Десам арзийди.
 Бошимни силашга
 Бир меҳрибон қўл,
 Бир оғиз ширин сўз
 Нондек арзанда.
 Мен одам эдим-ку,
 Инсон фарзанди...
 Сен етим эмассан,
 Ухла, жигарим.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам, мумтоз шеърятимизда ҳам антитеза усули кенг қўлланилган. Масалан, қуйидаги шеърини парчанли диққат билан ўқиб чиқсангиз, антитеза усули ишлатилганлигини пайқаб оласиз.

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародур кўзларнинг,
 Ҳар бири жон қасдиға боққан балодур кўзларнинг.
 Ошно бегоналарга бир умр хуш-хуш нигоҳ,
 Ошноларга ғараз ношнодур кўзларнинг.

(Муқимий)

Антитеза мумтоз адабиётимиздаги тазодга яқин туради.

Ўзгартирувчи фигуралар

Инверсия (лот. *inversio* — ўрнини алмаштириш). Маълумки, ўзбек тилида, одатда, эга гапнинг бошида, кесим эса гапнинг охирида ва иккинчи даражали бўлаклар гап ўртасида келади. Масалан: *Пўлат Мўмин ўзининг ўттиз йиллик ижодий фаолияти давомида бир талай ажойиб асарлар ёзди*. Бу гапда **Пўлат Мўмин** — эга,

ёзди — кесим, қолган сўзлар — иккинчи даражали бўлаклардир. Шеърятда эса гап тўзилишидаги бу тартибни аксарият ҳолларда сақлаб бўлмайди. Чунончи:

Ухла, қўзим, дўндигим,
Ухла, мана чиқди ой.
Сени севиб-эркалаб
Жўр бўлади менга сой.

(Зафар Диёр)

Бу шеърини парчада бош бўлак(эга-кесим)ларда ўрин алмашиш ҳодисаси юз берган. Гапда сўзларнинг жойлашишига онд мавжуд қонданинг бузилиши инверсия ҳодисаси деб юритилади. Инверсия шеър тилининг ифодалилигини ва таъсир кучини оширади. Инверсия шеър тилидаги тасодифий усул эмас, балки шоирнинг ўз ғоясини биринчи ўринга қўйиш нияти билан боғланган қонуний усулдир.

Таъкидлаш керакки, шеърятда фақат кесим ёки эгагина инверсияга учраб қолмасдан, гапнинг иккинчи даражали бўлаклариди ҳам инверсия ҳодисаси тез-тез учраб туради. Инверсия ҳодисаси жонли тилда кўп учрайди. Шеърят эса ана шу ҳаёт ҳақиқатини ифодалайди, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очади, тилнинг индивидуаллаштиради.

Кўчув. Шеърини тил синтаксисининг муҳим аломатларидан яна бири — кўчувдир.

Одатда шеърда мисралар (нисбатан) мазмунан тугал ва мустақил бўлади. Мазмунан мустақиллик ва тугаллик баъзи шеърдаги банднинг бир байтида шаклланади. Баъзан эса муайян бир сўз мисра охирида қолиб, унинг давоми ҳисобланган бошқа бир неча сўз навбатдаги мисрага ўтади. Масалан:

Офтоб олган дурра, чанг этик
Дала, қуёш саховати бу!
Кўзи ўта боққан қалб етук
Замон ўзи! Ташвиш ҳам сулув.

(Зулфия)

Бу бандда учинчи мисрадаги «етук» сўзи аслида тўртинчи мисрага қарашли, чунки у «замон» сўзининг

аниқловчисидир, аммо у учинчи мисрада турса ҳам қофия бўлиб келганлиги («этик»—«етук») учун фикрий парншонлик сезилмайди, балки аксинча, шоиранинг мақсади (замонанинг етуклигини таъкидлаш, шунга китобхонанинг эътиборини тортиш)ни ифодалашга хизмат қилдирилган. Шеъриятимиз тилида учраб турадиган бу усул «кўчув» («перенос») деб аталади.

Кўчув бир банд ичидаги мисралардагина эмас, балки бандлараро ҳам юз бериши мумкин. Мисол:

Анормиди, олмамиди тўшида
Кўз-кўз қилиб олиб юрган нарчаси?
Ўтган ҳафта, янги ойнинг бошида
Совғамиди менга берган нарчаси?

Билолмадим. Билолмасдан доғдаман,
Билолмасдан қайтиб кетдим юртимга.
Изоҳлашга ваъда берсанг қайтаман,
Қор ёғса ҳам, дўл ёғса ҳам ортимга!

(Шухрат)

Машҳур рус шоири Кантемирининг таъкидлашича, шеър ритми кўчувсиз бир хил — монотонли бўлиб қолади. Ритмдаги бир хилликни тугатиш учун шоир кўчув усулидан фойдаланиши жоиздир. Кўчув шеърни жонли тилга яқинлаштиради, унга шижоатли оҳанг бағишлайди.

Умуман, инверсия ва кўчув шеърят тилини рангбаранг ва сероҳанг қилади, шеърининг халқчиллигини, ритмининг жўшқинлигини оширишга хизмат қилади.

Анаколуп (юнон. anacolouthes — нонзил, нотўғри) — бадиий нутқда гапдаги сўзларнинг грамматик жиҳатдан номувофиқлигидир. Масалан, шоир Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонидаги қуйидаги байтни олиб кўрайлик:

Давлати ол Темур кетгусидир,
Навбат ўзга кинига етгусидир.

Бу байтдаги «Давлати ол Темур» ибораси грамматика талабига мос эмас. Бу ибора адабий тилда «темурий-

лар сулоласи давлат тепасидан кетади»дир. Бироқ шеърда бундай жумлани қўллаш билан таъсирчанликка эришиш мушкул. Шу сабабли шоир Муҳаммад Солиҳ юқоридаги шоирона жумлани тузиб, қисқаликка ва таъсирчанликка эришган.

Анаколүф шоирона жумла тузишнинг кенг қўлланиладиган усуллардан биридир. Одатда, жонли тилда анаколүфга кўп йўл қўйилади. Бадий адабиётда шоир жонли тилга хос бўлган мана шу хусусиятни ифодалаш мақсадида анаколүф усулидан фойдаланади. Анаколүфлар, одатда, у ёхуд бу персонаж нутқини индивидуаллаштиришга, унга услубий ранг беришга хизмат қилдирилади. Масалан:

Ҳ а м з а

Қаердан топгансиз шунча ер-мулкни?

Х у р р а м б о й

Меҳнатдан топганман, ақча тўкканман!

О л л о қ у л

Мозордан келган даромадлардан...

Т у р д и в о й

Кетмон шамолини еганмисиз ҳеч,
Совуқ сув кўрганми оқ, момик қўллар?
Мана бу Оллоқул сизга ким эди?

Х у р р а м б о й

Беватан, оч, юпун, ғариб эди бу,
Нону намак бердим, ўн уч йил боқдим.

Ҳ а м з а

Ўн уч йил йигитни қуртдек шимдим, денг?!

Х у р р а м б о й

Энди бу зўравон еримни олиб,
Мени ҳам ўзидай гадо қилмоқчи!
Капиратиф, ширкатга аъзо бўлсаму
Давлатга зиёним тегмаса сира,
Нега тинч қўймайсиз, нега ковлайсиз?!

(К. Яшин, А. Умарий)

Бу полилогдан сезилиб турибдики, «Ҳамза» драмаси қаҳрамонларининг тили жонли тилга яқин (анаколуфларга сероб). Шу сабабли улар нутқидаги жумлаларнинг кўпи у қадар грамматик жиҳатдан изчил эмас. Демак, анаколуфлар пьеса персонажлари тилига жонлилик ва ҳаётийлик бағишлаган дейиш мумкин.

Фонетик усуллар

Шеърӣ фонетика. Шеър китобхонда эстетик ҳис уйғотиши учун у, даставвал, эҳтирос билан ёзилган бўлиши лозим. Шундагина унинг ҳиссий таъсир кучи бўлади. Шеърнинг таъсирчанлиги эса вазн, ритм, қофия, поэтик фигуралар, бадний санъатлар билан бирга шеърӣ фонетикага ҳам боғлиқ бўлади. Шеърни фонетик жиҳатдан пухта ишлаш, хусусан, арузда катта аҳамиятга эга. Чунки арузда ҳижоларнинг сифати (ҳижолардаги нутқ товушларининг ҳамоҳанглиги, қисқа-чўзиқлиги) шеър ритми ва мусиқийлигини вужудга келтиришда фоятда муҳим аҳамият касб этади. «Фонетик жиҳатдан яхши ишланган шеърда,— деб таъкидлайди йирик шеършунос олим Ўмнат Тўйчиев,— киши сезгисига таъсир этувчи оҳанг ва мусиқийлик кучли бўлади, аммо бу оҳанг ҳамда мусиқийлик шеър ритми ва нутқ товушлари комплексидан, маълум сўзлар бирикмаси ва нутқ бўлаклари алоқасидан келиб чиқади»¹. Аммо, шунинг ҳам айтиш керакки, алоҳида нутқ товушлари ёки ҳар хил фонетик усуллар ўз ҳолича аниқ бир мазмунни ифодаламайди. Улар бадний нутқнинг бошқа таркибий қисмлари (ҳижо, туроқ, руки, туркум, мисра, байт, поэтик фигуралар...) билан бир бутунликни ташкил этгандагина аниқ маъно касб этади, шеърга жўшқин руҳ бағишлайди. Товушлар такрори, турли фонетик усуллар ўқувчилар диққатини тортади ва уни муҳим бир нарсага қаратади, шеърӣ нутқни ифодали қилади. Шу сабабли шоир шеърнинг товуш томонига ҳам алоҳида эътибор беради, шеър оҳанги тингловчида жўшқин ҳис-туйғу уйғотиши учун махсус фонетик усуллар қўллайди, шеърни «пардозлайди».

¹ Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т., 1966. 173-бет.

Демак, шеърни фонетик жиҳатдан ишлаш эҳтиёжи мазмунни жозибали ифодалаш заруратидан келиб чиқади.

Шеър санъатида, қўпинча, қуйидаги фонетик усуллар қўлланилади.

Аллитерация (лот. *ad* — га, да; *littera* — ҳарф) — шеърда, жумлада, бандда ва қисман насрий асарларда ҳам бир хил ундош товушларнинг такрорланиши. Аллитерация фонетик-стилистик усул сифатида бадний нутқнинг ифодавийлигини ва оҳангдорлигини кучайтиради. Масалан:

Эй Фарғона!

Мушкул кунлар боласини
тишида тишлаб,

Ювнб,

тараб,

ўпнб,

қучнб,

опичлаб.

Эй, бахтларни балоғатга

етказган она!

(Ҳамид Олимжон)

Бу шеъринг парчада «б» ундош товуши бир неча марта такрорланиб, шеърга ўзига хос интонация ва оҳанг бағишлаган. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, ҳар бир сўзнинг сўнгги бўғини бир хил ундош товуш билан тугашидангина аллитерация ҳодисаси ҳосил бўла қолмайди. Аллитерация ҳар бир сўздаги биринчи бўғиннинг бир хил ундош товуш билан бошланишидан ҳам пайдо бўлади.

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов шеърятдан олинган қуйидаги шеърда «қ» аллитерациясининг ишлатилиши санъатига эътибор қилинг-а:

Қаро қошинг,

қалам қошинг,

Қийиқ қайрилма қошинг, қиз.

Қилур қатлимга қасд

қайраб —

Қилич қотил қарошинг, қиз.

Қафасда қалб қушин қийнаб,
Қанот қоқмоққа қўймайсан.
Қараб қўйгил қиё,
Қалбимни қиздирсин
қуёшинг, қиз.

Аллитерация халқ оғзаки ижодида ҳам кенг қўлланилган.

Ассонанс (фран. *assonance* — жавоб қайтараман) — фонетик-стилистик усул бўлиб, у икки маънода қўлланилади:

1. Мисрада, бандда, жумлада бир хил унли товушларнинг такрорланиши ассонанс деб юритилади. Мисол:

Қаторлар-ла
Бригадалар-ла,
Шеренгалар-ла
илгари.
Зарбдор қадамлар-ла
Кўҳна қишлоқларни бузган
Харьков трактори сингари.

(Гафур Ғулом)

Бу бандда «а» унли товуши йигирма икки марта такрорланиб, шеърга кўтаринки руҳ, марш оҳанги бахш этган.

Ўзбек шеъриятида «а», «е», «и», «у» ассонанслари кўп қўлланилган.

2. Фақат унлилар ҳамоҳанг бўлиб келган тўлиқ бўлмаган қофия ҳам ассонанс деб юритилади. Мисол:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди манда.

(Ҳамид Олимжон)

Сени унутолмас юрагим асло!
Эй, Ўрта Осиё, Ўрта Осиё!

(Вера Инбер)

Аслида, дунёда танҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?

Ёки қуёшими севгимга сабаб?
Ахир қуёшли-ку бутун Осийё.

(Абдулла Орипов)

Кўринадики, шеърятда, қисман насрда унли ва ундош товушлар такрори, фонетик-стилистик усуллар ифодавийлик ҳамда таъсирчанликни кучайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

IV БОБ. ШЕЪРИЙ НУТҚ. МУСТАҚИЛ ИШЛАР ВА НАЗОРАТ УСУЛЛАРИ

(Тажриба, методик маслаҳатлар ва тавсиялар)

I қисм

Шеърий тил бадиятини ўрганишда мустақил ишлар

Агар ишимизнинг биринчи бўлимида ўзбек шеър тузилиши мезонлари таълимини ўрганишда лекция, мустақил иш, амалий машғулот (савол-жавоб, коллоквиум, семинар, суҳбат, баҳс-мунозара, ёзма иш, машқ...) дарс турларидан, ранг-баранг методик усуллардан фойдаланган бўлсак, иккинчи бўлимида ҳам ана шу методик анъанага содиқ қоламиз. Бу ўринда шеърий нутқ бадияти воситалари ҳақидаги назарий маълумотларни мустақил ишлар жараёнида ўзлаштириш усуллари хусусидагина тўхталиб ўтмоқчимиз, холос. Демак, гапни, даставвал, талабаларнинг шеърий нутқ бадиятини ўрганиш бора-сидаги ранг-баранг мустақил ишлари ва уларнинг аҳамияти — бу соҳадаги муаллиф тажрибалари, методик маслаҳатлари ва тавсияларидан бошлаш жоиздир.

Мустақил ишлар...

Дарҳақиқат, шеърий нутқ бадияти таълимини талабаларнинг мустақил ишларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Негаки, талабалар мустақил ишлар (мутолаа, матн устида ишлаш, машқ, талқин ва таҳлил) жараёнида назарий маълумотларнинг моҳиятига тушуниб етдилар — билимни амалиётга татбиқ қилиш малакасига эга бўлиб бордилар. Шунинг учун ҳар бир мустақил иш учун тузилган режа, методик маслаҳатлар, савол ва

топшириқлар, мутолаа учун тавсия қилинган адабиётлар, матн устида ишлаш ва ҳоказолар ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Мустақил иш (ўз номи ўзи билан) талабалар томонидан уйда (мустақил изланиш ва мутолаа йўли билан) бажарилади, албатта. Аммо муаллим мустақил иш жараёнини кузатиб бориш имконига эга бўлиши лозим. Муаллим назорат чоғида талабаларнинг, биринчидан, режада белгилаб қўйилган саволларга қайтарган жавоблари ва, иккинчидан, топшириқларни мустақил иш дафтарида нечоғлик бажарганлигини аниқлайди ва шу тариқа жорий ўзлаштиришларини ҳисобга ола боради. Ана шундагина мустақил ишдан кутилган мақсад амалга ошади. Хуллас, мустақил иш — мустаҳкам билим гарови!

Шунингдек, мустақил иш жараёнида талабаларнинг кўргазма материаллардан, ўқув-техника воситаларидан фойдалана олишлари (бу борадаги малакани шакллантира бориш), айни чоғда, янги кўргазма материаллар яратишга давъат этиш ҳам зарур.

I

Троплар бўйича мустақил ишлар. Методик маслаҳатлар

Махсус бадний тасвир воситалари (троплар)ни ўз ўрнида ва меъёрида қўллаш, уларни ғоявий-бадний ниятга хизмат қилдириш шоирдан катта маҳорат талаб қилади.

Режада тавсия қилинган адабиётлар ва лекция матнини мутолаа қилиш натижасида шеърини нутқда тропларнинг фавқулудда аҳамият касб этишини пухтароқ англаш мумкин. Бу ўринда талабалар қуйидаги масалалар устида (саволларга жавоб топиш) ишлашлари лозим.

Саволлар

1. Шеърини нутқнинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Шеърини нутқда сўз қўллаш санъати.
3. Шеърини нутқда сўзларнинг асил ёки кўчма маъноларда қўлланилиши.

4. Троп нима? Троплар таснифи.
5. Компаратив троплар ва уларнинг асосий хусусиятлари.
6. Ўхшатиш нима? Ўхшатишнинг ранг-баранг кўринишлари.
7. Сифатлаш ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
8. Мажоз нима? У адабиётда қандай вазифани ўтайди?
9. Истиора (метафора) нима? Истиорани сифатлаш ва ўхшатиш билан қиёслаб, ҳар бирининг ўзига хослигини аниқланг.
10. Жонлантириш нима? Ташҳис ва интоқ нима?
11. Аллегория ва унинг тавсифи.
12. Рамз (символ) нима ва у адабиётда қандай роль ўйнайди?
13. Апострофа ва унинг ўзига хослиги.
14. Контигуал (қоришиқ) троплар ва уларнинг умумий тавсифи.
15. Метонимия ва унинг ўзига хослиги.
16. Муболаға ва унинг турлари.
17. Литота ва унинг вазифаси.
18. Синекдоха ва унинг ранг-баранг кўринишлари.
19. Перифраз нима?
20. Контраст троплар ва уларнинг умумий хусусиятлари.
21. Киноя нима?
22. Антифраз ва унинг апострофадан фарқи.
23. Сарказм ва унинг киноядан фарқи.
24. Оксиморон нима?

Топшириқ

Машғулотда ўрганилган бадий троплар (ўхшатиш, сифатлаш, мажоз, жонлантириш, истиора, аллегория, рамз, апострофа, метонимия, муболаға, литота, синекдоха, перифраз, киноя, антифраз, сарказм, оксиморон)га ўзбек шеъриятидан мисоллар топиб, мустақил иш дафтарингизда шарҳлаб келинг.

АДАБИЁТ

Зарурий

1. Султон Иззат. Адабиёт назарияси, Т., «Ўқитувчи», 1980, 207—220- бетлар.

2. Бобоев Т. Шеъринг нутқ масалаларини ўрганиш. Т., РУММ, 1992.

3. Тўйчиев У. Поэзия тилининг хусусиятлари. // Адабиёт назарияси (икки томлик), I- том. Т., «Фан», 1978, 357—405- бетлар.

4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т., «Фан», 1977. 12—108- бетлар.

Қўшимча

1. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик қўлланма. Т., «Ўқитувчи», 1979, 148—161- бетлар.

2. Мамажонов С. Услуб, образ, тасвир воситалари. «Шарқ юлдузи» журнали, 1969, 6- сон.

3. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. Т., «Фан», 1971.

4. Самадов Қ. Шеърятда сўз қўллаш санъати. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968, 6- сон.

5. Шукуров Н., Хотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М., Адабиётшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1984, 133—140- бетлар.

6. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1995, 105—130- бетлар.

7. Қиличев Э. Бадний тасвирнинг лексик воситалари. Т., «Фан», 1982.

Матн

1. Воҳидов Э. Сайланма (икки жилдлик). I- жилд («Муҳаббат»), Т., 1986; Ўртада бегона йўқ. Т., 1991; 2- жилд («Садоқат»). Т., 1986.

2. Орипов А. Ииллар армони. Т., 1987; Ишонч кўприклари, Т., 1989; Муножот. Т., 1994.

3. Чўлпон. Яна олдим созимни. Т., 1991.

Шеър санъатларини ўрганишда мустақил ишлар.

Методик масалаҳатлар

Шеър санъатлари . . .

Шеър санъатлари араб, форс-тожик ва туркий арузий шоирлар ижодларини беэаб турган жавоҳирлардир. Шарқ шеърлятига онд кўпгина илмий-тадқиқот ишлари яратилган. Уларда, асосан, араб, форс-тожик шеърляти хусусиятлари тадқиқ қилинган. Ўзбек мумтоз шеърляти санъатлари эса жуда кам ўрганилган. Ваҳоланки, шеър санъатлари («санойи бадъъ»)ни билмай туриб ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ўрганиб бўлмаслиги табиий бир ҳолдир. Мазкур мустақил ишда ўзбек шеър санъатларини тўлароқ ўрганиш даъво қилинмайди, балки шеър санъатлари ҳақидаги илк назарий маълумотлари айрим бадий санъатларни биллиш кўзда тутилади, холос. Тўғри, олий ўқув юртларининг биринчи курсдан бошлаб бадий санъатлар ҳақида тизимли ва изчил маълумот бериш бошланади-ю, юқори курсларда ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ўрганиш жараёнида, махсус курсларда бу маълумот кенгайтирилади, чуқурлаштирилади ва бойитилади боради.

Мутолаа учун тавсия қилинган адабиётлар ва лекция матнини синчиклаб ўрганиш жараёнида талабалар қуйидаги саволларга жавоб топишлари ва режадаги топшириқни мустақил иш дафтарларида бажаришлари керак.

Саволлар

1. Шеър санъатлари деганда нималарни тушунасиэ?
2. Шеър санъатлари қандай тасниф қилинади?
3. Лафзий санъатлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Тарсиъ санъати.
5. Тажнис ва унинг турлари.
6. Сажъ ва унинг ранг-баранг кўринишлари.
7. Муламмаъ нима?
8. Маънавий санъатлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
9. Ийҳом санъати ва унинг вазифаси.

10. Лутф санъати ва унинг ийҳомдан фарқи.
11. Тажоҳулу-л-ъориф санъати.
12. Талмиҳ санъати ва унинг аҳамияти.
13. Ирсолу-л-масал ва унинг турли кўринишлари.
14. Қалом-и жомий санъати.
15. Лаффу нашр санъати.
16. Ружуъ санъати.
17. Илтифот санъати.
18. Муаммо санъати ва уни ечиш йўллари.
19. Мувашшаҳ санъати ва унинг вазифаси.
20. Чистон нима?
21. Таърих санъати ва уни ечиш усуллари.
22. Муаммо, мувашшаҳ, чистон ва таърих санъатларини қиёслаб кўринг ва улардан ҳар бирининг ўзига хос жиҳатларини аниқланг.
23. Тадриж санъати ва унинг ўзига хослиги.
24. Тазод нима ва унинг антитезадан фарқларини кўрсатинг.
25. Маънавий-лафзий санъатлар ва уларнинг умумий хусусиятлари.
26. Таносиб санъатини тавсифланг.

Топшириқ

Машгулотда ўрганилган шеър санъатлари (тарсиъ, тажнис, сажъ, муламмаъ, ийҳом, лутф, тажоҳу-л-ъориф, талмиҳ, ирсолу-л-масал, калом-и жомий, лаффу нашр, ружуъ, илтифот, муаммо, мувашшаҳ, чистон, таърих, тадриж, тазод, таносиб)га ўзбек мумтоз шеъриятидан мисоллар топинг ва уларни мустақил иш дафтарингизда шарҳлаб келинг.

АДАБИЁТ

Зарурий

1. Шайхзода Мақсуд. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. Устоднинг ижодхонасида. Классик шеъриятимизнинг поэтикаси ҳақида. Поэтика — башарий орзулар хизматида. Тазод. // М. Шайхзода. Асарлар (олти томлик). 4-том. Т., Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 195—294-бетлар.

2. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар: «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1970, 1-сон—1973, 1-сон. Чунончи: Исҳоқов Ё. Муқаддима. Ийҳом (1970, 1-сон, 84—90-бетлар). Талмиҳ. Тажоҳулу-л-ъориф (1970, 3-сон, 66—68-бетлар). Ташбиҳ (1970, 4-сон, 81—83-бетлар). Тазод (1970, 5-сон, 83—85-бетлар). Таносиб (1970, 6-сон, 72—75-бетлар). Ружуъ. Ҳусни паълил (1971, 1-сон, 71—73-бетлар). Ирсолу-л-масал. Тарсиъ (1972, 4-сон, 72—74-бетлар). Тажнис (1972, 5-сон). Тарди акс (1971, 6-сон, 81—83-бетлар). Қайтариқ санъати (1972, 2-сон, 83—87-бетлар). Иштиқоқ (1972, 4-сон, 72—74-бетлар). Раддуд матлаъ. Раддул-қофия. Тансиқ ус-сифот (1973, 1-сон, 77—81-бетлар). Ибҳом. Итфоқ (1971, 3-сон, 86—88-бетлар). Ташобеҳул-атроф (1972, 1-сон, 90—92-бетлар): Б. Саримсоқов. Сажъ (1972, 2-сон, 83—87-бетлар). Тажнис (1971, 5-сон, 82—86-бетлар)...

3. Бобоев Т. Шеърин нутқ масалаларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1992, 42—52-бетлар.

4. Алиев С. Мумтоз адабиётда бадий санъатлар. Бухоро, 1994.

Қўшимча

1. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. (Аруз вази ва бадий воситалар), форсчадан проф. А. Рустамов таржимаси. Т., Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 34—274-бетлар.

2. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. Ленинобод. 1972.

3. Алиев С. ва б. Адабиёт назарияси бўйича амалий машғулотлар. Бухоро, 1994.

Матн

1. Алишер Навоий шеърятидан. Т., ЎзКП МК нашриёти, 1977.

2. Машраб шеърятидан. Т., ЎзКП МК нашриёти, 1979.

3. Нодира шеърятидан. Т., ЎзКП МК нашриёти, 1979.

4. Фурқат шеърятидан. Т., ЎзКП МК нашриёти, 1980 ва бошқалар.

III

Шеърӣ нутқ синтаксисини ўрганишда муस्ताқил ишлар

Методик маслаҳатлар

Шеърӣ нутқ синтаксиси, биринчи навбатда, шеърӣ тилга образлилик, таъсирчанлик, жозибадорлик бахш этади. Таъкидлаш керакки, ҳар бир шоир асарлари шеърӣ нутқ синтаксисининг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Шеърӣ нутқ синтаксисининг вазифаси бадиний асардаги ранг-баранг нутқий қурилишлар ва образли тил воситалари, жумла тузиш усулларини ўрганишдан иборатдир.

Адабиётшунослигимизда, хусусан, ўқув-методик адабиётда шеърӣ нутқ синтаксиси жуда кам ёритилган. Ваҳоланки, талабалар мазкур масалалардан дурустгина хабардор бўлишлари лозим. Мазкур муस्ताқил иш жараёнида шеърӣ нутқ синтаксисининг асосий масалалари кўздан кечирилади. Бу борада талабаларга мутолаа учун тавсия қилинаётган адабиётлар ёрдам бериши шубҳасиздир. Шу вайдан талабалар, биринчидан, тегишли адабиётларни мутолаа қилишлари, иккинчидан, режадаги саволларга жавоб топишлари ва, ниҳоят, учинчидан, топшириқни пухта бажариб келишлари керак.

Саволлар

1. Шеърӣ нутқ синтаксисининг асосий хусусиятлари нималардан иборат? Шеърӣ нутқ синтаксиси билан лингвистик синтаксиснинг бир-биридан фарқлари ҳақида ўйлаб кўринг.
2. Интонация (оҳанг) ва унинг шеър тузилишида бажарадиган вазифаси нималардан иборат?
3. Оҳангни вужудга келтирувчи унсурлар: пауза, урғу ва товуш суръати.
4. Поэтик фигуралар ва поэтик тропларни қиссий ўрганинг ва уларнинг бир-биридан фарқларини билиб олинг.
5. Поэтик фигуралар ва уларнинг таснифи.
6. Кучайтирувчи фигураларнинг умумий хусусиятлари нималардан иборат?

7. Градация нима? Климакс ва антиклимаксларни тавсифланг.

8. Риторик сўроқ, риторик мурожаат ва риторик хитобларни тавсифланг.

9. Анафора санъати ва унинг вазифаси.

10. Бадний такрорлар ва уларнинг аҳамияти.

11. Сўз туркумлари такрори ва уларнинг шеърдаги аҳамияти.

12. Ҳалқа радд ул-матла, радд ул-қофия ва уларнинг вазифалари.

13. Мусовият тарафайн, акс (тарду акс), мусалсал санъатларини пухта билиб олинг.

14. Пасайтирувчи фигуралар ва уларнинг умумий хусусиятлари.

15. Эллипсис ҳодисаси ва унинг аҳамияти.

16. Сукут ва унинг вазифаси.

17. Бўлиш усули ва унинг ўзига хос жиҳатлари.

18. Қатиъ нима ва у шеърда қандай вазифани ўтайди?

19. Оҳангдошликни вужудга келтирувчи фигуралар ва уларнинг умумий хусусиятлари.

20. Параллелизм ва унинг турлари.

21. Зидловчи фигуралар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

22. Антитеза нима? Антитеза билан тазоднинг бири-бирига яқинлиги ва фарқлари.

23. Ўзгартирувчи фигуралар ва уларнинг умумий хусусиятлари.

24. Инверсия ҳодисаси.

25. Кўчүв усули.

26. Анаколүф ва унинг шеърда бажарадиган вазифалари.

27. Фонетик усуллар ва уларнинг шеър тўқимасида

28. Аллитерация ва унинг шеър мусиқийлигида ўйнайдиган роли.

29. Ассонанс ва унинг турлари.

Топшириқ

Машғулотда ўрганилган поэтик фигуралар (градация, риторик сўроқ, риторик мурожаат, риторик хитоб, бадний такрорлар, анафора, сўз туркумлари такрори, ҳалқа, акс (тарзи акс), мусалсал, эллипсис, бўлиш, қатиъ, сўз ўйини, антитеза, инверсия, кўчув, анаколүф, аллитерация, ассонанс...)га мумтоз ва ҳозирги ўзбек шеъриятидан мисоллар топниги ва мустақил иш дафтариингизда шарҳлаб келинг.

АДАБИЁТ

Зарурий

1. Бобоев Т. Шеърини нутқ масалаларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1992, 52—80- бетлар.
2. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т., «Фан», 1977, 109—146- бетлар.
3. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 207—219, 287—290 бетлар.

Қўшимча

1. Мамажонов С. Услуг жилolari. Т., Ф. Гулом, номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
2. Тўйчиев У. Поэзия тилининг хусусиятлари. // Адабиёт назарияси (иккинчи томлик), 1-том, Т., «Фан», 1978, 355—405- бетлар.
3. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т. «Фан», 1966, 163—175- бетлар.
4. Шукуров И., Хотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1984, 140—144- бетлар.
5. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Т. «Ўқитувчи», 1995, 130—140- бетлар.
6. Алиев С. ва б. Адабиёт назарияси бўйича амалий машғулотлар. Бухоро, 1994.

II қисм

Назорат усуллари

1. Аудиторияда ёзма назорат иши

(Коллоквиум)

Ўзбек шеърини илми асослари ҳақидаги назарий маълумотларни талабалар қандай ўзлаштираётганини назорат қилиб бориш муаллимнинг муҳим вазифаларидан биридир. Негаки, ҳар қандай ишда ўзига хос назорат бўлмас экан, ундан кутилган самарага эришиш қийин. Шунга кўра, таълимда ҳам дарсда берилган билимларнинг ўзлаштирилиши мунтазам кузатилиб борилмаса, кутилган натижага эришиб бўлмайди. Албатта, бу ўринда гап асосан «Адабиётшуносликка кириш» ўқув курси доирасида бормоқда. Демокримизки, «Адабиётшуносликка кириш» курси миқёсида амалга ошириладиган ўқитиш ва назорат усуллари (уларнинг изчиллиги ва тизимлилиги) шеърини илми муаммоларига ҳам тааллуқлидир. Шу маънода ишнинг биринчи бўлими (тўртинчи боби)да мана шундай усуллар хусусида тўхталиб ўтганмиз. Бу ўринда (юқоридагиларга қўшимча сифатида) яна баъзи фикр-мулоҳазаларни (ўз тажрибамиз мисолида) айтишга жазм қилдик.

«Адабиётшуносликка кириш» курсининг «Адабий асар ҳақида таълимот» деб номланган иккинчи бўлимидаги мавзулар (шу жумладан, «Ўзбек шеър тизилиши асослари», «Бармоқ шеър тизими», «Аруз вазнлари», «Қофия илми», «Шеърини нутқда троллар», «Шеър санъатлари», «Поэтик синтаксис» ўрганилгач) дарс жараёнида талабаларнинг билимларини мустаҳкамлаш, жорий ўзлаштирилиши аниқлаш, малакаларини такомиллаштириш мақсадида аудиторияда (муаллим назорати остида) ёзма назорат иш олиш (коллоквиум саволларига ёзма жавоблар) бир неча йиллардан бери анъанага айлантирилган. Бу, албатта, меннинг шахсий тажрибам! Мана шу ёзма иш вариантларига шеърини нутқ бадиятини воситалари бўйича ҳам бир неча саволлар киритилган. Чунинчи:

1. Поэтик синтаксис. 2. Шеър санъатлари («санойи бадеъ»). 3. Ухшатиш. 4. Антитеза. 5. Риторик сўроқ, му-

рожаат, хитоб. 6. Истиора (метафора). 7. Градация (климакс ва антиклимакс). 8. Муболаға (гипербола). 9. Ассонанс. 10. Инверсия. 11. Сўзларнинг асил ва кўчма маъноларда ишлатилиши. 12. Тазод. 13. Перифраз. 14. Бадний такрорлар: қатъий тизимли такрорлар ва эркин такрорлар. 15. Тарсий. 16. Анаколүф. 17. Анафора ва эпифора. 18. Интонация (оҳанг). 19. Ийҳом. 20. Тадриж. 21. Сифатлаш (эпитет). 22. Троп (кўчим)лар ва уларнинг таснифи. 23. Калом-и жомий. 24. Жонлантириш. 25. Параллелизм. 26. Метонимия. 27. Лүтф. 28. Ружуъ. 29. Литота. 30. Тажнис. 31. Ҳалқа. 32. Рамз (символ). 33. Илтифот. 34. Аллегория. 35. Ирсолю-л-масал. 36. Сўз ўйини. 37. Синекдоха. 38. Сажъ. 39. Аллитерация. 40. Талмиҳ. 41. Лаффу нашр. 42. Тажоҳулу-л-ъориф. 43. Эллипсис. 44. Муаммо. 45. Мувашшаҳ. 46. Таърих. 47. Чистон. 48. Таносиб. 49. Урғу. 50. Пауза (тўхтама).

Дафтар текшириш жараёнида талабаларнинг юқоридаги саволларга берган ёзма жавоблари муаллимни қаноатлантирса, шеърий тил баднийати воситалари ҳақидаги таълимот ўрганилган (ўзлаштирилган) деб ҳисобланилади, ёзма назорат иш якунлари кафедра йиғилишида ҳам, факультет илмий кенгашида ҳам кўриб чиқилади. Шундан сўнггина муаллим «Адабиётшуносликка кириш»нинг сўнги — учинчи бўлимига ўтади. Акс ҳолда бадний воситалар ҳақида кўшимча машғулот ўтказилиши лозим. Мана шундагина адабиёт назариясини поғона-поғона, изчил ва тизимли ўзлаштиришга эришилади.

Энди филологик таълимнинг сиртқи бўлимида ўтказилган мустақил ёзма назорат иш ҳақида бироз тўхталиб ўтайлик.

2. Мустақил ёзма назорат иши

Педагогика институтлари ўзбек тили ва адабиёти факультетларининг сиртқи бўлимида таҳсил кўраётган талабалар ўқув режаси талабига кўра биринчи семестрда «Адабиётшуносликка кириш»дан мустақил назорат иши тайёрлайдилар. Бу иш уларнинг адабиётшунослик фанлари бўйича биринчи ёзма мустақил иши бўлади. Назорат иши, одатда, талабаларнинг жиддий изланишлари, катта меҳнатлари самараси бўлади. Бу иш талабалар-

нинг саводхонлигини ҳам, илмий ва адабий асарларга, фанга ва бўлажак касб-корига муносабатини ҳам, билим даражаси ва маънавий қиёфасини ҳам кўрсатади. Талаба институт оstonасига қадам қўйиши биланоқ ўзи танлаган мутахассислик — фан асосларини қунт билан ўрганишга бурчлидир. «Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича талабанинг олган билими, даставвал, унинг назорат — ёзма ишида ўз ифодасини топади. Талаба синов-имтиҳон сессиясигача (ўз иш жойида) назорат иши ёзади. Синов-имтиҳон сессиясига келиши биланоқ бажарган ёзма назорат ишини муаллимга топширади. Муаллим ишни ўқиб чиқади ва сўнг талаба билан суҳбатлашади. Агар иш қониқарли тайёрланган бўлса, талаба назорат иши синовидан ўтган ҳисобланади. Акс ҳолда талаба муаллимнинг илмий-методик маслаҳатларини асосида ишни қайта тайёрлайди ва яна суҳбатдан ўтади. Агар талаба ёзма назорат ишини бажара олмаса, шу фан бўйича бўладиган имтиҳонга киритилмайди.

Назорат иш вариантлари, одатда, шу фан мутахассиси (лектор) томонидан тузилиб, кафедра йиғилишида муҳокама қилинади ва тасдиқланади. Шундан сўнг у кучга киради. Лекин, масалага расмий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, назорат иш вариантлари аслида шу соҳа мутахассиси томонидан тузилиб, Республика таълим ўқув-методика маркази илмий-методик кенгашида муҳокама қилиниб, нашрга тавсия қилинган бўлиши ва чоп этилган бўлмоғи, олий ўқув юртларига жорий қилинган бўлиши лозим¹. Мана шундагина иш ҳам тартибли, ҳам сифатли бажарилиши мумкин. Бу борадаги мезон шундан иборатки, назорат иш вариантларига киритилган мавзулар, асосан, муайян бадний асар таҳлили жараёнида ёритилиши кўзда тутилади. Демак, муаллим ёзма иш учун мавзу танлашга ҳам, таҳлил объекти бўладиган бадний асарни саралашга ҳам жиддий эътибор бериши керак. Шунингдек, муаллим ёзма назорат иш вариантларини тузиш жараёнида талабаларга қулайлик туғдириш йўлларини ҳам қидиради — уларнинг бадний

¹ Муаллифнинг бу борадаги иш тажрибалари қуйидаги манбада ёритилган: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш курсидан контрол иш вариантлари. Т. Республика ўқув-методика маркази, 1975; Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалиёт. II қисм, Т., РЎММ, 1993, 3—30-бетлар.

адабиёт ҳақидаги таълимотни пухта ўзлаштириб олишларига кўмак беради.

Талаба назорат ишини тайёрлаш жараёнида ўз мавзун доирасидан четга чиқмаслиги керак. Аввало, талаба кафедра томонидан белгилаб берилган вариантнинг ишлаши зарур, акс ҳолда иш қабул қилинмайди. Талаба назорат ишини ёзиш учун махсус тайёргарлик кўради: у, биринчидан, мутолаа учун тавсия қилинган адабиётларни ўрганиб чиқади, иккинчидан, белгилаб берилган бадний асар матнини синчиклаб кўздан кечиради, иш учун зарур бўладиган фикр-мулоҳазаларни аниқлаб олади. Шу тариқа мавзу пухта ўрганилади. Шундан сўнггина танланган вариант мавзун бўйича аниқ режа (тавсия қилинган тахминий иш режасидан фойдаланилган ҳолда) тузади. Режа тузиш ва ишни ёзиш жараёнида бирор муаммо туғилса, албатта, муаллимдан маслаҳат ва йўл-йўриқлар олиши зарур. Назорат иш режа асосида ёзилиши шарт. Назорат иш илмовий, услубий, фактик ва пунктуацияга оид хатолардан холи бўлиши, соф ўзбек адабий тилида ёзилиши керак. Назорат иш ҳошияли дафтарга ҳусниҳат билан озода ёзилиши лозим. Ишда зарурий адабиётлардан кўчирмалар берилганда саҳифа остида муаллифи, асар номи, наشري, йили, саҳифаси аниқ берилиши шарт. Ёзма иш сўнггида фойдаланилган адабиётлар ва бадний асар (матн) рўйхати тўлиқ ва аниқ бўлиши керак...

Нazorат ишида кўчирмачиликка (китоблардан ёхуд бошқаларнинг ёзма ишларидан) мутлақо йўл қўйилмайди. Ишнинг ҳажми мавзунинг характерига боғлиқ, албатта. Аммо ёзма иш, умуман, мактаб дафтаридан ўн варақдан ошмагани маъқул.

Таъкидлаш керакки, талабалар назорат иши бўйича наشر қилинган махсус ўқув қўлланмасидан ўз вариантларини топиб олар эканлар, тавсия қилинган режага ҳам, адабиётларга ҳам ижодий муносабатда бўлганлари маъқул. Дарҳақиқат, ижодий муносабат талабаларини мустақил фикрлашга даъват этади. Талабаларда адабий асар ҳақида мустақил фикр юритиш малакасини шакллантириш — илк илмий тадқиқот кўникмасини ҳосил қилиш — мазкур мустақил ёзма назорат ишдан кузатилган асосий мақсаддир.

Хуллас, ёзма назорат иш талабаларини биринчи курс-

даноқ адабиёт назариясини пухтароқ ўзлаштиришга, адабий ҳаракатчиликни кузатиб боришга одатлантиради.

Муаллиф томонидан тузилиб 1975 йилда чоп қилинган махсус ўқув қўлланма (мустақил ёзма назорат иши бўйича) республикамиз олий ўқув юртларида 1992 йилгача қўлланиб келинди. Давр тақозоси билан бу қўлланма муаллиф томонидан қайта шиланди ва 1993 йилда нашр бўлди. Ҳозир республикамиз олий ўқув юртларида амалда бўлган ўқув қўлланмасида (муаллиф қаламига мансуб) йнгирма бешта вариант бўлиб, шулардан тўрттаси ўзбек шеърини илми асосларидан олинган. Чунончи:

12- вариант

Адабий асар тилида троплар (Чўлпон шеърини)

Режа

1. Адабий асарда ва, хусусан, шеърини нутқда троплар (махсус тасвир воситалари) қўллашнинг аҳамияти.
2. Чўлпон шеъринида сўз қўллаш санъати.
3. Чўлпон лирикасида троплар: ўхшатиш, сифатлаш, истиора, жонлантириш, рамз, метонимия, муболаға, синекдоха, перифраз, киноя...
4. Хулоса.

АДАБИЁТ

1. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 207—220- бетлар.
2. Тўйчиев Уммат. Поэзия тилининг хусусиятлари. // Адабиёт назарияси (икки томлик), 1- том, Т., «Фан», 1978, 357—405- бетлар.
3. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т., «Фан», 1977, 12—108- бетлар.
4. Бобоев Т. Шеърини нутқ масалаларини ўрганш. Т., РЎММ, 1992, 5—41- бет.
5. Самадов Қ. Шеъринида сўз қўллаш санъати. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968, 6- сонни, 28—35- бетлар.

6. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш (иккинчи нашри). Т., «Ўқитувчи», 1984, 133—140-бетлар.

7. Қаримов Н. «Чўлпон. Т., «Фан», 1991.

8. Шарафиддинов О. Кўнгилда қолгуси унинг бир изи. «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, 3-сон.

9. Шарафиддинов О. Чўлпон. Т., «Чўлпон», 1991.

Матн

Чўлпон. Асарлар (уч жилдлик), 1-жилд. Т., Ф. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1994. 3—195-бетлар.

13- вариант

Шеъринг нутқда поэтик фигуралар

(Ҳамид Олимжон лирикаси)

Режа

1. Шеъринг нутқ синтаксиси ва поэтик фигуралар.

2. Ҳамид Олимжон шеъринида поэтик фигуралар: бадий такрорлар, анафора, эпифора, ҳалқа, риторик сўроқ, мурожаат, хитоб; градация, эллипсис, сукут, бўлиш, параллелизм, антитеза, инверсия, кўчув, анаколуфларнинг қўлланилиши ва уларнинг аҳамияти.

3. Хулоса.

АДАБИЁТ

1. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 207—219; 287—290-бетлар.

2. Тўйчиев Уммат. Поэзия тилининг хусусиятлари. // Адабиёт назарияси, 1-том, Т. «Фан», 1978, 355—405-бетлар.

3. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т., «Фан», 1977, 109—146-бетлар.

4. Бобоев Т. Шеъринг нутқ масалаларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1992, 53—83-бет.

5. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш. Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш (иккинчи нашри). Т., «Ўқитувчи», 1984, 140—144-бетлар.

6. Азимова С. Сайлаида («Ҳамид Олимжон абад-
дияти»). Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наш-
риёти, 1988.

7. Мамажонов С. Шоир дунёси. // Лирик олам,
эпик кўлам. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1979, 5—138- бетлар.

8. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳор-
ати. Т., «Фан», 1965.

9. Самъатов Қ. Шеърятда сўз қўллаш санъати.
«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968, 6-сон, 28—
35- бетлар.

10. Ойбек. Ўзбек поэзиясида тил. // Мукамал
асарлар тўплами, 14- том, Т., «Фан», 1979, 107—112- бет-
лар.

Матн

Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами,
1- том. Т., «Фан», 1979.

14- вариант

Бармоқ вазнлари тизими

(Ҳамид Олимжон лирикаси)

Режа

1. Ўзбек шеър тузилиши асослари. Бармоқ вазнлари
тизими ва унинг қонуниятлари.

2. Ҳамид Олимжон лирикасида шеър тузилиши ма-
салалари:

а) ритм ва унинг унсурлари: бўғин, туроқ, бош ту-
роқ, туркум;

б) вазн ва унинг типлари: содда вазн, қўшма
вазн, эркин вазн;

в) қофия ва унинг турлари; ҳожиб, радиф, реф-
рен;

г) банд ва унинг турлари.

3. Умумий хулосалар.

АДАБИЁТ

1. Султон Иzzат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқи-
тувчи», 1980, 287—353- бетлар.

2. Тўйчиев Умнат. Ўзбек шеър тузилиши. // Адабиёт назарияси (икки томлик). 1- том. Т., «Фан», 1979, 337—348, 368—385, 385—397- бетлар.

3. Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш. Т., РЎММ, 1991.

4. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш (иккинчи наشري). Т., «Ўқитувчи», 1984, 144—170- бетлар.

5. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1995, 140—180- бетлар.

Матн

Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами (ўн томлик). 1- том, Т., «Фан», 1979.

15- вариант

Аруз вазнлари тизими

(Алишер Навоий лирикаси)

Режа

1. Аруз шеър тизими ва унинг асосий қонуниятлари.
2. Алишер Навоийнинг қуйидаги ғазалларини тақтиъ қилиш:

а) рамали мусаммани маҳзуф:

Меҳр кўп кўргуздум, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баче қилдим фидо ороми жоне топмадим.
(парадигмалари ва рукнларини аниқлаш)

б) ҳазажи мусаммани солим:

Тун ақшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб
айлаб,

Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб
(парадигмалари ва рукнларини аниқлаш)

3. Қуйидаги ғазалларни тақтиъ қилиб, вазнларини ва баҳрларини аниқлаш:

- а) Не бўлди дардима, эй бевафо, даво қилсанг,
Вафога ваъда қилиб, ваъдага вафо қилсанг.
- б) Қимга қилдим бир вафоким, юз жафосин
кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин
кўрмадим.
- в) Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин.
- г) Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.
4. Хулоса.

АДАБИЁТ

1. Алишер Навоий. Мезон-ул-авзон. // Асарлар, 14- том. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
2. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т., «Ўқитувчи», 1980, 315—330- бетлар.
3. Бобоев Т. Аруз вазиларини ўрганиш. Т., РУММ, 1991.
4. Маллаев Н. Гениал шоир. // Алишер Навоий. Лирика. Т., «Ўқитувчи», 1992, 3—14- бетлар.
5. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. Т., «Фан», 1972.
6. Тўйчиев У. Ўзбек шеърятнда аруз системаси. Т., «Фан» 1986.
9. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш (иккинчи нашри). Т., «Ўқитувчи», 1984, 170—177- бетлар.
10. Ҳожнаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш, Т., «Ўқитувчи», 1978.

Матн

1. Алишер Навоий шеърятдан. Т., УзКП МК нашриёти, 1977.
2. Алишер Навоий. Лирика (тузувчи: проф. Н. М. Маллаев). Т., «Ўқитувчи», 1992, 19—84- бетлар.

3. Имтиҳон — билимлар намойиши

а) Жорий ўзлаштириш ва анъанавий имтиҳон

Деҳқон йил бўйи қилган заҳматли меҳнати самарасини кузда кўтарилган хирмони мисолида кўрганидек, талаба ҳам бутун ўқув йили (ёки семестр) давомида машаққатли меҳнати натижасини имтиҳонда аниқ билади. Шу ваздан имтиҳон масаласига жиддий эътибор бермоқ керак. Имтиҳон — илм ва адолат тантанаси демакдир — ким бутун ўқув йили давомида жиддий шуғулланган бўлса, у, албатта, имтиҳонда юқори кўрсаткичга эришади. Бундай талаба учун имтиҳон — байрамнинг худди ўзи. Агар талабаларнинг кўпчилиги ўз билимдонлигини намойиш қила олса, бу — муаллим учун ҳам чинакам байрам. Бу ўринда ҳамма гап ўқиш жараёнида талабаларни яқунловчи машғулот — имтиҳонга пухта тайёрлашга боғлиқ. Муаллим талабалар билан изчил ва тизимли иш олиб борса — уларнинг мустақил ишларини оқилона уюштира, амалий машғулотларни омилкорлик билан ўтказса, лекция жараёнини оптималлаштира ва самарадорлигига эришса, ёзма ва оғзаки нутқ ўстиришга эътибор қилса, адабий-эстетик таҳлил кўникмаларини такомиллаштира борса, қутилган мақсад амалга ошади.

Ўқиш даврида талабаларнинг жорий ўзлаштиришларини мунтазам ҳисобга олиб бориш — ўқув фанининг муттасил ўзлаштирилиши омилларидан биридир. Айни чоқда, у талабаларни имтиҳонга тайёрлашнинг ҳам самарали усулидир. Шундай экан, талабаларнинг лекция ва амалий машғулотларда, ранг-баранг мустақил ишлар жараёнида фан асосларини қанчалик ўзлаштириб бораётгани (бу борадаги ютуқ ва камчиликлари ўз вақтида аниқланиб, тегишли хулосалар чиқарилиши) катта аҳамият касб этади. Шунга эришмоқ керакки, токи талабалар фақат синов-имтиҳон сессияси пайтидагина курс материалларини ўзлаштиришга одатланиб қолмасин (негаки, қисқа муддатда ўзлаштирилган билим тез фурсатда унутилиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас), аксинча, бутун ўқув йили (ёхуд семестри) давомида ҳам аудиторияда, ҳам ундан ташқарида илмни пешма-пеш ва тизимли ўзлаштириш билан жиддий шуғуллансинлар, назарий маълумотларни ўз қалб мулкига айлантира олсинлар —

уни амалиётга тадбиқ қила олиш малакасига эга бўла борсинлар. Мана шундагина талабаларнинг билими мустақкам бўлади. Бундай талабалар учун имтиҳон ҳақиқатан ҳам байрам, рўшноликдир.

Проф. А. И. Ревякин «Адабиётни ўрганиш ва ўқитиш муаммолари» номли қўлланмасида олий ўқув юртларида адабиёт имтиҳонларининг ўзига хослиги, табиати, ўтказиш методикаси, баҳолаш мезони, талаблари хусусида тўхталиб ўтганки¹, бундай методик усулларга биз ҳам қўшилаемиз. Бу ўринда олимнинг фикр-мулоҳазаларига қўшимча сифатида яна баъзи мулоҳазаларни айтиш жоиздир деб ҳисоблаймиз. Мана шундай мулоҳазалардан бири — талабаларнинг жорий ўзлаштиришларини ҳисобга олиш тартиби ҳақидаги қарашлари (тажриба) миздир.

Талабаларнинг жорий ўзлаштиришлари бир неча «каналлар» орқали аниқлана боради. Чунончи:

Ёзма назорат ишлари орқали талабаларнинг жорий ўзлаштиришларини аниқлаш.

«Адабиётшуносликка кириш» курсини ўқитиш жараёнида уч марта назорат иши ёзилади. «Адабиётнинг тасвир предмети, объекти ва вазифалари» мавзун ўтилгач, талабалар худди шу мавзуда — «Ўтган кунлар» романида инсон ва унга боғлиқ бўлган нарсалар тасвири ҳақида уйларида мустақил ёзма назорат иши тайёрлаб келадилар²; дарсда адабий асар сюжети ва композицияси ўрганилгач, аудиторияда Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари сюжети ва композицияси бўйича назорат иши ёзадилар³; ниҳоят, фаннинг иккинчи бўлими ўрганилгач, шу бўлимдаги барча мавзуларни умумлаштирувчи аудитория назорат иши⁴ бўлади.

Ҳар учала ёзма назорат иши ўз вақтида текширилиб, натижаси гуруҳда муҳокама қилинади. Шу тариқа, уч типда ёзма назорат иши олиниб, умумлаштирувчи баҳо қўйилади. Лекин, афсуски, мана шундай муҳим методик усул кундузги бўлимларнинг ўқув режаларида ҳам, дас-

¹ Ревякин А. И. Проблемы изучения и преподавания литературы, 332—340-бетлар.

² Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. 1979, 39-бет.

³⁻⁴ Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалӣёт 2-қисм, Т., 1993, 30—41-бетлар.

турлари ва дарсликларида ҳам кўзда тутилмаган. Фақат таълимнинг сиртқи бўлими талабаларигина яқунловчи мустақил ёзма назорат иши тайёрлайдилар (ўқув режаси талабига кўра), бу, бизнингча, ўқув-методик адабиётимизда йўл қўйиб келинаётган жиддий камчиликлардан биридир. Дарҳақиқат, ўзбек тили ва адабиёти факультетларида бўлажак адабиёт муаллимлари тайёрлашни ёзма ишларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу борадаги таклифимиз шундан иборатки, «Адабиётшуносликка кириш» курсининг ўқув дастурига ҳам, дарслик-қўлланмаларига ҳам, факультет ўқув режаларига ҳам юқорида қайд этилган (тажрибада давр синовидан муваффақиятли ўтган) ёзма назорат ишлари киритилиши зарур. Хуллас, ёзма назорат ишлари ўтказиш жорий ўзлаштиришни аниқлашнинг муҳим воситасидир.

«Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича лекцияда ўтилган мавзулар билан узвий боғлиқ ҳолда йиғирма соат (ўқув режасида шундай) амалий машғулот бўлади¹. Биз юқорида амалий машғулотларнинг тадқиқотимиз мавзунга алоқадор жиҳатларини ёритиш билан чегараланганмиз. Лекин шуларнинг ўзиёқ амалий машғулотларга қўйиладиган жиддий талаблар ва уларни ўтказишда қўлланиладиган методик усуллар ҳақида муайян тасаввур берар, деган умиддамиз. Хуллас, талабалар амалий машғулотлар жараёнида 2—3 мартадан баҳо оладилар, уларнинг оғзаки нутқи ўстирилади, бўлажак адабиёт муаллимининг нотифик малакаси шакллантирилади боради. Шунингдек, талабаларнинг жорий ўзлаштиришларини аниқлашда ҳам амалий машғулотлар асосий восита бўлиб ҳисобланади.

Жорий ўзлаштиришни ҳисобга олишнинг яна бир «канали»— мустақил ишларнинг талабалар томонидан қандай бажарилаётганлигини текшириш. Кейинги йилларда лекция курсининг ўн беш фонзи ҳисобига ўтказиладиган махсус мустақил ишлар (айрим мавзулар лекцияда эмас, фақат мустақил иш жараёнида ўрганилиши) жорий қилинган эдики, бу методик усул ўзини у

¹ Муаллиф «Адабиётшуносликка кириш» амалиётини ишлаб чиққан. Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалиёт, 1-қисм, Т., РҶММ, 1993.

қадар оқламади (хусусан, назарий курсларда). Институт илмий кенгаши бу усулни 1994—1995 ўқув йилидан бошлаб бекор қилди. Ҳақиқатан ҳам назарий мавзунинг биринчи курс талабалари мутахассиснинг лекциясиз тўла тасаввур қила олмайдилар. Тажриба шуни кўрсатди. Эндиликда, мустақил иш деганда биз, асосан, лекция машғулотида ўрганилган назарий мавзуларни янада пухтароқ ўзлаштиришга ёрдам бера оладиган илмий-танқидий адабиётларни ва тадбиқ учун танланган адабий матнлар устида ишлашни назарда тутамиз¹. «Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича қанча мавзу дарсада ўрганилган бўлса, уларнинг ҳар бири бўйича муталаа учун зарурий ва қўшимча адабиётлар (зарурий адабиётлар конспектлаштирилади, қўшимча адабиётлар муталаа қилинади) ва айрим топшириқлар бериб борилади². Талабалар ҳар бир мавзу бўйича белгиланган мустақил ишларни ўз вақтида бажариб боришлари лозим. Муаллим эса мустақил ишларнинг бажарилиш жараёнини кузатиб боради ва белгиланган муддатларда (фаннинг ҳар бир бўлими охирида) талабаларнинг «Мустақил иш» дафтарларини йиғиб олиб текшириб чиқади — баҳолайди. (Мустақил ишларнинг айрим кўринишлари хусусида юқорида тўхталиб ўтганмиз.)

Яна бир методик усул: талаба машғулотга (сабаблими ёки сабабсизми) қатнаша олмай қолган тақдирда дарсдан ташқари вақтда шу машғулотда ўтилган мавзу бўйича, албатта, муаллимнинг суҳбатидан ўтади (шу мавзудан олган конспекти текширилади, савол-жавоб йўли билан мавзу нечоғли ўзлаштирилганлиги аниқланади, мустақил иш учун берилган вазифаларнинг бажарилиши кузатилади). Бу тадбир, биринчидан, ўқув интизомини мустаҳкамлашга ёрдам берса, иккинчидан, фанни изчил ва тизимли ўрганишга даъват этади ва, ниҳоят, жорий ўзлаштиришни аниқлашга имкон туғдиради.

Талабалар билан якка тартибда ишлаш — адабий-

¹ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик ва кўргазмали қўлланма, 1—2- қисмлар. Т., РЎММ, 1992.

² Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалнёт. 1- қисм. Т., РЎММ, 1993.

назарий курсни ўзлаштиришга ёрдам берадиган муҳим методик усул. Бу тадбир бир вақтлари таълимнинг сиртқи шакли ўқув режасида кўзда тутилган эди. Аммо кундузги ва кечки бўлим ўқув режаларида бунга эътибор берилмаган. Ваҳоланки, талаба билан алоҳида ишлаш таълимнинг барча шаклларида инobatга олиниши зарур. Шунга эришмоқ керакки, токи талаба фанни ўрганиш жараёнида, ёзма ишга тайёрланишда, амалий машғулот устида ишлаётганида, коллоквиум саволларига жавоб топишда, семинар учун маъруза ёзишда, шеър тақтиъ ва таҳлилида қандай қийинчилик ёхуд муаммо туғилса, ўз вақтида муаллимдан маслаҳат ва йўл-йўриқ оладиган бўлсин. Талаба билан яқка тартибда ишлаш мана шунга йўл очадн.

Хуллас, ёзма назорат ишлари, амалий машғулотлар, мустақил ишларнинг бажарилишини ўз вақтида текшириш, топшириқ ва уй вазифаларини кузатиш, яқка тартибда ишлаш, суҳбат каби методик усуллар, биринчидан, талабаларнинг билимларини мустаҳкамлашда, иккинчидан, жорий ўзлаштиришини аниқлашда восита бўлиб хизмат қиладн. Буларнинг ҳаммаси талабаларнинг имтиҳондан муваффақиятли ўтишларига имкон беради.

«Адабиётшуносликка кириш» курсидан 1992 йилгача анъанавий оғзаки усулда имтиҳон қабул қилинган. Шу давр ичида имтиҳон билетларининг бир неча вариантлари тузилган ва шулардан сўнггиси нашр этилган¹. Билетларнинг умумий миқдори ўттизта бўлиб, ҳар бирида учтадан савол берилган. Билет тузишда фаннинг ҳар уч бўлими ва киришидан биттадан савол олинган. Айримларидагина (шаронт тақозоси билан) шу қондандан сал четга чиқилган. Бундан ташқари, билет тузишда саволларнинг мураккаб-солдалигига, қийин-осонлигига ҳам эътибор қилинган.

Анъанавий оғзаки имтиҳон билетларида ўзбек шеърияти илми масалаларига ҳам салмоқли ўрин ажратилган. Чунончи: 1. Аллитерация ва ассонанс. 2. Ўхшатиш. 3. Сифатлаш. 4. Бадний тил. 5. Параллелизм. 6. Синекдоха ва перифраз. 7. Тадриж ва тажнис. 8. Аруз шеър тизими. 9. Бармоқ шеър тизими. 10. Мувашишаҳ ва чис-

¹ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалиёт. 2- қисм. Т., РЎММ, 1993, 41—44- бетлар.

тон. 11. Троплар. 12. Қофия ва банд. 13. Шеърӣ нутқ синтаксиси. 14. Метонимия. 15. Бадний такрорлар. 16. Антитеза ва тазод. 17. Ритм ва вазн. 18. Муболаға ва литота. 19. Бадний нутқда сўз қўллаш. 20. Ийҳом, лутф ва ирсолу-л-масал. 21. Истиора (метафора). 22. Эллипсис.

Имтиҳон жараёнида муаллим билетдаги ҳар бир саволга олган жавобларни, сўнг умумлашма баҳони белгилайди. Яқунловчи баҳо қўйиш жараёнида, албатта, талабанинг ўқиш давридаги жорий ўзлаштиришини инобатга олади. Мен ўз тажрибамда талабаларни фанни мунтазам ўзлаштириб боришга қизиқтириш мақсадида жорий ўзлаштиришда доимо юқори кўрсаткичларга эришганларни имтиҳондан озод қилган (жорий ўзлаштириш яқунларига қараб баҳолаган) вақтларим ҳам бўлган. Кузатишларим шунки кўрсатадиги, имтиҳондан озод қилиш (жорий ўзлаштириш яқунларига қараб баҳолаш) усули ўзини оқлади — шў талабалар, биринчидан, беш йил давомида барча фанлардан аъло баҳоларга ўқидилар. Давлат имтиҳонларини аъло баҳоларга топширдилар ёки намунали диплом иши ёздилар — институтни имтиёзли диплом билан биритиб илмий-тадқиқот ишига ёки халқ таълими тизимига ишга кетдилар. Чўнончи, Яшнар Авлиёқулов, Муборак Худойбердиева, Дилшод Ражабов, Феруза Ҳайитова, Феруза Иброҳимова, Қобулжон Ҳамралнев, Мўминжон Сулаймонов, Мамлакат Юсупова, Назокат Бозорова каби кўплаб талабаларимиз мана шулар жумласидандир.

Мана оғзаки имтиҳон усулининг самараси! Хўш, бу усулнинг нимаси ёмон? Бизнингча, адабиёт муаллими тайёрлашдаги анъанавий оғзаки имтиҳон усулини ҳеч бир мутахассис эскирган усул дея олмаса керак. Балки, аксинча, назоратнинг узоқ йиллар синовдан муваффақиятли ўтган бу усулини сақлаб қолайлик, такомиллаштирайлик!

б) Тест-синов ва уни ўтказиш усуллари

Тест-синов умумтаълим мактабларига ҳам, олий мактабга ҳам кириб келди. 1992 йилда республикамиздаги ўн тўққизта олий ўқув юртида қабул имтиҳонлари анъанавий усулда эмас, балки, аксинча, янгича усулда —

тест-синов шаклида ўтказилди. 1993—1994 ўқув йилидан бошлаб барча олий ўқув юртларида тест-синов усулида қабул имтиҳонлари ўтадиган бўлиб қолди. Бу усул ўзига хос бир тажриба, синов бўлди. Тажрибада бу усулнинг ўзига хос фазилатлари ҳам, айрим заиф томонлари ҳам кўзга ташланиб қолди. Тест-синовнинг аҳамияти шунда бўлдики, у, биринчидан, қабул имтиҳонларини тез (бир кунда) ва ташкилий йўсинда ўтказиш имконини берди, иккинчидан, қабул имтиҳонлари билан боғлиқ бўлган турли-туман, «майда-чуйда», «узун қулоқ» гапларга чек қўйди. Тестнинг заиф томони шундаки, қабул пайтида адабиёт каби санъатга онд фанларга ҳам тест принциплари тадбиқ қилинадиган бўлиб қолди. Бизнингча, филология факультетларига қабулни иншоsiz тасаввур қилиш мушкул — тест-синовда эса бунга амал қилинмайди. Оқибатда филология факультетларига анча-мунча саводи заиф талабалар ҳам кириб қолмоқдалар. Ҳатто, ўзбек филологиясига рус мактабини битирганлар ҳам киришга йўл қидира бошладилар... Қабул имтиҳонларида факультетимизнинг ўзига хослиги, табиати ҳисобга олинганини хоҳлар эдик. Бу — масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони шундаки, 1992—1993 ўқув йилидан бошлаб олий таълимда поғонама-поғона, босқичма-босқич тест-синовлари ўтказишга киришиб кетилди. Тўғри, бу борада ҳамон тажрибамиз кам. Шунинг учун бу борада узил-кесил бир фикр айтиш қийин. Аммо, ҳозирданоқ шу нарса аён бўлмоқдаки, тест-синов усулида жорий имтиҳонларда талабалар олаётган баҳолар сунъий равишда кўтарилиброқ кетмоқда. Талабаларнинг ўқув жараёнидаги жорий ўзлаштиришларини ҳисобга олиш (яқунловчи баҳога таъсири) қийинлашиб қолди. Бу ҳол бўлажак адабиёт муаллимлари малакасини шакллантиришга озми-кўпми салбий таъсир кўрсатмасмикан?!

«Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича 1992—1993 ўқув йилидан бошлаб тест-синов усулида имтиҳон ўтказиб келаётирман. Келинг, яхшиси ўзимнинг 2—3 йиллик тажрибам билан ўртоқлаша қолай...

«Адабиётшуносликка кириш»дан 1992—1993 ўқув йилида тест-синов учун икки вариант ва 1993—1994 ўқув йили учун яна икки вариант тузганман. Шулардан 1—2-вариантлар нашр қилинган — республика олий ўқув

юртларига жорий этилган¹. Ҳар бир вариантда йигирма бештадан савол-топшириқ бўлиб, уларнинг ҳар бирига бештадан жавоб илова қилинган. (Ҳар бир савол-топшириққа берилган жавоблар алфавит тартибида жойлаштирилган. Шу беш жавобдан фақат биттаси беш балли бўлиб, қолганлари тўрт, уч ва икки баллидир. Беш балли жавоб эса алфавит тартибидаги жавобларнинг турли ўринларидан жой олган.) Талаба тавсия этилган вариантлардан бирини олади ва ундаги йигирма бешта савол-топшириқнинг ҳар бирига жавоб топиб, икки нусхадаги очқич варақасига ёзиб қўяди. Тест ўтказувчи муаллим эса талаба тўлдирган очқичдаги жавобларни синчиклаб кўздан кечиради: ҳар бир жавобга балл қўяди ва тўпланган балларнинг умумий йиғиндисини ҳисоблаб чиқади. Шу залда талабанинг билими баҳоланади.

Тест учун саволлар ва топшириқларни тузишда, биринчидан, амалдаги ўқув дастури, дарслик ва қўлланмалар (уларга ҳам ижодий муносабатда бўлган ҳолда) мундарижасидан келиб чиқилган, иккинчидан, мавзуларнинг изчиллигига ва тизимлилигига риоя қилинган. Шунингдек, соддаликдан мураккабликка ва талабалар эгаллаган билим ҳамда кўникмаларнинг кетма-кетлигига амал қилинган. Саволлар ва топшириқларнинг аксарияти назарий тусда, қисман амалий аҳамиятга молик бўлганлари ҳам бор. Саволлар ва топшириқларни тузишда ранг-баранг методик усулларга амал қилинган.

Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, «Адабиётшуносликка кириш» курсидаги баъзи мураккаб, хусусан, мунозарали мавзулар (масалан, «Адабиёт—ижтимоий онгнинг ўзинга хос шакли», «Адабиётда дунёқараш ва ғоявийлик, тенденциялилик, синфийлик, партиявийлик, социалистик реализм» каби) тест доирасига кирмай қолди. Йегаки, бу масалалар оғзаки нутқсиз ёритилиши мушкулдир. Бўлажак адабиёт муаллими — ҳозирги талабанинг ёзма ва оғзаки нутқи, мантиқий фикрлаш қобилияти, назарий тушунчаларни адабий асарга тадбиқ этиб, улардан тўғри хулосалар чиқара олиши, шеър (ёхуд бошқа бадий асарлардан парча) ёд билиши, ифодали

¹ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Амалиёт. 2-қисм («Назорат»). Т., Рўм, 1993, 44—69-бетлар.

Ўқий олиши, шеър тақтиъ ва таҳлили каби қатор масалалар ҳам борки (шуларсиз адабиёт муаллимини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди), булар ҳам тест саволлари ва топшириқлари доирасига киритилмади. Яна бир гап. Тест-синовда, бизнингча, талабаларнинг билим доираси қанчалик кенг ёхуд торлиги аниқланар экан-у, лекин шу билим нечоғлик чуқур ёки саёзлигини белгилаш ғоятда мушкулга ўхшаб туюлади кишига. Бу фикрлар, ҳеч шубҳасиз, соф субъектив хусусиятга эга. Балки, тажриба ортган сари тест табиатига чуқурроқ кирармиз. Ана ўшанда бундай субъектив фикр-мулоҳазага чек қўйилар. Буни келажак кўрсатади. Балки, ҳозирча тестни имтиҳон сифатида эмас, балки имтиҳонга тайёргарлик тадбири — синов (фаиннинг ҳар бир бўлими бўйича алоҳида-алоҳида синов-тест) ўтказиш маъқул бўлар (тестда тегишли балл тўплай олган талабаларгина имтиҳонга киритилса жуда ҳам фойдали бўлар эди). Бу муаммонинг қай тарзда ҳал этилиши ҳам истиқболга боғлиқ. Дарҳақиқат, бу муаммолар қай тарзда ҳал бўлишидан қатъи назар, биз бўлажак адабиёт муаллимлари малакасини шакллантирадиган барча тадбирларга (ҳеч иккиланмай) кенг йўл очиб беришимиз керак. Ҳа, ягона мақсад — ижодкор ва малакали адабиёт муаллими тайёрлашдан иборат! Тест эса талабалар билимлари доирасини текширувчи қўшимча восита, холос.

Тест саволлари ва топшириқлари тўрт вариантда тuzилиб, талабалар сонига қараб тегишли нусхада тайёрлаб қўйилади. Савол-топшириқлар ихчам, лўнда, аниқ (талабаларга тўла тушунарли) бўлишига алоҳида эътибор қилинади. Тест тез фикрлашни ва топқирликни тақозо қилади. Айни чоқда, саволлар ва топшириқлар бир қолипга тушиб қолмаслиги, вақти-вақти билан янгилашиб туриши лозим. Тест-синовлар олдидан талабалар жавобини ҳисобга оладиган очқич варақаси тузилади. Очқич варақаси қуйидаги шаклда бўлиши мақсадга мувофиқдир:

ОЧҚИЧ ВАРАҚАСИ

Шифр _____

1. Мутахассислик _____
2. Курс _____ гуруҳ _____
3. Талабанинг исми ва фамилияси _____
4. Фан _____
5. Вариант _____
6. Тест-синов кўрсаткичи:

савол	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
жавоб	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
балл	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

савол	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25			
жавоб	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
балл	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

(Муаллим учун)

7. Талаба тўплаган умумий баллар _____
8. Баҳоси _____
9. Муаллимнинг имзоси _____

Тест-синов ҳар бир талабага икки нусха очқич варақаси ва савол-топшириқларнинг бир варианты берилиши билан бошланади. Очқичнинг иккала нусхаси ҳам шифрланиши кўзда тутилади. Шу сабабли талаба очқичнинг биринчи нусхаси (талабанинг исми ва фамилияси ёзиладиган нусхаси) даги «Шифр»ни очиқ қолдириши (очқич деканатда шифрланади), 1, 2, 3, 4, 5- бандларига тегишли жавоб қайтариши ва 6- банднинг «жавоб» ка-

тагини тўлдириши («А», «Б», «В», «Г», «Д») лозим. Масалан, 1- саволга — «В», 2- саволга — «Д», 3- саволга — «А», 4- саволга — «Г», 5- саволга — «Б» каби. Шу тариқа, йигирма беш саволга тўлиқ жавоб қайтарилади. 6- банднинг «балл» деб номланган катаги очиқ қолиши шарт (чунки бу катакни муаллим тўлдиради). Шунингдек, «Муаллим учун» деб ажратилган 7, 8, 9- бандлар ҳам очиқ қолади. (Бу катакларни — бандларни муаллим тўлдиради.) Очиқч варақасининг иккинчи нусхаси (талабанинг исми ва фамилияси ёзилмайдиган нусхаси) ни тўлдириш пайтида талаба қуйидаги шартларга амал қилиши шарт: а) очиқч варақасининг «Шифр» банди, 3- банди албатта очиқ қолади; б) 1, 2, 4, 5- бандлар тўлдирилади ва 6- банднинг «жавоб» катаги ниҳоятда эҳтиёткорлик билан тўлдирилиши зарур. Қолганларини муаллим тўлдиради. Муаллим ҳар саволга жавобни балл билан белгилайди ва умумий баллни ҳисоблаб чиқиб баҳо қўяди.

Тест-синов учун уч соат вақт ажратилади. Белги-ланган вақт тугаши билан муаллим тест материаллари (талабалар қўлидаги вариантлар ва очиқчлар) ни йиғиб олади ва деканатга топширади. Деканатда масъул ходим тест материалларини ўз вақтида қабул қилади ва зуд-лик билан шифрлаб, очиқчининг иккинчи нусхасини муаллимга қайтаради. Тест ўтказаетган муаллим очиқчининг иккинчи нусхасида белгиланган вариант ва 6- банднинг «жавоб» катагидаги белгилар (ҳарфлар) ни кўздан кечи-ради ва балларини белгилайди. Очиқчдаги умумий бал-лар аниқланади ва баҳо қўйилади. Текширувчи имзо чекади. Шундан сўнг очиқч варақаси деканатга топши-рилади. Масъул ходим очиқчининг иккинчи нусхасини қа-бул қилиб олади ва унинг биринчи нусхаси билан бир-лаштириб яна имтиҳон олувчига қайтаради. Муаллим очиқчининг иккинчи нусхасидаги баҳони биринчи нусхага кўчиради ва имзолайди. Шундан сўнг талабанинг баҳо-си ҳам ведомостга (қайдномага), ҳам талабанинг синов дафтарчасига ёзилади ва имзоланади. Шу тариқа тала-банинг тест-синовда олган баҳоси аниқланади.

Тест-синов саволлари ва топшириқларига талабалар топган жавобларни баҳолашда ЭХМдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Лекин бунга имкон бўлмаган жойда «қўл бола» тартибдан фойдаланиш ҳам мумкин.

Масалан, ҳар бир вариантда йигирма бешта савол-топшириқ бўлса (ҳар бир саволга топилган энг тўғри жавобни беш балл деб белгиласак), шуларга топилган энг тўғри жавоблар бир юз йигирма беш баллни ташкил қилади. Шундай вазиятда, бизнингча, баҳолаш мезонини қуйидагича белгилаш мумкин: 121—125 баллга — «5» баҳо, 111—120 баллга — «4» баҳо, 95—110 баллга — «3» баҳо ва бундан паст балларга — «2» баҳо. Бу, албатта, қатъий баҳолаш мезони эмас. Дарҳақиқат, баҳолаш мезонлари устида изланишлар олиб бормоқ керак. Ҳамонки, тест-синов ўрта ва олий мактабларга борган сари чуқурроқ кириб борар экан, тест табиатини борган сари чуқурроқ ўзлаштиришимиз, методикасини такомиллаштира боришимиз зарур.

Энди тест-синов вариантларида ўзбек шеърияти имни масалаларига нечоғли эътибор берилганлигини кўрсатувчи баъзи мисоллар келтирайлик:

1- вариант

14. Эрур бас чу ҳусну малоҳат сенга,
Ясанмоқ, безанмоқ не ҳожат сенга.

(Алишер Навоий)

Эй шоҳ, карам айлар чоғи, тенг тут ямону яхшини,
Ким меҳр нури тенг, вайрону обод устина.

(Огаҳий)

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилиқ қил, болам, ёмонликни от.

(Ҳабибий)

Юқорида келтирилган уч байтда лексик имкониятларнинг қайси турлари қўлланилган?

А. 1- байтда — сифатлаш, 2- байтда — контраст, 3- байтда — омоним.

Б. 1- байтда — омоним, 2- байтда — синоним, 3- байтда — антоним.

В. 1- байтда — синоним, 2- байтда — сифатлаш, 3- байтда — туюқ.

Г. 1- байтда — муболаға, 2- байтда — сифатлаш, 3- байтда — истиора.

Д. 1- байтда — синоним, 2- байтда — антоним, 3- байтда — омоним.

15. Троп нима? Уни қандай тасниф қилиш мумкин?

А. Троп — кўчим, асар тилида сўзни кўчма маънода қўллаш, таснифи: а) компаратив (ўхшаш) троплар; б) контигуал (қоришиқ) троплар; в) контраст (қарама-қарши) троплар.

Б. Троп — кўчма. Таснифи: а) метафорик троплар, б) метонимик троплар.

В. Троп — махсус бадний тасвир воситаси. Троплар ранг-баранг кўринишга эга: истиора, ўхшатиш, рамз, жонлантириш.

Г. Асар тилида сўзни кўчма маънода ишлатиш — троп.

Д. Метафора, ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш каби тасвир воситалари — троплардир.

16. Олтин копток каби қуёш юмалаб,
Булут поясидан тушиб бормоқда.

(М. Бобоев)

Ипак қаноат ёзиб аста эсар ел,
Майса — қизлар сочин тараб ўргали.

(Уйғун)

Келди очилур чоғи ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

(Ҳамза)

Юқорида келтирилган уч байтда тропларнинг қайси турлари ишлатилган?

А. 1- байтда — сифатлаш, 2- байтда — жонлантириш, 3- байтда — муболаға.

Б. 1-байтда — ўхшатиш, 2- байтда — сифатлаш ва қисқа ўхшатиш, 3- байтда — истиора.

В. 1- байтда — жонлантириш, 2- байтда — ўхшатиш, 3- байтда — истиора.

Г. 1- байтда — жонлантириш, 2- байтда — сифатлаш, 3- байтда — рамз.

Д. 1- байтда — ўхшатиш, 2- байтда — сифатлаш, 3- байтда — перифраз.

17. Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Ҳар неники севмак андин ортиқ бўлмас,
Андин сени кўп севармен, эй умри азиз.

(Алишер Навоий)

Ғаҳе топтим фалакдин нотавонлиғ,
Ғаҳе кўрдим замондин комронлиғ.
Басе иссиғ-совуқ кўрдум замонда,
Басе аччиғ-чучук тоттим жаҳонда.

(Алишер Навоий)

Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур,
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.

(Алишер Навоий)

Юқорида келтирилган уч шеърий парчада қайси шеър санъатлари ишлатилган?

А. 1- шеърда — тарсиё, 2- шеърда — тазод, 3- шеърда — тажнис томм.

Б. 1- шеърда — радиф, 2- шеърда — антоним, 3- шеърда — омоним.

В. 1- шеърда — рубоий, 2- шеърда — тазод, 3- шеърда — тажнис.

Г. 1- шеърда — тарсиё, 2- шеърда — антитеза, 3- шеърда — туюқ.

Д. 1- шеърда — тажнис, 2- шеърда — тадриж, 3- шеърда — ирсолу-л-масал.

18. Деразамдан тушган тола нур,
Сомон йўли каби товланур.

(Эркин Воҳидов)

Сен Пушкиннинг севган малаги,
Сен Гёте орзу этган қиз.

(Абдулла Орипов)

Қишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!
Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир!

(Чўлпон)

Юқорида келтирилган байтларда бадний такрорларнинг қайси турлари ишлатилган?

А. 1- байтда — рефрен, 2- байтда — анафора, 3- байтда — радиф.

Б. 1- байтда — ҳалқа, 2- байтда — анафора, 3- байтда — радиф.

В. 1- байтда — ҳалқа, 2- байтда — анафора, 3- байтда — эпифора.

Г. 1- байтда — рефрен, 2- байтда — анафора, 3- байтда — эпифора.

Д. 1- байтда — нақарот, 2- байтда — анафора, 3- байтда — симпока.

19. Аруз шеър тизими қонунятларини биласизми?

А. Дастлаб араб шеърятига пайдо бўлиб, сўнг форс-тожик адабиётига, форс-тожик шеърятидан туркий халқлар шеърятига ўтган тизим.

Б. Аруз: а) мисралардаги ҳижоларнинг ҳам миқдори, ҳам сифати (қисқа, чўзиқ, ўрта чизиқ)га амал қилиш; б) ҳижоларнинг рукнларга уюшиши, сўз негизининг икки рукнга бўлиниши мумкинлиги; в) рукнларнинг ҳам миқдори, ҳам тузилиши (аслий рукн, фаръий рукн) ҳам тартибига риоя қилиш; г) вазнларнинг ўзига хослиги (асил рукнли вазнлар, тармоқ рукнли вазнлар...); д) вазнларнинг баҳрларга, баҳрларнинг доираларга уюшиш қонунятларига таянадиган шеър тизими.

В. Мусиқийлик ниҳоятда кучли бўлган шеър тизими.

Г. Аруз ўзбек тили табиатига мослашиб кетган шеър тизими.

Д. Ўзбек арузи бармоқ шеър тизимига яқин туради, аммо улар ўртасида жиддий фарқлар ҳам мавжуд.

2- вариант

12. Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш,

(Алишер Навоий)

Ул санамким, сув ёқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклугиндин сув била ютса бўлур.

(Атойи)

Юқоридаги икки байтда қайси троплар ишлатилган?

- А. 1- байтда — жонлантириш, 2- байтда — муболаға.
- Б. 1- байтда — муболаға, 2- байтда — литота.
- В. 1- байтда — бўрттириш, 2- байтда — кичрайтириш.
- Г. 1- байтда — сифатлаш, 2- байтда — ўхшатиш.
- Д. 1- байтда — рамз, 2- байтда — аллегория.

14. Лабинг бағрчмни қон қилди, кўзимдин қон равон
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор.

(Бобур)

Қун тушда кўргали сени тушти заволға,
Ой тонгға қолди кеча боқиб ул жамолға.

(Лутфий)

Шу икки байтдаги сўзларга диққат қилинг-чи, уларда қайси шеър санъатлари ишлатилган экан?

- А. 1- байтда — лутф, 2- байтда — ийҳом.
 - Б. 1- байтда — ийҳом, 2- байтда — лутф.
 - В. 1- байтда — сўз ўйини, 2- байтда — тажнис.
 - Г. 1- байтда — тажнис, 2- байтда — тазод.
 - Д. 1- байтда — ийҳом, 2- байтда — тарсиъ.
15. Бармоқ шеър тизими қонуниятларини биласизми?
- А. Мисралардаги бўғинларнинг миқдори ва туроқларнинг миқдори, тартибига асосланадиган шеър тузилиши.
 - Б. Мисралардаги бўғинларнинг миқдори, туроқларга уюшуви ва бир сўз негизининг икки туроққа бўлинмаслиги, туроқ ва бош туроқларнинг миқдори ва тартиби, туркум ва вазн, қофия ва бандлар тартибидан пайдо бўладиган ритм (оҳанг-зарб)га асосланадиган шеър тузилиши.
 - В. Мисралардаги бўғинлар миқдорини бармоқларни букиб ҳисоблашга асосланадиган шеър тизими.
 - Г. Халқ оҳанглари йўлида ёзиладиган шеър тузилиши.

Д. Аруздан кескин фарқ қиладиган шеър тузилиши.
в) **Рейтинг тизими** — талабалар билимини аниқлаш ва ҳаққоний баҳолашнинг замонавий усули. Бу усул кўп жиҳатдан тест-синовдан фарқ қилади. Агар тест-синовда фақат тест савол-топшириқларини бажариш бўйича тўпланган баллар ҳисобга олинса, рейтингда талабалар билимини холисона баҳолаш имкони кўпроқ. Рейтинг усули техника ва табиий фанларни ўқитишда анчадан бери қўлланилмоқда — бу борада анча-мунча тажрибалар тўпланган. Аммо гуманитар фанларни ўрганишда рейтингга эндигина ўтилмоқда. Бизнингча, ҳар бир фаннинг табиатига мос ва хос рейтинг тизимини ишлаб чиқиш — низом ва методикасини яратиш зарур. «Адабиётшуносликка кириш» ўқув фанининг рейтинг тизими, бизнингча, қуйидаги принципларга асосланиши лозим:

1) талабаларнинг дарс машғулотларига иштироки борасида тўпланган балл;

2) мустақил ишларни бажариш борасида тўпланган балл;

3) ёзма назорат ишлари бўйича тўпланган балл;

4) амалий машғулотларда тўпланган балл;

5) яқунловчи тест-синовдан олинган балл;

Мана шу принциплар асосида рейтинг тизими ишлаб чиқилса, унда ёзма нутқни шакллантиришга, мантиқий фикрлашга, мустақил ишларга жиддий муносабатда бўлишга, хуллас, ўқув йили (семестри) давомида жорий ўзлаштириш ва, ниҳоят, тест-синовда тўпланган баллар ҳисобга олиниб, умумий баҳо чиқарилади.

Афтидан, бу усул талабаларнинг, биринчидан, ўқув фани (шу жумладан шеърий нутқ масалалари)ни янада пухтароқ ўзлаштиришга иштиёқларини оширишга, иккинчидан, улар билимини ҳаққоний баҳолашга ва, учинчидан, бўлажак адабиёт муаллими малакаси ва кўникмасини ҳосил қила бориш ишига ҳисса қўшар, деб умид қиламиз.

Хотима

Ўзбек шеър тизимлари ўзига хосдир. Булар: бармоқ шеър тизими, аруз шеър тизими, бўғин-урғу тизими, миқдор-урғу тизими ва қоришиқ тизим. Шулардан, асосан, иккигаси — бармоқ ва аруз шеър тизимлари ўзбек шеърини асосини ташкил қилади. Қолган уч шеър тизими (бўғин-урғу, миқдор-урғу ва қоришиқ тизимлар) кейинчалик бармоқ ва аруз шеър тизимларидан ўсиб чиққан ҳодисадирки, булар унча кенг тарқалмаган.

Аруз — ғоятда нозик ва ниҳоятда мураккаб шеър тизими. Уни ўрганиш учун махсус тайёргарлик ишлари олиб борилиши лозим: арузни ўрганиш учун етарли ўқув соатлари ажратиш зарур, талабалардан сабр-матонат, тинимсиз ўқиб-ўрганиш, узоқ муддат шеър тақтиъ машқлари билан шуғулланиш талаб этилади. Бунинг устига, араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви қонун-қондаларини билиш, араб ва форс тилларидан хабардор бўлиш ҳам жуда асқотади. Арузни ўрганиш машғулоти аруз ва арузшунослик ҳақида қисқача маълумот бериш билан бошланади.

Қофия шеър тузилишида катта ўрин тутаяди. XIV аср шеършунос олми ва адиби Шайх Аҳмад Тарозийнинг айтишича, қофия шеър уйининг устундир. Шунга кўра, қофия илминини пухта билмай туриб, адабиётчи бўлишга интилиш қуруқ саробдан бошқа нарса эмас. Қофия илмидан камида тўртта сабоқни ўзлаштириш шарт. Биринчи сабоқда «Мумтоз қофия унсурлари» кўздан кечирилса, иккинчи сабоқда «Мумтоз қофия типлари ва турлари» ўрганилади. Учинчи сабоқда «Қофия санъатлари» ва тўртинчи сабоқда «Қофия тизими»дан таълим берилади.

Шеърний нутқ ва унинг ўзига хос хусусиятлари — ғоятда мураккаб ва катта масала. Бу китобда биз шеърний нутқнинг уч асосий қирраси ҳақидаги дидактик таҳлил ва сабоқ билан чекланишни лозим топдик. Биринчи сабоқ — шеърний нутқда троплар, иккинчи сабоқ — шеър санъатлари ва учинчи сабоқ — поэтик синтаксис масалаларини ёритишга қаратилди.

Хуллас, ранг-баранг методик усуллар ёрдамида ўзбек шеърини илми асосларини пухта ўрганиш мумкин ва лозим.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Муқаддима	5

БИРИНЧИ БУЛИМ

Шеър тузилиши мезонларини ўрганиш

I б о б. Бармоқ шеър тизими	16
Бармоқ шеър тизими асослари	20
Ритм (зарб)	21
Вазн	33
Банд	44
Ўзга шеър йўллари	57
 II б о б. Аруз вазнлари	 64
Аруз	64
Фонетика	72
Жузв-ҳижо	78
Руки	81
Вазнларнинг пайдо бўлиши	89
Баҳр	93
Доира	102
Тақтиъ	103
 III б о б. Қофия сабоқлари	 108
<i>Биринчи сабоқ.</i> Мумтоз қофия унсурлари	113
<i>Иккинчи сабоқ.</i> Мумтоз қофия типлари ва турлари	124
<i>Учинчи сабоқ.</i> Қофия санъатлари	135
<i>Тўртинчи сабоқ.</i> Қофия тизими	148
 IV б о б. Ўзбек шеър тузилиши мезонлари: тақтиъ ва талқин (тажриба: методик маслаҳатлар ва тавсиялар)	 166
I. Бармоқ тизимидаги шеър тузилиши мезонларини аниқлаш (Ҳамид Олимжон лирикаси мисолида)	170
II. Аруз тизимидаги шеър вазнини аниқлаш (Алишер Навой ғазаллари мисолида)	184

ИККИНЧИ БУЛИМ

Шеърий нутқ бадийятини ўрганиш

I б о б. Шеърий нутқ троплари	199
Троплар ва уларнинг таснифи	200
Компаратив (ўхшаш) троплар	202

Контигуал (қоришиқ) троплар	222
Контраст (зидлов) троплар	230
II б о б. Шеър санъатлари	235
Лафзий санъатлар	237
Маънавий санъатлар	243
Маънавий-лафзий санъатлар	267
III б о б. Шеърин нутқ синтаксиси	270
Интонация (оҳанг)	271
Поэтик фигуралар	275
Кучайтирув фигуралари	276
Пасайтирувчи фигуралар	290
Оҳангдош фигуралар	295
Зидлов фигуралари	296
Ўзгартирувчи фигуралар	298
Фонетик усуллар	303
IV б о б. Шеърин нутқ: мустақил ишлар ва назорат усул- лари (тажриба: методик маслаҳатлар ва тавсиялар)	305
I қисм. Шеърин тил бадниятини ўрганишда мустақил ишлар	305
II қисм. Назорат усуллари	315
Хотима	341

ТУХТАМУРОД БОБОЕВ

ШЕЪР ИЛМИ ТАЪЛИМИ

Ўзбек шеърини поэтикасидан
сабоқлар

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят мудирин *Х. Ҳайитметов*
Муҳаррир *М. Аҳмедов*
Мусаввир *З. Абдурасулов*
Бадий муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳа *М. Иброҳимова*

ИБ 6939

Теринга берилди 26.07.95. Босишга рухсат этилди 19.04.96. Бичими 84×108/32. Тип. қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 18,06.

Шартли кр.-отг. 18,27 Нашр. т. 13,34. 3500 нусхада. Буюртма № 12.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13—116—95.

Ўзбекистон Давлат Матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44, 1996.